

મજમૂદાર મણિશંકર જટાશંકર ટિકાણી અંથમાળાનો

પરિચય

સૌરાષ્ટ્રના તત્ત્વજ્ઞાની મજમૂદાર મણિશંકર જટાશંકર ટિકાણીની યાદગીરી કાયમ રાખવા સારુ જૂનાગઢમાં એક રમારક ફંડ કરવામાં આવ્યું હતું. એ ફંડમાં ભરાયેલા રૂ. ૨૦૦૦) ગુજરાત વિદ્યાસભાના ટ્રસ્ટમાં સન ૧૯૮૬ ની સાલમાં એ ફંડના સેક્રેટરીઓએ સોંપ્યા હતા. તેની સાડાત્રણ ટકાની સરકારી પ્રોમિસરી નોટો સોસાયટીએ લીધેલી છે. એના બ્યાજમાંથી ન્યાય, મીમાંસા, વેદાંત વગેરે સંસ્કૃત પુસ્તકો ઉપરથી ભાષાન્તર રૂપે અથવા અસત્ર ગ્રંથો, તેમજ અંગ્રેજી પુસ્તકો ઉપરથી ન્યાય (લોજિક), અર્થશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, ખગોળ વગેરે વિષયો ઉપર પુસ્તકો લખાવાનો ઉદ્દેશ છે, એ અન્વયે આજ મુંધીમાં સદરહુ ફંડ ખાતેથી પારિતોષિક આપીને નીચેના પુસ્તકો રચાવી, “મજમૂદાર મણિશંકર જટાશંકર ટિકાણી અંથમાળા” તરીકે ગુજરાત વિદ્યાસભાએ ઇલાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે :

અંથ	લેખક	કિંમત
(૧) દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી ગ્રંથો	નારાયણ દેવમયન્દ્ર	૦-૩-૦
(૨) પાતંજલ યોગદર્શન	જેકિશનભાઈ જેઠાભાઈ કૃષ્ણીઆ	૧-૦-૦
(૩) શ્રીબ્રહ્મસૂત્ર શંકરભાષ્યાનુવાદ		
	(પ્રથમ ભાગ) રા. ખ. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી	૫-૦-૦
(૪) “ (દ્વિતીય ભાગ)	” “	૫-૦-૦
(૫) યુરોપમાં શુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય		
(૬) ઍરિસ્ટોટલનું નીતિશાસ્ત્ર	મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ	૦-૧૨-૦
(૭) અખ્યાત કાવ્યો ભા. ૧ દી.ખ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા		૧-૦-૦
(૮) દાર્શનિક કાવ્ય ભા. ૧ શ્રી. હોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ		૧-૦-૦
(૯) “ “ ભા. ૨ “ “		૧-૦-૦
(૧૦) ભાગ્ય જહાર વિસ્તરેલી ભારતીય		

સંસ્કૃતિ-ઈન્ડોનેશિયામાં ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી ૨-૦-૦

અમદાવાદ.

જેઠાલાલ જીવજીલાલ ગાંધી

તા. ૧૧-૧૧-૫૭.

સહાયકમંત્રી: ગુજરાત વિદ્યાસભા

સુધારાવધારા કર્યા છે. સંસ્કૃત બાષાની અસરને લગતું ઉચ્ચ પ્રકરણ નવેસર ઉમેરાયું છે.

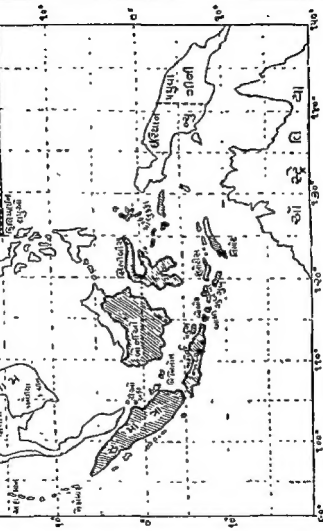
ઇન્ડોનેશિયામાં વ્યાપેલી ભારતીય સંસ્કૃતિને લગતું આ પુસ્તક ‘ભારત બહાર વિસ્તરેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ’ની અંથમાક્ષાના અંગ તરીકે પ્રયોગ્યું છે ને એ અંથમાક્ષામાં હિંદીયોન, સિનેઝોન, ચીન, મધ્ય એશિયા વગેરે અન્ય દેશોમાં વ્યાપેલી ભારતીય સંસ્કૃતિને લગતાં પુસ્તકોનો સમાવેશ કરવાનું અભિપ્રેત છે.

ભારત બહારે આસપાસના એશિયાના દેશો સાથે ગાઢ સાંસ્કૃતિક સંબંધ સાધી રહ્યું છે ત્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિના આ પ્રાચીન વિસ્તારને લગતી માહિતી રસપ્રદ તેમજ ઉપયોગી જણાશે.

૧૮-૮-૧૯૫૭

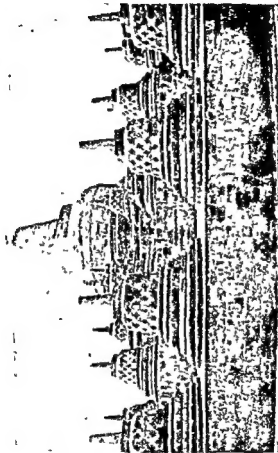
હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

ઇન્ડોનેશિયા

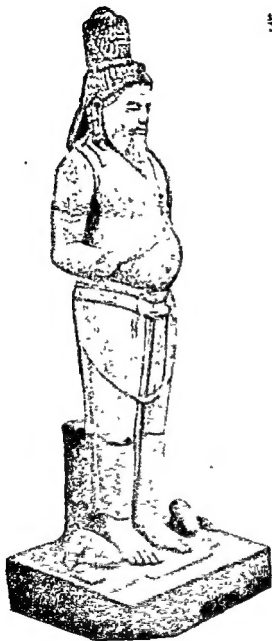
ઈન્ડોનેશિયાનું રાષ્ટ્રપ્રતીક

બાલુકિરના ઉપના મંદિર

સીતાની મુલાકાતે હનુમાન (ભારા જોગરંગ)

અગસ્ત્ય (ચંડી જાનોન)

પ્રતાપાભિના (સિંધસારી)

વરુણેશ્વર વિષ્ણુ (ખેલદન)

મંજુશ્રીની ધાતુપ્રતિમા (ઝવણી)

ખંડ ૧ : પરિચય

૧. અર્વાચીન ઇન્ડોનેશિયા

હાલ જેને 'ઇન્ડોનેશિયા' કહે છે તે અગ્નિ એશિયામાં આવેલો એક મહત્વનો દેશ છે. ભારતની પૂર્વે પહોંચે આવેલો છે ને એની દક્ષિણે મલાયા દ્વીપકલ્પ છે, જેને દક્ષિણ છેડે સિંગાપુરના ટાપુનો સમાવેશ થાય છે. મલાયા એ એશિયાખંડની મુખ્ય તળભૂમિનો દક્ષિણ-પૂર્વ છેડો છે. આ દ્વીપકલ્પની પાર મહાસાગરમાં એક મોટો દ્વીપસમૂહ આવેલો છે. દ્વિદી મહાસાગરમાં મલાયા દ્વીપકલ્પની પાસે આવેલા આ દ્વીપસમૂહને 'દ્વિદી દ્વીપસમૂહ' કે 'મલાયા દ્વીપસમૂહ' કહે છે. આ દ્વીપસમૂહ એ એશિયાખંડના અગ્નિખૂણાનો અંતિમ મુલક છે. પશ્ચિમની દિશાએ પડેલી ભૌગોલિક પરિભાષામાં એની ગણતરી 'દૂર પૂર્વ'માં થાય છે. દ્વિદીની નજીકમાં આવેલા આ ટાપુઓને પશ્ચિમના લોકોએ 'ઇન્ડીઝ' નામ આપ્યું હતું. મધ્ય અમેરિકાની જાણમાં આવેલા 'વેસ્ટ ઇન્ડીઝ' સાથે ગોટાળો ન થાય તે માટે, પૂર્વમાં આવેલા આ 'ઇન્ડીઝ'ને 'ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ' કહે છે. આ દ્વીપસમૂહના અનેક દ્વીપોનું જે નૂતન સ્વનત્ર રાજ્ય સ્થપાયું છે તેને 'ઇન્ડોનેશિયા' કહે છે, જેનો અર્થ 'દ્વિદી ટાપુઓ કે ભારતીય દ્વીપો' થાય છે.

હવે આ દ્વીપસમૂહના ટાપુઓનું વિગતવાર અવલોકન કરીએ (ફક્ત ૧). જંગમના ઉપસાગરમાં આદિમાનની દક્ષિણે આવેલા નિકોબારના મોટા ટાપુથી અગ્નિ દિશામાં ને મલાયા દ્વીપકલ્પથી નૈર્ઋત્ય દિશામાં સુમાત્રાનો મોટો ટાપુ આવેલો છે. આ ટાપુ મહાસાગરમાં વાયવ્ય-અગ્નિ અવરથામાં રહેલો છે. એનો વાયવ્ય છેડો નિકોબારની અગ્નિએ માત્ર પચામેક માઈલના અંતરે આવેલો છે. એનો મધ્ય ભાગ મલાયા દ્વીપકલ્પને દક્ષિણ છેડે આવેલા સિંગાપુરના ટાપુની નૈર્ઋત્યે છેક નજીકમાં આવેલો છે. વિષુવવૃત્તની રેખા તેમજ ૧૦૦° પૂર્વ રેખાંશની રેખા લગભગ એના

મધ્યભાગમાંથી પસાર થાય છે. આકારમાં આ ટાપુ લાંબો અને સાંકડો છે. મુખ્ય ટાપુની આસપાસ નાના નાના સંખ્યાબંધ ટાપુઓ આવેલા છે. એમાં સદૃશી મોટા ટાપુ બંધા છે. બંધાની પૂર્વે પ્રિલિસતોનનો ટાપુ ને ઉત્તરે રિયો દીપસમુદ્ર પણ નોંધપાત્ર છે. આ ટાપુઓ સુમાત્રાની પૂર્વમાં આવેલા છે. સુમાત્રાના દક્ષિણ-પૂર્વ છેડાની પૂર્વે ટાપુઓની એક સીધી પશ્ચિમ-પૂર્વ દરેળ ચરે થાય છે. આ દરેળમાં સદૃશી પહેલાં જાવા આવે છે. પશ્ચિમ-જાવાના પ્રદેશને 'સુંદ' કહે છે; તે પરથી એની જાણમાં આવેલી સુમાત્રા-જાવા વચ્ચેની સમુદ્રધુનીને 'સુંદ સામુદ્રધુની' કહે છે. સુમાત્રાની જેમ જાવાનો આકાર પણ લાંબો અને સાંકડો છે. હદમાં એ સુમાત્રા ત્રીજા ભાગ કરતાં થ કંઈક નાનો છે. જાવાની ઉત્તરે આવેલા સમુદ્રને 'જાવા સમુદ્ર' કહે છે. આ સમુદ્રમાં પૂર્વ જાવાના ઉત્તર કિનારાની નજીકમાં મહુરા નામે નાનો ટાપુ આવેલો છે. જાવાની પૂર્વે સીધી દરેળમાં અનુક્રમે બાલો, લોંબોક અને સુબાવા નામે નાના ટાપુઓ આવેલા છે. સુમાવાની પૂર્વે જોતજી ઉક નાના ટાપુઓ મળીને ફ્લોરીસ નામે જરા મોટા ટાપુ આવેલો છે. આકારમાં એ જાવાની જેમ લાંબો અને સાંકડો છે. એની ઉત્તરે આવેલા સમુદ્રને 'ફ્લોરીસ સમુદ્ર' કહે છે. ફ્લોરીસની પૂર્વે કેટલાક નાના નાના ટાપુઓ આવેલા છે; જાવાથી ચરે થતી ટાપુઓની સીધી દરેળ અહીં પૂરી થાય છે. ફ્લોરીસની દક્ષિણ-પશ્ચિમે સુબ (સંદન) નામે નાનો ટાપુ છે ને દક્ષિણ-પૂર્વે તિમોર નામે મોટા ટાપુ છે. તિમોરની દક્ષિણ-પૂર્વે થોડે અંતરે ઓસ્ટ્રેલિયા ખંડ ચરે થાય છે. આ બધા ટાપુઓ વિપુલ-વૃત્તની દક્ષિણે આવેલા છે.

જાવા-તિમોરની આ દરેળની ઉત્તરે ટાપુઓની એક બીજી પશ્ચિમ-પૂર્વ દરેળ આવેલી છે. એની ચરેઆત બોર્નિયો ટાપુથી થાય છે; હવે એને 'હાલિમંતાન' કહે છે. આ ટાપુ મધ્ય સુમાત્રાની પૂર્વે અને પૂર્વ જાવાની ઉત્તરે આવેલો છે. અગાઉ મળાવેલા બધા ટાપુઓમાં સદૃશી મોટા એવા સુમાત્રા ટાપુ કરતાં આ ટાપુ સાતઝાડ મળે.

મોટા છે એના કિનારા પાસે ચોપાસ નાના સંખ્યાબંધ ટાપુઓ નજરે પડે છે. બોર્નિયોની પૂર્વે સિલીબીસ નામે ટાપુ છે. એનો આકાર ઘણો વિચિત્ર છે. એની ઉત્તરે આવેલા સમુદ્રને 'સિલીબીસ સમુદ્ર' કહે છે. સુંદની આસપાસ આવેલા ટાપુઓને સુંદ ટાપુઓ કહે છે. એમાં બોર્નિયો, સિલીબીસ, સુમાત્રા-ગંકા-મિલ્લતોન અને જાવા-મદુરા 'મોટા સુંદ ટાપુઓ' ગણાય છે; ને બાલી, લોમ્બોક, સુબાવા, ફ્લોરીસ, સુંદ અને તિમોર 'નાના સુંદ ટાપુઓ' ગણાય છે.

સિલીબીસની પૂર્વે નાના ટાપુઓનો એક સમૂહ આવેલો છે. આ ટાપુઓને મોલુક્કા ટાપુઓ કહે છે. એની પૂર્વે ન્યૂ ગીની નામે મોટો ટાપુ આવેલો છે. આ ટાપુ પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબો છે ને એનો પૂર્વ છેડો દક્ષિણ તરફ વળેલો છે. આખો ટાપુ વિપુલવૃક્તની દક્ષિણે આવેલો છે. કદની દૃષ્ટિએ એની ગણના ઇન્ડોનેશિયાના સહુથી મોટા ટાપુઓમાં થાય છે. ઓસ્ટ્રેલિયા ખંડનો ઉત્તર-પૂર્વનો છેડો આ ટાપુના દક્ષિણ છેડેથી માત્ર એંશી માઈલ જેટલો જ દૂર છે. બોર્નિયોથી સરૂ થતી દ્વીપમાળા અહીં પૂરી થાય છે.

આ દ્વીપમાળાની ઉત્તરે એક મોટો દ્વીપસમૂહ આવેલો છે, જેને ફિલિપ્પાઈન ટાપુઓ કહે છે. એનો મુખ્ય ભાગ સિલીબીસની ઉત્તરે અને હિંદીચીનની પૂર્વે આવેલો છે. સુંદ ટાપુઓ, મોલુક્કા ટાપુઓ, ન્યૂ ગીની અને ફિલિપ્પાઈન ટાપુઓના આ સમસ્ત મુલકને હિંદી (કે મલાયા) દ્વીપસમૂહ અથવા ઈસ્ટ ઇન્ડીઝ કહે છે.

ઈસ્ટ ઇન્ડીઝના ઘણા મોટા ભાગ પર લગભગ સાઝાતજુસો વર્ષથી ડચ સરકારની હકૂમત ચાલતી હતી. ૧૯૦૮ થી ત્યાંની પ્રજાએ સ્વાતંત્ર્યની લડત હાથ ધરી. ખીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે જાપાને ડચ ઈસ્ટ ઇન્ડીઝ પર ચડાઈ કરી ને સાઝાતજુ વર્ષ પછી સુલેદ થતાં ત્યાં જેવી જાપાનની હકૂમત હાલી લેવામાં આવી કે તરત જ ત્યાંના આગેવાનોએ સ્વાતંત્ર્યની જાહેરાત કરી. ૧૯૪૫ની ૧૭મી ઓગસ્ટનો આ દિવસ આઝાદ ઇન્ડો-

નેશિયાનો ખાસ યાદગાર દિવસ ગણાય છે. પરંતુ ઇન્ડોનેશિયાની પ્રજાની આ જાહેરાતને ૩૫ સરકારે છેક ૧૯૪૯માં માન્ય રાખીને સત્તાની સોંપણી ૧૯૪૯ની ૨૭મી ડિસેમ્બરે કરી વળી આ દરમ્યાન ૩૫ સરકારે ભાગલા પાડવાની નીતિથી ઇન્ડોનેશિયાના પ્રજાતંત્ર તરીકે એના અમુક જ મુદ્દકને માન્ય રાખી એનાથી અલગ મણાવ એવાં. બીજાં પંદર રાજ્ય જુદાં પાડ્યાં હતાં ને એમની હકૂમત નીચેના એક મુદ્દકનું ભાવિ અનિશ્ચિત રાખ્યું હતું. આ અનુસાર આઝાદ ઇન્ડોનેશિયાનું રાષ્ટ્ર સોળ અલગ અલગ રાજ્યોના સમુદાયનું બનેલું હતું ને એને રીપબ્લિક ઓફ ધ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ ઇન્ડોનેશિયા (R. U. S. I.) કહેતા. પરંતુ આઝાદ થયા પછી આ દેશની પ્રજાએ એ કૃત્રિમ એકમોનું વિક્ષોભીકરણ કરીને એની જગ્યાએ એક અખંડ પ્રજાતંત્રનું સંયોજન કર્યું છે. આથી આ રાષ્ટ્રને હવે માત્ર 'ઇન્ડોનેશિયાનું પ્રજાતંત્ર' (Republic of Indonesia) કહે છે.

આઝાદ ઇન્ડોનેશિયાનું પાટનગર જાકાર્તા (જેને ૩૫ હકૂમત દરમ્યાને ખરૂંવિયા કહેતા) પશ્ચિમ જાવાને ઉત્તર દિનારે આવેલું છે. ઇન્ડોનેશિયાનો રાષ્ટ્રધ્વજ દ્વિરંગી છે ને એમાં ઉપરનો પટો લાલ રંગનો અને નીચેનો પટો સફેદ રંગનો હોય છે. 'ઇન્ડોનેશિયા રાયા' એ ઇન્ડોનેશિયાનું રાષ્ટ્રગીત ગણાય છે. ઇન્ડોનેશિયાનું રાષ્ટ્રપ્રતીક (ફ્લક ૨) ધણી સચક રીતે યોજવામાં આવ્યું છે. જેમ દિવંદના રાષ્ટ્રપ્રતીકમાં અશોકસ્તંભનું સિંદસિખર છે ને એની નીચે સત્યમેવ જયતેનું સૂત્ર છે તેમ ઇન્ડોનેશિયાના રાષ્ટ્રપ્રતીકમાં મુખ્ય આકૃતિ વિદ્યુમ્બરાજ ગરુડની પસંદ કરવામાં આવી છે ને એના પગના પંજામાં Bhinneka Tunggal Ika (બિન્નતા મહી એકતા) ના મત્રનું ફલક યોઠવવામાં આવ્યું છે. ગરુડની સાંચ ડાબી જાણુ વાળેલી છે ને એની કાટમાં હાથના ઘાટની સાંકળીવાળી દાસ (સીલ્ડ) લટકાવવામાં આવી છે. ગરુડની બંને પાંખ પ્રસરેલી છે ને એ દરેક પાંખમાં ૧૭ પીંછાં છે. એની પૂંછડીનાં ૮ પીંછાં છે. દાસ પર ૫ ખાનાં પાડવામાં આવ્યાં છે. આ તથ્ય

આંકડા પરથી ૧૯-૮-૧૯૪૫ નો યાદગાર દિવસ સચિત થાય છે. દાલનાં પાંચ ખાનાંમાં આ રાષ્ટ્રના પંચશીલ-રૂપ ગણ્યાતા પાંચ આદર્શનાં પ્રતીકે આલેખવામાં આવ્યાં છે : ૧. તારો (ઈશ્વરશ્રદ્ધા), ૨. મદિય (પ્રજાની સ્વાયત્ત સત્તા), ૩. વટરક્ષા (રાષ્ટ્રિયતા), ૪. ડાંગર ને કપાસ (અન્નવસ્ત્ર—સામાજિક ન્યાય) અને ૫. સાંકળી (માનવતા તથા સમાનતા).

ઇન્ડોનેશિયાના આ નૂતન રાષ્ટ્રમાં ડચ સરકારની હકૂમત નીચેના લંગલગ બધા મુલકોનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ ફિલિપાઈન ટાપુઓ પહેલેથી આ સમૂહથી અલગ રહ્યા છે. વળી બોર્નિયો ટાપુનો ઉત્તર અને ઉત્તર-પશ્ચિમ પ્રદેશ પણ ડચ હકૂમતના સમયથી અલગ રહેલો છે. એવી રીતે ન્યૂ ગીનીનો પૂર્વ ભાગ તેમજ નિમોરનો પૂર્વ ભાગ પણ ઇન્ડોનેશિયાની હકૂમત બહાર ગણાય છે. ન્યૂ ગીનીનો પશ્ચિમ ભાગ (જેને ઇન્ડોનેશિયાના લોકો ઇરિયાન કહે છે તે) ડચ સરકારની જ હકૂમત નીચે હતો, છતાં ડચ સરકારે ઇન્ડોનેશિયાનો મુખ્ય મુલક સોપતી વખતે ઝગડાનું નિમિત્ત કાઢી એની સોપણીનો પ્રશ્ન ખોળાંબે પાડ્યો છે. ઉવિધ્યમાં આ બધા મુલક ઇન્ડોનેશિયાના પ્રજાતંત્રમાં ભળે, તો સમસ્ત ઇન્ડોનેશિયા એક રાજતંત્ર નીચે આવે.

૨. પ્રાચીન સુવર્ણદ્વીપ

ઇન્ડોનેશિયાના આ ટાપુઓ હિંદની પ્રગ્નને ઘણા પ્રાચીન સમયથી પંગિયત હતા. વંગ, દક્ષિંગ, ચોલ, અપરાન્ત અને છાટ દેશના સાહસિક વેપારીઓ આ દૂર દેશાવર સાથે વેપાર ચલાવતા, એટલું જ નહિ, આ દેશના કેટલાક લોકો ત્યાં વસવાટ કરી ત્યાંના બની જતા. ગુજરાતના વેપારીઓ તો છેક મધ્ય યુગમાંય ઇન્ડોનેશિયા સાથે વેપાર ચલાવતા, આ વેપારીઓ સિંભોન થઈને ઇન્ડોનેશિયા જતા. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની પ્રગ્નને સિંભોન સાથે તો લાંબા વખતથી સંપર્ક હતો. આ સંપર્કનું સ્મરણ આપણી 'લંકાની લાડી ને ઘોષાનો વર' એ કહેવતમાં જળવાઈ રહ્યું છે. એવી રીતે આપણી બાળમાં ઇન્ડોનેશિયા સાથેના સંપર્કને લમતી કહેવત પણ છે : જે જાય જાવે, તે પાછો નાવિ; ને આવે, તો પરિયાંનાં પરિયાં ચાવે, એટલું ધન લાવે. આ કહેવતમાં એ દૂર દરિયાપારના દેશાવર સાથેના વેપારમાં રહેલા સાહસિક્યનો તેમજ સંપત્તિલાભનો ધ્વનિ સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં ભારત દેશની સમીપમાં અઃવેલા આવા અનેક ટાપુઓનો ઉલ્લેખ આવે છે. પુરાણો તો જગત- (મુક્ત)ના બધા મુખ્ય ખડોને તેમજ એના પેટા-ખડોને દ્વીપ કહે છે. સંસ્કૃતમાં દ્વીપ શબ્દ 'ટાપુ' કરતાં વધુ વિશાળ અર્થમાં વપરાતો. જેમ દ્વિપ (=દ્વાપી) શબ્દ દ્વિતિપા (બે અંગ વડે પડે છે તે) પરથી થયો છે તેમ દ્વીપ શબ્દ દ્વિતમ્ પરથી થયો છે ને એનો મૂળ અર્થ 'જેની બે (દ્વિ) બાજુએ પાણી (અર્) હોય તે પ્રદેશ' એવો થાય છે. આ રીતે એમાં માત્ર ટાપુનો નહિ, દ્વીપરૂપનો તેમજ દેવતાજનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ અર્થમાં જગતના બધા ખંડ હજી પણ દ્વીપ જ કહી શકાય ને! પુરાણો પ્રાચીન જગતના સાત ખંડ ગણાવે છે ને એમાં જંશુદીપ મુખ્ય છે. જંશુદીપના પાછા નવ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. એમાં દંવારૂત મુખ્ય છે ને એની દક્ષિણે હિમાલયની

પાર ભારતવર્ષ જણાવવામાં આવ્યો છે. અહીં ભારતવર્ષ શબ્દ વધુ વિશાળ અર્થમાં વપરાયો છે. જેને આપણે ‘ભાન્ત’ કહીએ છીએ તેને એમાં ભારતવર્ષનો નવમો ખંડ કહેવામાં આવ્યો છે, અર્થાત્ એમાં હિંદ, ઉપરાંત ખીજા આઠ નાના ખંડોનો સમાવેશ થતો હતો. ભારતવર્ષના આ નવેશ ખંડને પણ દ્વીપ જ કહેવામાં આવ્યા છે. એમાં હિંદને માટે મોટે ભાગે ‘આ નવમો દ્વીપ’ એવો શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. કોઈ જગ્યાએ એને માટે કુમારદ્વીપ કે કુમારીદ્વીપ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એનો દક્ષિણોત્તર વિસ્તાર સ્પષ્ટતઃ કુમારી (કન્યાકુમારી) થી મંગાના મૂળ સુધી જણાવવામાં આવ્યો છે. ભારતવર્ષના બાકીના આઠ દ્વીપનાં નામ (૧) ઇન્દ્રદ્વીપ, (૨) કસેર (કે કસેરમાન્ કે કસેરજ), (૩) તામ્રપર્ણ (કે તામ્રવર્ણ કે તામ્રપર્ણી કે તામ્રદ્વીપ), (૪) ગમસ્તિમાન્, (૫) નાગદ્વીપ, (૬) સામ્ય (કે કટાહ), (૭) ગન્ધર્વ (કે સિંહલ) ને (૮) વરુણ છે. આ આઠ દ્વીપો એ ભૂમિખંડો હોવા જોઈએ. આ પ્રાચીન નામો હાલ કયા કયા દ્વીપને લાગુ પડે છે એ નિર્ણય એમાંના બધા દ્વીપ માટે થઈ શક્યો નથી. પરંતુ પૂર્વાપર સંબંધ પરથી એટલું સ્પષ્ટ જણાવ છે કે એમાં હિંદીચીન અને હિંદી દ્વીપસમૂહમાં આવેલા ખીજા દેશોનો સમાવેશ થતો હતો. આ પરથી એમ દર્શિત થાય છે કે અગાઉ ભારતવર્ષ નામ ‘ખડ્ગ હિંદ’ માટે વપરાતું ને એમાં હિંદ ઉપરાંત હિંદીચીન અને હિંદી દ્વીપકલ્પ જેવા નજીકના ભૂમિખંડોની પણ મધુના થતી.

વાયુપુરાણમાં ભારતવર્ષની દક્ષિણે આવેલા એના ૭ ‘અતુદ્વીપ’ મળાવવામાં આવ્યા છે : અંગદ્વીપ, યમદ્વીપ, શંસદ્વીપ, કુસદ્વીપ ને વરાહદ્વીપ.

રામાયણના કિષ્કિન્ધાકાણ્ડમાં જ્યારે વાનરેશ્વર સુગ્રીવ વાનરોને સીનાની તપાસ કરવા જુદા જુદા પ્રદેશમાં જવાની આજ્ઞા આપે છે ત્યારે એ એમાં યવદ્વીપ ને મુવર્ણરુદ્ધદ્વીપ નામે દ્વીપ મળાવે છે. ખીજાં પુરતોમાં મુવર્ણરુદ્ધકની જગ્યાએ મુવર્ણરુદ્ધક નામ આવ્યું છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં મુવર્ણરુદ્ધ નામે દેશનો ઉલ્લેખ આવે છે.

કથાસરિત્સાગરની કથાઓમાં મુવર્ણદ્વીપ, કટાહદ્વીપ, નારિકેલદ્વીપ ને કર્પૂરદ્વીપ એવાં નામ આવે છે. જાતક કથાઓમાં મુવર્ણભૂમિનો નિર્દેશ આવે છે. કથાકોશની કથામાં મુવર્ણદ્વીપનું નામ આવે છે. ઇૌરિસના અર્થશાસ્ત્રમાંય મુવર્ણભૂમિનો ઉલ્લેખ છે. ગ્રીક સાહિત્યમાં મિલિન્-૬૫૯૬, નિર્દેશ અને મદાવસમાંય મુવર્ણભૂમિનો નિર્દેશ થયો છે.

મિલિન્-૬૫૯૬માં મુવર્ણભૂમિની સાથે તક્કોલ નામે દેશનો ઉલ્લેખ આવે છે. નિર્દેશમાં તક્કોલ, વેષુંગ, જવ, તમલિ, વંગ, મુવળ્લકૂટ, મુવળ્લભૂમિ ને તંપળિ જેવાં દરિયાપારનાં અનેક રક્ષણ જણાવવામાં આવ્યાં છે.

જૈન સાહિત્યમાં વસુદેવ-દિગ્દી(૫ મી સદી)માં મુવર્ણભૂમિ, કમલપુર, ધવનદ્વીપ, સિંહલ ને રત્નદ્વીપનો ઉલ્લેખ આવે છે.

મુવર્ણભૂમિ અને મુવર્ણદ્વીપનો નિર્દેશ પ્રાચીન ગ્રીક-લેટિન પુસ્તકોમાં પણ મળી આવે છે, દાખલા તરીકે પેરિપ્લસ(૫૬૯ સદી)માં ઉલ્લેખ છે કે ગંગાની પૂર્વે છેવટે 'મુવર્ણ' નામે દ્વીપ—'મુવર્ણ' નામે દેશ આવે છે ને ત્યાં સોનાની ખાણો છે. એવી રીતે ટોલેમી(બીજી સદી)—ની જગાણમાં આપેલા ગંગાપારના પ્રદેશના વર્ણનમાં 'રૂપાનો દેશ', 'સોનાનો દ્વીપકલ્પ', તોલ, સખન(મુવર્ણ)પુર, ઝખર્થ (ચંપા), 'સોનાનો દેશ', અમુક ટાપુઓ, ધવદ્વીપ અને કેટલાક બીજા ટાપુઓનો ઉલ્લેખ આવે છે. પછીના અનેક યુરોપીય લેખકો પણ આ રીતે મુવર્ણદ્વીપ કે મુવર્ણદ્વીપકલ્પનો ઉલ્લેખ કરે છે.

આર્ય લેખકોમાં અદ્વૈતની (૧૧ મી સદી) જાવાના ટાપુઓને એક જગ્યાએ 'સુવર્ણદ્વીપ' અને બીજી જગ્યાએ 'સોનાનો દેશ' કહે છે. પછીના બીજા આર્ય લેખકો પણ આ ટાપુઓને 'સુવર્ણની ભૂમિ' કહે છે.

આ બધા પ્રાચીન ઉલ્લેખોમાં હિંદી ચીન અને ઇન્ડોનેશિયાના જુદાં જુદાં સ્થળોનો નિર્દેશ જુદા જુદા નામે કરવામાં આવ્યો છે. એમાંનાં તમામ નામોનો સ્થળનિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. વળા એમાંનાં કેટલાય સ્થળ ઇન્ડોનેશિયાની વિષયમર્યાદાની બહારનાં છે. આથી અહીં એમાંનાં અમુક પ્રસ્તુત નામોની સમીક્ષા કરીશું.

સહુથી પહેલાં અર્વાચીન નામોને મળતાં આવતાં પ્રાચીન નામોનો વિચાર કરીએ. ઇન્ડોનેશિયા, હિંદી દ્વીપસમૂહ, હિંદી ટાપુઓ, ઈસ્ટ ઇન્ડીઝ, મલાયા દ્વીપસમૂહ કે એસિયાઈ દ્વીપસમૂહ જેવાં સમસ્ત રાષ્ટ્રોને મૂલ્યવતાં નામોમાંથી કોઈ શબ્દ ઉપર ગણાવેલા કોઈ પ્રાચીન નામ સાથે મળતો આવતો નથી.

'સુમાત્રા' એ અર્વાચીન નામ પ્રાચીન 'સમુદ્ર' નામનો અપભ્રંશ છે. આથી રામાયણ-મંજરીમાં જણાવેલો સમુદ્રદ્વીપ એ હાલનો સુમાત્રા ટાપુ છે. મહાયુ અને શ્રીવિજયનાં રાજ્ય સુમાત્રામાં થઈ ગયાં.

રામાયણમાં અને ટોલેમીની ભૂગોળમાં જણાવેલો ચણદ્વીપ એ હાલનો જાવા ટાપુ છે. 'જાવા'નો મૂળ ઉચ્ચાર 'જવ' જ હોવો જોઈએ, જે પ્રયોગ નિહંસમાં મળે છે. 'ચવદ્વીપ' નામ પરથી એમ લાગે કે એ ટાપુમાં મુખ્ય પેદાશ જવની હતી ટોલેમી પણ આ અર્થ આપે છે. પરંતુ હાલ તો ત્યાંનો મુખ્ય પાક ડાંગરનો છે ને ત્યાં જવનો પાક ખાસ યોગ્ય નથી એ હકીકત લક્ષમાં લેવા જેવી છે. આથી એને બદલે 'જવ જેવા આધારનો ટાપુ' એવો બીજો અર્થ પણ ધટાવવામાં આવ્યો છે. પરંતુ નારિકેલદ્વીપ, કપૂંદ્વીપ, ચંપદ્વીપ જેવાં બીજાં નામ પરથી પહેલા અર્થને અનુમોદન મળે છે. વાયુપુરાણમાં ચમદ્વીપ નામ આવે છે, યુઅન સ્વામિ ચમનદ્વીપ નામ વાપરે છે ને વસુદેવદિડીમાં

યવનદ્વીપ નામ આપ્યું છે. અને ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ યમ ને યવ તેમજ યમન ને યવન લગભગ સરખા છે. વળી યમનનો અર્થ યમ પણ થાય છે ને યવનનો અર્થ પાછો યવ જેવો પણ થાય છે ! તો પછી કદાચ મૂળ નામ યમદ્વીપ-યમનદ્વીપ જ હશે ને પાછળથી તેમાંના મ નો વ થયો હશે એ પણ સંભવિત છે. ઇન્દ્રદ્વીપ-વરુણદ્વીપ જેવાં નામ પરથી આ સંભવને સમર્થન મળે છે. ઇન્દ્ર અને વરુણની જેમ યમ પણ દિવપાલ છે. એ રીતે જોતાં આ નામમાં દક્ષિણ દિશાનું સૂચન રહેલું છે.

‘બંકાનું’ મૂળ નામ બંક-બંગ-વંગ હશે. નિદેસમાં જણાવેલો વંગદ્વીપ આ જ હોવો જોઈએ. અંગદ્વીપ એ આવું જ નામ છે. પરંતુ એનો સ્થળનિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. નિર્ણયિતોન ટાપુનું પ્રાચીન નામ શું હશે એ પણ પ્રશ્ન છે.

‘મદુરા’ એ નામ તો પ્રાચીન ભારતીય ભાષાનું છે. પરંતુ ઉપર ગણાવેલાં પ્રાચીન નામોમાં એનો નિર્દેશ થયો નથી. ‘બાબા’ ટાપુમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની અસર હજી મોજૂદ છે ને એ શબ્દ પણ સંસ્કૃત ભાષાનો લાગે છે, છતાં ભારતીય સાહિત્યમાં એનો નામનિર્દેશ જણાતો નથી. સામાન્ય રીતે ‘બાલી’ અર્થાત્ વરતુતઃ ‘બલી’નો અર્થ અહીં ‘બળવાન’ રૂપમાં આવે છે. પરંતુ ‘બલી’નો બીજો અર્થ વગદ પણ થાય છે. જો આ નામમાં એ અર્થ રહેલો હોય, તો તો વાયુપુરાણમાં જણાવેલો મરાદ્વીપ એ આ ટાપુ હોઈ શકે.

લોંબોક, સુંબાવા, ક્લોરીસ, સુંબ ને તિમોર એ નામોમાં ઉપરના કોઈ પ્રાચીન નામનો સંબંધ શોધાયો નથી. પુરાણોમાં જણાવેલ સૌમ્ય અને તામ્ર નામનો સંબંધ ‘સુંબ’ અને ‘તિમોર’ સાથે હશે ?

‘બોર્નિયો’ શબ્દ ‘વરુણ’ સાથે ધણો મળતો આવે છે. પુરાણોમાં જણાવેલા વરુણદ્વીપ નામમાં આ અર્થ રહેલો હશે સિદ્ધિપ્રીતનું પ્રાચીન શું હશે ? ‘મોલુકા’નો મૂળ શબ્દ મલય જણાય છે, પરંતુ વાયુ-પુરાણમાં કહેલો મલયદ્વીપ બનતાં સુધી મલાયા દ્વીપદ્વિપ હતો, ‘ન્યૂ ગીની’

અનુક્રમણિકા

ખંડ ૧ : પરિચય

૫૪

૧ અર્વાચીન ઇન્ડોનેશિયા

૧

૨ પ્રાચીન સુવર્ણદ્વીપ

૬

ખંડ ૨ : ઇતિહાસ

૩ મલય જાતિ

૧૬

૪ ભારતીય વસાહતો

૧૮

૫ આદિકાલ

૨૧

૬ શૈલેન્દ્ર રાજ્ય

૨૪

૭ મધ્ય જાવા ને પૂર્વ જાવાનાં રાજ્ય

૩૧

ખંડ ૩ : ધર્મ

૮ બ્રાહ્મણ ધર્મ

૩૯

૯ બૌદ્ધ ધર્મ

૪૪

ખંડ ૪ : સાહિત્ય

૧૦ રામાયણ, મહાભારત ને પુરાણો

૪૭

૧૧ પૌરાણિક કાવ્યો ને નાટકો

૫૫

૧૨ ધર્મ સાહિત્ય

૬૦

૧૩ વિજ્ઞાન

૬૮

૧૪ વયંગ (રૂપક)

૭૦

૧૫ પંજી-કાવ્યો ને તંત્ર-કથાઓ

૭૨

ખંડ ૫ : શિલ્પ

૧૬ મધ્ય જાવાનાં શૈવ દેવાલય

૭૪

૧૭ મધ્ય જાવાનાં બૌદ્ધ દેવાલય

૮૦

૧૮ પૂર્વ જાવાનાં દેવાલય

૯૦

૧૯ સુમાત્રા ને બોર્નિયોનાં દેવાલય

૧૦૦

૨૦ બાલીનાં દેવાલય

૧૦૪

ખંડ ૬ : ભાષા

૨૧ સંસ્કૃત ભાષાની અસર

૧૦૯

ફલક સૂચી

- ૧ ઇન્ડોનેશિયાનો નકશો
- ૨ ઇન્ડોનેશિયાનું રાષ્ટ્રપત્રીક
- ૩ જરણકુરના હિપલા મજલા
- ૪ સીનાની મુલાકાતે હનુમાન (ભારા-જોગરંગ)
- ૫ અગસ્ત્ય (ચંડી જનોન)
- ૬ પ્રતાપારમિતા (સિંધસારી)
- ૭ મરુકાવક વિધ્યુ (મેલહન)
- ૮ મંજુશ્રીની ધાતુ-પ્રતિમા (ભવા)

સંદર્ભ સૂચી

- ૧ Indian Influences on the Literature of Java and Bali (Calcutta, 1934)
by Himansu Bhushan Sarkar, M. A.
- ૨-૩ Ancient Indian Colonies in the Far East, Vol. II : SUVARNADVIPA, Part I-Political History (Dacca, 1937), Part II-Cultural History (Calcutta, 1938)
by Dr. R. C. Majumdar, M. A., Ph. D.
- ૪ Greater India (Bombay, 1948)
by Dr. R. C. Majumdar, M. A., Ph. D.
- ૫ Sanskrit in Indonesia (Nagpur, 1952)
by Dr. J. Gonda

અને 'દ્વિત્રિપાઈન' એ તો હેઠ્ઠા અર્વાચીન નામ છે. પશ્ચિમ દિશાના દિફપાલ વરુણના નામનો દ્વીપ એની દ્વીપમાળાને પશ્ચિમ છેડે હોય તો એને 'પૂર્વ' છેડે આવેલો ઇન્દ્રિયાન ટાપુ કદાચ 'પૂર્વ' દિશાના દિફપાલનું નામ સૂચવતો ઇન્દ્રદ્વીપ હોય.

તામ્રપર્ણી ને સિંહલ એ સિંહોનનાં પ્રાચીન નામ છે. કટાહ (કઢાર)-નું રાજ્ય મલાયા દ્વીપકલ્પના કટાહ પ્રદેશમાં આવ્યું હતું નારિકેલદ્વીપ એ કાં તો નિકોબાર કે કાં તો માલદીવ ટાપુ હશે. કર્પૂરદ્વીપ એ બોર્નિયોના ઉત્તર ભાગમાં આવેલા બરૂઝ નામે બંદરની આસપાસના પ્રદેશનું નામ હશે, જેના નામનો પ્રયોગ સાચા કપૂર માટેના મલયભાષાના શબ્દમાં હજી ચાલુ છે. તક્ષોલ, વેસુંગ, તમ્બિ, ચંપા જેવાં અનેક અન્ય સ્થળ તો દ્વિદીપીનમાં આવેલાં જણાય છે.

હવે મુખ્ય પ્રશ્ન રહે છે સુવર્ણદ્વીપનો. રુપ્યકદ્વીપ અને તામ્રદ્વીપ એ નામો પણ આ પ્રકારનાં છે. આ નામો પરથી એમ લાગે છે કે તે તે દ્વીપમાં તે તે ધાતુની ખાણો પુષ્કળ હશે. પ્લિની જેવા કેટલાક પ્રાચીન લેખકો 'સુવર્ણદ્વીપ' નામનો આવો અર્થ આપે છે. હાલ સુમાત્રામાં સોના, રૂપા ને તાંબાની ધણી ખાણો છે; જાવામાં સોનારૂપાની ખાણો નથી; બોર્નિયોમાં સોના રૂપા ને તાંબાની ખાણો છે. ઇન્ડોનેશિયાના બીજા નાના ટાપુઓમાં સોનારૂપાની ખાણો હોય એમ જણાતું નથી. દ્વિદીપીનના દેશોમાં મલાયા દ્વીપકલ્પમાં સોનાની ખાણો છે. આ રીતે જેનાં સુમાત્રા, બોર્નિયો ને મલાયા દ્વીપકલ્પ એમાંનો ઠાઈ એક દ્વીપ સુવર્ણદ્વીપ હોવો જોઈએ. પ્રાચીન લેખકો સામાન્ય રીતે એને ભારત નજીકના દરિયાપારના દેશ તરીકે ગણાવે છે. ઇસિંગ રપટ રીતે આ દ્વીપને મલકુ ને શ્રીવિજયના મુલક તરીકે રજૂ કરે છે, જે પરથી એ નામ સુમાત્રાને લાગુ પડે છે નેપાળની એક સચિત્ર હસ્તપ્રતમાં શ્રીવિજયપુર 'સુવર્ણપુર'માં હોય એવો ઉલ્લેખ છે; એમાં પણ સુમાત્રાના અર્થમાં સુવર્ણદ્વીપ જ ઉદ્દિષ્ટ હોય એમ લાગે છે. અલ્મીરનો ઇસિંગ કરતાં વધુ રપટ રીતે જણાવે છે કે 'જમજના ટાપુઓને દ્વિદ્વિઓ

સુવર્ણદીપ કહે છે. આરબો સુમાત્રા-ગ્રવા વગેરે ટાપુઓના સમૂહને 'ગ્રાવગ્ર(ગ્રવા)ના ટાપુઓ' કહેતા. આ પૃથ્વી એમ ગણવા મળે છે કે મૂળમાં સુવર્ણદીપ સુમાત્રાનું નામ હશે ને આગળ જતાં એ નામ સુમાત્રાયાં શરૂ થતા સમસ્ત દીપસમૂહને માટે વપરાતું થયું હશે.

નિદેસર્માં જે 'સુવર્ણકૂટ'નો ઉલ્લેખ આવે છે તેનો પહેલો અર્થ એવો થાય કે એ કોઈ ગિરિ કે શિખરનું નામ હશે. પુરાણોમાં સ્મરેલો સુવર્ણનો ગિરિ દર્શો છે, એના જેવો કાષ્ઠપત્રિક અર્થ નીકળે. એમ તો સુવર્ણદીપ નામનો અર્થ પણ એ રીતે અનેક પ્રાચીન લેખકોએ એવો કરેલો કે જાણે એ દીપની જમીન જ સુવર્ણની હોય. કોઈ પૃથ્વી કે નદીની ધરતીમાં કોઈ વાર સોનેરી રશ્મિકણો જોવામાં આવે છે ને ત્યારે એનું એવું નામ એ અર્થ સ્થાપતું હોય છે. પરંતુ અહીં તો સુવર્ણકૂટ એ નામ દેશવાચક કોઈ એનો અર્થ એ રીતે વિચારવો જોઈએ. કૂટનો ખીજો અર્થ 'કોટ' થાય છે. એ રીતે જોતાં 'સુવર્ણકૂટ' અને 'સુવર્ણકુડચક' એ બંને નામોમાં એક જ અર્થ હોય એ વધુ સંભવિત લાગે છે. અર્થાત્ સુવર્ણકૂટ = સુવર્ણકુડચ = સોનાનો કોટ એટલે કે સુવર્ણના કુર્મવાળો પ્રદેશ. સુવર્ણગિરિની જેમ સુવર્ણકુર્મમાં પણ કાષ્ઠપત્રિક કે આલંકારિક અનિશ્ચયોક્તિ લાગે છે. એમ તો 'સોનાની લંકા'ની કલ્પના આપણને ક્યાં અજણી છે !

સુવર્ણદીપની જેમ સુવર્ણભૂમિનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન સાહિત્યમાં વારંવાર આવે છે. આ શબ્દ સુવર્ણદીપ માટે જ વપરાયો હશે કે કોઈ ખીજા પ્રદેશ માટે એ પ્રશ્નની હીક હીક ચર્ચા થઈ છે. કેટલાક એમ માને છે કે આ બે નામ જિલ્લ જિલ્લ પ્રદેશનાં છે ને 'સુવર્ણભૂમિ' એ તો ખંડની તળજમિની અંદર આવેલા મલાયા દીપકલ્પનું નામ યુરોપના પ્રાચીન લેખકો પણ કેટલેક સ્થળે Chryse Insula (સુવર્ણદીપ) ને કેટલેક સ્થળે Chryse Chora (સુવર્ણકુર્મ) એવા જ નામ વાપરે છે એ પૃથ્વી આ મનને સમર્થન મળે છે. આ બે શબ્દના અર્થમાં થોડો ફેર રહેલો છે ને એ બંને શબ્દોનો પ્રયોગ એ

નામના યુરોપીય રૂપાંતરોમાં પણ દેખા દે છે એ વાત ખરી છે. પરંતુ આ બે શબ્દ ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશનાં નામ તરીકે વપરાયા છે એ અનુમાન ચંકારપદ છે. ટાલેમીની જૂગોળમાં સુવર્ણ દ્વીપકલ્પ (Chryse Chersonesus) એવો શબ્દપ્રયોગ આવે છે, એ પરથી ધણાએ એમ માની લીધું કે ‘સુવર્ણભૂમિ’ શબ્દમાં આ દ્વીપકલ્પનો અર્થ રહેલો છે. પરંતુ પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તો દ્વીપકલ્પનો સમાવેશ પણ દ્વીપ શબ્દમાં જ કરવામાં આવતો હતો, આથી માત્ર ‘ભૂમિ’ શબ્દ પરથી એને તળભૂમિમાં આવેલો દ્વીપકલ્પ માની લેવાય નહિ. જરિની નામે એક વિદ્વાન તો એવો મત રજૂ કરે છે કે અગાઉનો સુવર્ણદ્વીપ જ આગળ જતાં સુવર્ણદ્વીપકલ્પ બની ગયો હોય છે, અર્થાત્ સુવર્ણદ્વીપ પણ સુવર્ણ દ્વીપકલ્પનો અર્થ ધરાવે છે. ‘સુવર્ણદ્વીપ’ અને ‘સુવર્ણભૂમિ’ના ઉલ્લેખોની ઘુલનાત્મક સમીક્ષા કરતાં જણાય છે કે એ બે નામોને ધણેલા ભેદભાવના આરોપણનો મુખ્ય આધાર પેરિપ્લસ અને ટાલેમીની જૂગોળનો લેવામાં આવે છે. પરંતુ પેરિપ્લસમાં તો પહેલાં એમ લખ્યું છે કે ગંગાની પેલી પાર નજીકમાં સુવર્ણ નામે દ્વીપ છે તે પછી આગળ જતાં પાછું લખ્યું છે કે ગંગાની પાર સુવર્ણ નામે દેશ છે તે એ પ્રદેશનો હોયો મુશ્કેલ છે. આનો અર્થ એવો થયો કે પેરિપ્લસના લેખકને એવી ખબર હતી કે ગંગાની પારના પ્રદેશમાં સુવર્ણદ્વીપ-સુવર્ણદેશ આવે છે ને એ મુશ્કેલ નજીકમાં અને છેવટે છે. અર્થાત્ આ બંને ઉલ્લેખ એક જ પ્રદેશને લાગુ પડે છે. હવે ટાલેમીની જૂગોળમાંના ઉલ્લેખ તપાસીએ. ગંગાપારનો પ્રદેશ વર્ણવતાં એ શરૂઆતમાં ‘રૂપાનો દેશ’, પછી ‘સોનાનો દ્વીપકલ્પ’, પછી તકેલ, પછી સુવર્ણપુર, પછી ચંપા, પછી ‘સોનાનો દેશ’, ઈત્યાદિ રચણો ગણાવે છે. એમાં કયાંય ‘સુવર્ણદ્વીપ’ નામનો પ્રયોગ આવતો નથી. ‘સુવર્ણ દ્વીપકલ્પ’ એ ખરેખર મલાયા દ્વીપકલ્પનું જ નામ હોય છે, કેમકે એ દ્વીપકલ્પ તરીકે તરત લક્ષમાં આવે એવો છે ને ત્યાં સુવર્ણની ખાણો પણ છે. આગળ જતાં નજીકમાં ચંપા દેશનો ઉલ્લેખ

આવે છે, જે હાલના દિંદો ચીનમાં આવ્યો હતો. ત્યાંથી આગળ જ 'સુવર્ણનો દેશ' આવે છે તે એની પછી અનેકાનેક ટાપુઓ આવે છે, જે ચવદ્વીપ પશ્ચિમ ગણાવવામાં આવ્યો છે. પૂર્વાપર સંબંધ પરથી આ સુવર્ણ દેશ અથવા સુવર્ણભૂમિ એ સુમાત્રાવાચક સુવર્ણદ્વીપ જ હોય એમ ૨૫૯ સમજાય છે. પેલો સુવર્ણદ્વીપકલ્પ જુદો ને આ સુવર્ણદ્વીપ જુદો; પરંતુ સુવર્ણભૂમિ ને સુવર્ણદ્વીપ એ તો એક જ લાગે છે. અભ્યૂષીની એક પ્રકરણમાં જાનજના ટાપુઓને સુવર્ણદ્વીપ કહે છે ને આગળ જતાં એક બીજા પ્રકરણમાં એ જ ટાપુઓને સુવર્ણભૂમિ કહે છે. આ પરથી પણ એ ઉશબ્દ જરા જુદા જુદા હોવા છતાં એક જ અર્થમાં વપરાતા એમ નિશ્ચિત થાય છે. વળી સુમાત્રાને ઇતિસંગ સુવર્ણદ્વીપ કહે છે ને સુમાત્રામાં મળેલા એક ઉત્કૃષ્ટ લેખમાં એને સુવર્ણભૂમિ કહે છે એ પરથી પણ એ બંને નામમાં એક જ અર્થ રહેલો છે એમ પુરવાર થાય છે.

સુમાત્રાને પહેલાં સુવર્ણદ્વીપ કહેતા અને મલાયાને સુવર્ણદ્વીપકલ્પ કહેતા. વળી પાછળથી સુમાત્રાથી કદર થતા આખા દ્વીપસમૂહને સુવર્ણદ્વીપ કહેતા. એ રીતે સુવર્ણભૂમિમાં બહારદેશનો પણ સમાવેશ થતો હતો, કેમકે પશ્ચિમ બહારદેશનો અમુક પ્રદેશ 'સુવર્ણ-અપરાન્ત' કહેવાતો. આ બધી હકીકતનો સાર એ નીકળે છે કે દિંદો ચીન ને ઇન્ડોનેશિયાનો બધો પ્રદેશ ઓઢેવતે અંશે સુવર્ણભૂમિ ગણાતો; ને એ બધામાં સુવર્ણદ્વીપ તરીકે મુખ્ય ગણના સુમાત્રાની થતી.

રુપ્યકદ્વીપ એ રુપ્યકપ્રયોગ સંસ્કૃતમાં માત્ર રામાયણની એક પંક્તિમાં મળે છે, પરંતુ ત્યાં સુવર્ણરુપ્યકદ્વીપ એવો સમાસ જોવો પ્રયોગ પણ એકવચનમાં આપેલો છે ને એને બદલે ત્યાં સુવર્ણરુપ્યકદ્વીપ એ પાઠાંતર વધુ લિખિત જણાયું છે. છતાં ટોલેમી જેવા અનેક પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય લેખકો 'રૂપાનો ટાપુ' (Argyre Insula) ગણાવે છે, એટલે ટાઈ ટાપુ સુવર્ણદ્વીપની જોયે રુપ્યકદ્વીપ કહેવાતો હશે એ ચોક્કસ. ટોલેમી યજ્ઞદ્વીપ(ચવદ્વીપ)માં 'રૂપાનું નગર' હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે એ પરથી જાણવો ટાપુ રુપ્યકદ્વીપ ગણાતો હશે એમ અનુમાન કરવામાં

આનું છે. પરંતુ ટોલેમી ગંગાપારના પ્રદેશમાં ‘રૂપાનો દેશ’ તો છેક પહેલો—સુવર્ણદ્વીપદ્વિપનીય પહેલાં—ગણાવે છે ને પછી જવાની દકીકત લગભગ છેક છેવટે ‘યવદ્વીપ’ને નામે આપે છે એ અનુક્રમ સાથે આ મતનો મેળ મળતો નથી. વળી જવામાં રૂપાની ખાણો નથી એ દકીકત પણ લક્ષમાં લેવી પડે. છતાં ટોલેમી તો યવદ્વીપમાં પુષ્કળ સોનું નીકળે છે એમ પણ લખે છે ને। મને તો લાગે છે કે સુવર્ણદ્વીપ ગણાતા સુમાત્રાની બાજુમાં આવેલા આ દ્વીપને પ્રાચીન પ્રવાસીઓ ‘રૂપ્યદ્વીપ’ નામ આપે એ એમની આલંકારિક અતિશયોક્તિની દૃષ્ટિએ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તામ્રદ્વીપનો ઉલ્લેખ પણ શંકાસ્પદ છે. પુરાણોમાં તો એ તામ્રવર્ણીના પાદાંતર તરીકે જોવામાં આવે છે; ને તામ્રપર્ણી તો સિંહોનનું પ્રાચીન નામ છે છતાં જો ગન્ધર્વની જગ્યાએ સિંહલ દ્વીપ અભિપ્રેત હોય તો તો તામ્રવર્ણીને બદલે તામ્રદ્વીપ જ વાંચવું જોઈએ, નહિ તો એ નવદ્વીપોમાં સિંહોનનો ઉલ્લેખ ખેવડાશે. જો તામ્રદ્વીપ એવું પ્રાચીન નામ હોય, તો તો એ નામ ઉપર જણાવેલી દ્વિપના પ્રમાણે જવાની પાર આવેલા કોઈ ત્રીજા ટાપુને લાગુ પડે. જવા પછી તરત તો બાકી ટાપુ આવે છે, પણ એ ટાપુ માટે કંઈ વિશેષ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ નથી. તો પછી નામસામ્ય પરથી તિમોરનો ટાપુ પહેલાં તામ્રદ્વીપ કહેવાતો હોય એ સંભવિત છે. સુમાત્રા અને જવાની સરખામણીએ પૂર્વ ઇન્ડોનેશિયાનો સહુથી મોટો ટાપુ પણ એ જ છે ને।

આમ ભારતની પ્રગળે દિંદી દ્વીપસમૂહના મુખ્ય ટાપુઓનો પરિચય ધણા પ્રાચીન સમયથી થયેલો છે, એટલું જ નહિ, પ્રાચીન ભારતના લોકો તો એ ટાપુઓને સુવર્ણદ્વીપ ગણતા હતા.

ખંડ ૨ : ઇતિહાસ

૩. મલય જાતિ

ઇન્ડોનેશિયામાં વસતી પ્રાપ્તિ મોટે ભાગે મલય જાતિનો છે. મલાયા દ્વીપકલ્પમાં પણ મુખ્ય વસ્તી મલય જાતિના લોકોની છે. આ લોકોની ભાષા પણ મલય ભાષા કહેવાય છે. મુમાત્રા, બોર્નિયો, સિલીબીસ વગેરે ટાપુઓમાં આ લોકો કરતાં વધુ પ્રમાણે વસતીઓત્તર યોદી વસ્તી છે. એમાંના કેટલાક વર્ગ તો મલય લોકોના જ પૂર્વજો જણાય છે, એથી એમને આદ્ય-મલય કહેવામાં આવે છે. ઇન્ડોનેશિયા હિંદી ચીન ને મલાયા દ્વીપકલ્પના લોકોની ભાષા વચ્ચે ધણું સામ્ય જોવામાં આવે છે. મધ્ય ભારતના મુંડ લોકો અને ઉત્તરપૂર્વ ભારતના ખાસી લોકોની ભાષામાં પણ આવું સામ્ય મળી આવે છે. આ પરથી ભારત, હિંદી ચીન ને ઇન્ડોનેશિયાની પુરાણી જાતિઓ પહેલાં કયાંક એક સ્થળે વસતી હશે ને પછી ધીમે ધીમે જુદા જુદા દેશમાં ફેલાઈ હશે એમ માલુમ પડે છે કેટલાક વિદ્વાનો તો આ જાતિઓ વચ્ચે ભાષા ઉપરાંત ખોજ સાંસ્કૃતિક સંબંધો પણ જતાવે છે. 'મલય' નામ પણ આ સંબંધની પ્રતીતિ કરાવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મલયગિરિ ને મલય-દેશનો ઉલ્લેખ ઘણી વાર આવે છે. મલયગિરિનાં ચંદનવન ને એ ચંદનના સુવાસવાળો મલય-સમીર સંસ્કૃત કાવ્યમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આ પ્રદેશ પશ્ચિમ ઘાટના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલો છે. આ પ્રદેશને મળયાળમ પણ કહેતા; હાલ એને મલખાર કહે છે. હજી ત્યાંની ભાષા અને લિપિ મળયાળમ કહેવાય છે. આ પ્રદેશ ભારતની દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશાના સમુદ્રતટ પર આવેલો હોવાથી એનો અનિશ આહવાદક હોય છે. સંસ્કૃતમાં ચંદન માટે મલમ્બ ને મલમ્બમ શબ્દ છે એ પરથી આ પ્રદેશમાં ચંદનનો અદિમા કેટલો ખર્ચો હતો એનો ખ્યાલ આવે છે. હજી સારી જાતનું ચંદન આ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આમ દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભારતમાં મલય જાતિની મુખ્ય વસ્તી હતી એમ ફક્ત

ાય છે. મલય દેશના લોકોને 'માલય' કહેતા. સિંકદે ભારત પર ચડાઈ કરી ત્યારે પંજાબમાં મલ્લોઈ (માલય) નામે જાનિ રહેતી હતી. જ્યપુર રાજ્યમાં માલય રાજ્યના સેંકડો સિક્કા મળ્યા છે. નાસિકના એક ઉત્કૃષ્ટ લેખમાં પણ માલય જાતિનો ઉલ્લેખ આવે છે. એ રાજવંશના એક રાજાનું નામ જેમ કેટલીક જગ્યાએ 'પુણુમાયિ' ને કેટલીક જગ્યાએ 'પુણુમાવિ' લખાય છે તેમ 'માલય' અને 'માલવ' એ પણ એક જ શબ્દનાં રૂપ છે. મધ્ય ભારતમાં જે માળવા દેશ છે તેનું મૂળ નામ 'માલવ' હતું; તે પણ 'માલય' જાતિના નામ પરથી પડ્યું લાગે છે. આ ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે કે માલય-માલવ નામની જાતિના લોકો મળયાળમ ઉપરાંત પંજાબ, રાજપૂતાના ને માળવામાં પણ રહેતા હતા. રામાયણ અને મત્સ્યપુરાણમાં માલવ લોકોને પૂર્વ ભારતમાં ગણાવ્યા છે ને મહાભારતમાં માલવ લોકોને પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણમાં જણાવ્યા છે. આ પરથી એમ માલૂમ પડે છે કે માલવ લોકો સમસ્ત ભારતમાં જુદા જુદા ભાગમાં રહેતા હતા.

ટોલેમીની ભૂગોળ અને મહાવંશ જેવાં બૌદ્ધ પુસ્તકોમાં એવો ઉલ્લેખ આવે છે કે લંકામાં પણ મલય નામે પર્વત હતો. મલાયા દ્વીપકલ્પનું નામ તેમજ મલાક્કા સામુદ્રધુનીનું નામ પણ મલય જાતિ પરથી પડ્યું જણાય છે. સુમાત્રામાં મલયુ નામે પર્વત છે, મલયુ નામે નદી છે, મલયુ નામે પશ્ચિમ ગામો છે ને મલયુ નામે જાતિ છે. વળી પ્રાચીન કાળમાં મલયુ નામે એક રાજ્ય પણ હતું. મોલુક્કા ટાપુઓના નામમાં પણ 'મલય' શબ્દ રહેલો હોય એ સંભવિત છે. હિંદીચીનના 'લાઓસ' પ્રદેશનું જૂનું નામ 'માલા' ને દક્ષિણ ભારતની પશ્ચિમે આવેલા 'માલદીવ' દ્વીપનું નામ પણ 'મલય' શબ્દનાં રૂપાંતર ગણાય છે. આ બધા ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે કે મલય જાતિના લોકો ભારત, હિંદીચીન, ઈન્ડોનેશિયા ને એની આસપાસના ટાપુઓમાં પ્રસાર્યા હતા ને એમની મુખ્ય વસ્તી ભારત, ઈન્ડોનેશિયા ને મલાયા દ્વીપકલ્પમાં હતી. ભારત અને ઈન્ડોનેશિયાના બાષાકીય તથા સાંસ્કૃતિક સંબંધમાં આ મલય જાતિએ ઘણો ફાળો આપ્યો હોવો જોઈએ.

૪. ભારતીય વસાહતો

પ્રાચીન ઇન્ડોનેશિયાની સંસ્કૃતિમાં ભારતીય ભાષા, લિપિ, સંવત, રાજ્યતંત્ર, ધર્મ, શિષ્ય, સાહિત્ય ઇત્યાદિનો જે બહેળો પ્રચાર જોવામાં આવે છે તે પરથી ત્યાં ભારતીય સંસ્કૃતિની અસર કેટલી બધી પ્રસરી હતી એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. ઇન્ડોનેશિયાના રાજ-
કીય તેમજ સાર્વજનિક ઇનિશિયેટિવમાં જોઈ શકાય તેવો ભારતની સંસ્કૃતિનું મુખ્ય ભાગ ભજવતી હોય છે. ભારતની પ્રજાએ ઇન્ડોનેશિયામાં પોતાની સંસ્કૃતિનો પ્રચાર આટલો બધો કેવી રીતે, ક્યો દશે એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ભારતના સાહિત્યમાં આવતા ઉલ્લેખો પરથી મળતો નથી, પરંતુ ઇન્ડો-નેશિયાની રથાનિક અનુક્રુતિમાં એ પ્રાચીન સંબંધની સ્પર્શ સચવાઈ રહી છે. એમાં સદૃશી વધુ ઉલ્લેખ અગ્નિશક નામે એક સકેત આવે છે. એ દક્ષિણપુરના પાંડવ રાજાનો મુખ્ય મંત્રી હતો ને એણે શક સંવતના પહેલા વર્ષે જવામાં સંસ્થાન વસાવ્યું એમ કહેવાય છે. આ વાત ત્યાંના ગણવંશને ભારતના પ્રખ્યાત પાંડવવંશ સાથે સંકળવા માટે તેમજ ત્યાં વપરાતા શક સંવતનો કંઈ સંબંધ બતાવવા માટે ઉપજાવેલી જણાય છે. બારમી સદીમાં થયેલા રાજા જયવર્ધનના પૂર્વજોમાં પરાચર, બાસ ને પાંડુને ગણાવવામાં આવ્યા છે, એ વાત પણ આ પ્રકારની ગણાય. વાપવ્ય ભારતમાં આવેલા મધ્ય અને કંબોજ જેવા દરિયાથી દૂર આવેલા પ્રદેશમાંથી પણ હિંદીયીનમાં સંસ્થાન વસાવ્યા હોય એમ જણવા મળે છે. પરંતુ ઇન્ડોનેશિયામાં વસેલા ભારતીય સંસ્થાનોનો મૂળ સંબંધ ભારતના પૂર્વ કિનારા પરના તેમજ પશ્ચિમ કિનારા પરના મુઘલ સાથે રહેલો હોય એ વધુ સંભવિત લાગે છે. આમાં બંગ, કલિંગ, ચોલ, અપરાન્ત, લાટ અને સૌરાષ્ટ્રનો સંબંધ ખાસ વિચારવા જેવો છે. જવાની અનુક્રુતિમાં કલિંગ અને ગુજરાતનો ખાસ ઉલ્લેખ આવે છે. કલિંગને લગતી કથામાં જવામાં ખરી સંસ્કૃતિની સરખામણ (શક) સંવત ૨૮૯ (ઈ.સ. ૩૬૭) થી થઈ જણાવી

છે. કોઈ જગ્યાએ અગ્નિશકતે ગુજરાતનો રાજ્ય ગણવામાં આવ્યો છે ને એનો સમય ઈ. સ. ૭૫ જેટલો પ્રાચીન ઠરાવવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતને લગતી ખીણ એક અનુશ્રુતિમાં એમ આવે છે કે અવિજ્ઞ સવેશ્વ-આલ નામે એક રાજપુત પોતાના રાજ્યનો નાશ થવાની આગાહીથી અગમચેતી વાપરીને (શકે) સં. ૫૨૫ (ઈ. સ. ૬૦૩) માં ગુજરાત છોડી જવા ચાલ્યો ગયો ને કિસાન, કારીગર, સૈનિક, વૈદ્ય ને લેખક જેવા વિવિધ વર્ગના પાંચ હજાર માણસોને પોતાની સાથે લઈ જઈ ત્યાં એણે નવું સંસ્થાન વસાવ્યું. પાછળથી એણે ખીજા બે હજાર માણસ તેડાવ્યા; એમાં પથ્થર અને પિત્તળનું કામ કરનારા શિલ્પીઓ પણ હતા. પછી આ કારીગરોએ ત્યાં પ્રબળ અને બોરોશુદુરના વિખ્યાત દેવાલય બાંધ્યા. આમાંની કઈ અનુશ્રુતિમાં કેટલું તથ્ય છે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. કેટલાક કહે છે કે પ્રાચીન યુગમાં ત્યાં ગયેલા હિંદીઓ કલિંગના હતા ને મુસ્લિમ યુગમાં ગયેલા હિંદીઓ ગુજરાતના હતા. તો કેટલાક કહે છે કે પહેલી-ખીણ સદીમાં વસનાર લોકો ગુજરાતના હતા ને કલિંગના લોકો તો ત્યાં આઠમી સદીમાં તિબેટના હુમલાથી ડરીને પાછળથી ગયા હાગે છે. બોરોશુદુરના મંદિરના શિલ્પમાં વહાણની આકૃતિઓ આવે છે એ જગ્યામાં સંસ્થાન વસાવનાર હિંદી લોકોના વહાણની હાગે છે, પરંતુ એ લોકો ગુજરાતના કે કલિંગના એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. એવી રીતે જવાના જૂના લેખોમાં વપરાયેલી ભાષામાં કેટલાકને કલિંગની ને કેટલાકને ગુજરાતની અક્ષર દેખાય છે. કલિંગ અને ગુજરાતને લગતા વિવાદનો નિર્ણય કરવા માટે હજી વધુ માહિતીની ને એ ઉપરાંત તટસ્થ સમાલોચનાની જરૂર છે. બાકી ભૌગોલિક પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ પૂર્વ કિનારાની જેમ પશ્ચિમ કિનારાનો પણ ધણો સંભવ રહેલો છે એ લક્ષમાં લેવા જવું છે. ભારતની પૂર્વ-દક્ષિણે આવેલા આંટાપુઓ સાથે ભારતને પૂર્વ કિનારે આવેલા ખંગ, કલિંગ ને ચોળ જેવા દેશ ગાઢ સંપર્ક ધરાવે એ તો તદ્દન સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ઉપલક્ષ્ય નજરે ખૂબ દૂર ને અવેળી દિશામાં આવેલા પશ્ચિમ

કિનારા પરના પ્રદેશ પણ ખરી રીતે આ ટાપુઓ સાથે સારો દરિયાઈ સંબંધ વધારી શકે એમ છે. સૌરાષ્ટ્ર, કરુઠ્ઠ ને ગુર્જારકના વેપારીઓ અને અલાસીઓ દરિયાઈ વેપારમાં ઘણો આગળ પડતો ભાગ ભજવતા ને બંગાળથી જવા જતા અલાસીઓ પણ એ સિલોન થઈ ને જતા હોય તો ગુજરાતથી સિલોન આવતા અલાસીઓ માટે જવા સરખું જ દૂર લાગે ને ગુજરાત સિલોન સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતું હતું. જનક કથામાં કરુઠ્ઠથી સુવર્ણભૂમિના પ્રવાસની કથા આવે છે. જવાના સંસ્કૃતિક ઇનિદાસમાં પણ પૂર્વ ભારત તેમજ પશ્ચિમ ભારતની અસર દેખાય છે. ધાર્મિક માન્યતાઓ ને સિદ્ધાંતોની પ્રજ્ઞાવિદ્યાઓમાં પૂર્વ ભારતના પાલ અને ચોળ રાજ્યની અસર જણાય છે, જ્યારે શક સંવતમાં પશ્ચિમ ભારતના શકોની અસર જણાય છે. પશ્ચિમ સમુદ્ર પરના દેશોની મારફતે કદાચ હિસ્તરપશ્ચિમ ભારતના લોકો એ દેસાવરમાં જઈ પહોંચ્યા હોય એવો પણ સંભવ અરે. દિંદી ચીનમાં વસેલા મધાર અને કોમોજના નામ પરથી આની પ્રતીતિ થાય છે. પહેલવહેલા સાદસ કરીને ત્યાં વસવાટ કરવા જનાર લોકો ભારતના અમુક ભાગમાંથી ગયા હશે ને પછી ધીમે ધીમે બીજા મુઝકોના લોકોની પણ ત્યાં ભરતી થવા લાગી હશે. એ જવા લોકો ભારતમાંથી ઇન્ડોનેશિયા જતા હતા ને ત્યાં ભારતની ભાષા, ભારતની લિપિ, ભારતનો સંવત, ભારતનો ધર્મ, ભારતનું સાહિત્ય, ભારતનું શિષ્ટ, ભારતનો સમાજ ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારની ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રસાર કરતા હતા એટલું જ નહિ, ત્યાંની મૂળ સંસ્કૃતિ પર પોતાની સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ પાડતા હતા.

૫. આદિ કાલ

ઈન્ડોનેશિયાના રાજકીય ઇતિહાસની વિગતવાર માહિતી આઠમી.

સદીથી શરૂ થાય છે. એ પહેલાંના ઇતિહાસને લગતી થોડી ઇટીહવાઈ હુકીકત છેક ખીજી સદીથી મળે છે. ચીની સાહિત્યમાં એક એવો ઉલ્લેખ આવે છે કે ઈ. સ. ૧૩૨ માં યવદ્વીપના રાજા દેવવર્માએ ચીનમાં પોતાનો એલચી મોકલ્યો હતો. આ પરથી માલૂમ પડે છે કે જાવામાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં પગરથુ એ સમયે કચારનાં ધર્મ ચૂક્યાં હતાં. એક ચીની પુસ્તકમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ત્યાં એનાં પગરથુ ઈ. સ. ૧૪૩૨ ના ચાલુ વર્ષની પહેલાં ૧૩૭૬ વર્ષે અર્થાત્ ઈ. સ. ૫૬ માં થયાં હતાં. મલયદ્વીપ, કંબુજ ને ચંપામાં ભારતીય સંસ્કૃતિ પહેલીખીજી સદીમાં પ્રસરી હતી. એ પ્રમાણે એ મલયદ્વીપની સમીપમાં આવેલા આ દ્વીપોમાં પણ એજ અસ્સામાં પ્રસરી હોય એ તદ્દન સંભવિત છે. જાવાનો સંવત એ ભારતનો શક સંવત જ છે. ચીનનો ફા-લાન જ્યારે ભારતથી સિલોન ધર્મ ચીન જનો હતો ત્યારે એને દરિયાઈ તોફાનને લીધે વચ્ચે જાવામાં રોકાઈ જવું પડ્યું હતું. એનાં વખતમાં ઈ. સ. ૪૬૫ માં જાવામાં બ્રાહ્મણધર્મ પ્રચલિત હતો. એ પછી થોડા વખતમાં ગુણુવર્મા નામે એક બૌદ્ધ વિદ્વાન અહીંથી સિલોન ધર્મને જાવા ગયા ને ત્યારથી ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થયો. ત્યાંથી ગુણુવર્મા ઈ. સ. ૪૩૧ માં નંદી નામે એક વેપારીના વહાણમાં ચીન ગયા હતા. જાવામાં જે પ્રાચીન ઉટ્ટીણું લેખ મળ્યા છે તેમાં પણ ભારતીય સંસ્કૃતિની હુકીકત આવે છે. પશ્ચિમ જાવામાં મળેલા ચાર લેખ પૂર્ણવર્મા નામે રાજના છે. એના એક પૂર્વજે ચંદ્રભાગા નામે નહેર ખોદાવી હતી ને પૂર્ણવર્માએ ગોમતી નામે નહેર ખોદાવી બ્રહ્મણ્યને હજાર માથેની દક્ષિણ આપી હતી. આ લેખમાં 'રાજર્ષિ' ને 'રાજધિરાજ' જેવાં રાજગિરુદ્ધ, ધનુષ જેવાં માપ, માસ ને નિયિની મિતિ, દક્ષિણા જેવી ધાર્મિક ક્રિયાઓ, અને 'પૂર્ણવર્મા' 'ચંદ્રભાગા' 'ગોમતી'

જેવાં નામો ભારતીય સંસ્કૃતિને લગતાં છે. લેખની ભાષા સંસ્કૃત છે ને લિપિ પણ ભારતની લિપિના જેવી છે. લેખની મિતિ રાજના રાજ્ય-કાળના વર્ષમાં આપવામાં આવી હોવાથી સંવતનાં વર્ષ જાણવા મળતાં નથી, પરંતુ લિપિના મરોડ પરથી આ લેખ છઠ્ઠી સદીના લાગે છે. મધ્ય જળવામાં મળેલા એક પ્રાચીન લેખમાં પણ એની ભાષા, અંદરની દૃષ્ટિ અને આસપાસની ત્રિશૂળ, સંખ, ચક્ર, ગદા ને પદ્મ જેવી આકૃતિઓ પરથી ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ પડે છે. એની લિપિને મરોડ સાતમી સદીનો મનાય છે.

સુમાત્રામાં પહેલાં મલયુ અને શ્રીવિજય નામે રાજ્ય હતાં. ઇસિંગના સમયમાં મલયુ રાજ્ય પર શ્રીવિજય રાજ્યનો સત્તા પ્રવર્તતી લાગે છે. શ્રીવિજય રાજ્યને સમતા પાંચ પ્રાચીન લેખ મળ્યા છે : ત્રણ સુમાત્રામાં, એક સિલોનમાં ને એક મલાયામાં. સુમાત્રા-સિલોનના લેખ જૂની મલયુ ભાષામાં છે; મલાયાનો લેખ સંસ્કૃતમાં છે. પહેલો લેખ શક ૬૦૫ (ઈ. સ. ૬૮૩)નો છે; એમાં શ્રીવિજયના કોઈ રાજાનો ઉલ્લેખ છે. બીજા ત્રણ લેખ શક ૬૦૬ (ઈ. સ. ૬૮૪)ના છે. એમાં શ્રી જયનાગ નામે રાજાનો ને એના શ્રીવિજય રાજ્યનો ઉલ્લેખ છે. એના લેખમાં બીજા ધર્મનો નિર્દેશ આવે છે. સંસ્કૃત લેખ શક ૬૯૭ (ઈ. સ. ૭૭૫)નો છે. એમાં શ્રીવિજયના રાજાની ને બીજા શ્રીયોના બાધામની દૃષ્ટિ આવે છે. ચીની ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે ઈ. સ. ૬૭૦ થી ૭૫૦ ના અવસરમાં શ્રીવિજય રાજ્ય તરફથી ચીનમાં જુદા જુદા એલચી મોકલવામાં આવ્યા હતા. એથી સદીના એક ચીની અનુવાદમાં 'જય' નામે રાજ્યનો ઉલ્લેખ આવે છે, તે શ્રીવિજય રાજ્યને લગતો સુદૃઢ પ્રાચીન ઉલ્લેખ છે. આ પરથી એમ માલૂમ પડે છે કે શ્રીવિજયનું રાજ્ય ધણું વહેતું શરૂ થયું હશે; પરંતુ એની મહત્તા તો સાતમી સદીના અંતભાગમાં જમી જણાય છે.

બાલીમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષ બહુ ઓછા પ્રમાણમાં

મળે છે. એને લગતી મુખ્ય હકીકત ઓની - સાહિત્યમાંથી મળે છે. સહુથી પહેલો ઉલ્લેખ ઈ. સ. ૫૧૮ નો છે. ત્યાંના રાજાઓનું કુળનામ ઈન્ડિયન હતું ને રાજા ક્ષત્રિય વર્ણના ગણાતા. છેલ્લો ઉલ્લેખ ઈ. સ. ૧૩૦ નો છે. ઈતિહાસ દક્ષિણ સમુદ્રના દ્વીપોમાં આ દ્વીપ ગણાવે છે ને ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મનો મૂલસર્વાસ્તિવાદ નિકાય પ્રચલિત હતો એમ જણાવે છે.

બોર્નિયોમાં યુપ પર કાતરેલા ચાર સિલાલેખ મળ્યા છે, તેમાં અશ્વવર્માના પુત્ર મહારાજા મૂલવર્માએ કરેલા યજ્ઞની ને યજ્ઞ પ્રસંગે લખાણોને આપેલા સુવર્ણ અને ગાયોના દાનની હકીકત આવે છે. લિપિના મરોડ પરથી આ લેખો લખાયા ઈ. સ. ૪૦૦ ના જણાય છે. બીજા કેટલાક લેખોમાં અજ્ઞાનાચ્છીવતે કર્મ અને એ ધર્મા હેતુપ્રમવા એ બૌદ્ધ ધર્મના શ્લોક કાતરેલા હોય છે. ત્રાપત્ર જેવા સુવર્ણપત્ર પણ મળ્યાં છે. શૈવ, વૈષ્ણવ ને બૌદ્ધ ધર્મની પ્રતિમાઓ પણ મળી છે કેટલોક પ્રતિમાઓ તો સુવર્ણની પણ હોય છે.

આઠમી સદીમાં ઇન્ડોનેશિયામાં શૈલેન્દ્ર રાજ્યની સત્તા પ્રસરી, તે પહેલાંની ઇસાત સદીના ઇતિહાસ વિશે આવી થોડી થોડી માહિતી મળે છે, પરંતુ આટલી માહિતી પરથી પણ એટલા પ્રાચીન કાળમાં આ દ્વીપોમાં ભારતની સંસ્કૃતિના મૂળ કેટલાં જ્યાં જોડા પ્રસાર્યાં હતાં એની સ્પષ્ટ છાપ પડે છે.

૬. શૈલેન્દ્ર રાજ્ય

શૈલેન્દ્ર વંશના બે શિલાલેખ મધ્ય જાવામાં મળ્યા છે. પહેલો લેખ એ વંશના રાજા પશુકેશ્વરનો છે ને એમાં સદ્ ૭૦૦ (ઈ.સ. ૭૩૮-૭૯)ની મિતિ આપી છે. બીજો લેખ એ વંશના રાજા કન્દનો છે ને એની મિતિ સદ્ ૭૦૪ (ઈ.સ. ૭૮૨-૮૩) છે. આ પંચી આઠમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આ દેશ પર શૈલેન્દ્ર વંશની સત્તા પ્રવર્તતી હતી એમ કહી શકાય. બીજા બાજુ આ જ દેશમાં ઈ.સ. ૭૩૨ થી ૯૨૭ સુધીના બીજા લેખો પરથી ત્યાંના એક એવા રાજવંશના હસ્તેખ મળે છે કે જેને માટે 'શૈલેન્દ્ર' નામનો પ્રયોગ કર્યા હરવામાં આવ્યો નથી આથી મધ્ય જાવામાં આ સમયે એકીસાથે બે રાજ્યોની સત્તા પ્રવર્તતી હોય એવું લાગે છે. આ બીજા વંશમાં આઠમી સદીમાં પતંગેશ્વર નામે રાજા થયો. એના નામ પરથી એ જ પેલો શૈલેન્દ્ર વંશનો રાજા પશુકેશ્વર હતો એમ માનીને એક વિદાને આ બે વંશને એક જ માન્યા છે, પરંતુ તો પછી આ બીજા વંશના લેખોમાં શૈલેન્દ્ર વંશનું વિખ્યાત નામ કર્યા દેખા દેતું નથી એ સમજવું મુશ્કેલ બને છે. આ રાજ્ય જાવાનો અંદર એક નાનું સ્થાનિક રાજ્ય હતું, જ્યારે શૈલેન્દ્રોનું રાજ્ય તો સુવર્ણદ્વીપના પશ્ચિમ વિસ્તૃત પ્રદેશ પર સત્તા ધરાવતું. એ જોતાં એમ જણાય છે કે અહીંના આ સ્થાનિક રાજ્ય સાથે શૈલેન્દ્ર રાજાઓનો સંબંધ સર્વોપરી સત્તાધીશ તરીકેનો હોવો જોઈએ.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે શૈલેન્દ્રોનું મૂળ રાજ્ય કયા હશે આમ તો એમનું સામ્રાજ્ય જાવા, સુમાત્રા ને મલાયા ઉપરાંત દિંદી ત્રીનમાં આવેલાં ચંપા અને કંબોજ પર પણ પ્રસર્યું હતું, એ, તે શાખાના રાજ્ય આમાંના કયા દેશમાં સ્થપાયું હતું એ પ્રશ્ન પણ પરથી એમ માલૂમ પડે છે. આને છે કે સુમાત્રામાં આવેલું શ્રીવિજય રાજ્ય હતું; પરંતુ એની મહત્તા હતું. આ મતનો મુખ્ય આધાર મલાયામાં જણાય છે. ખરી રીતે આ ચિંતા પર એક નક્કિ, ખાસીમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિના

પણ એ અલગ લેખ કાતરેલા છે. પહેલા લેખમાં શ્રીવિજયના રાજને લગતી દકોક્ત આપી છે, જેમાં એ રાજનું નામ જણાવ્યું નથી, પરંતુ શક ૬૬૭૬ ઈ. સ. ૭૭૫-૭૬)ની મિતિ આપી છે. બીજા લેખમાં વિષ્ણુ નામે રાજધિરાજની પ્રશસ્તિ આવે છે. એની છેલ્લી પંક્તિમાં શૈલેન્દ્રવંશના શ્રીમહારાજ નામે રાજનો ઉલ્લેખ છે. બનતાં સુધી આમાં શૈલેન્દ્રવંશના વિષ્ણુ મહારાજ નામે એક જ રાજધિરાજનો નિર્દેશ છે. આ બીજા લેખમાં મિતિ આપી નથી. આમાંના પહેલા લેખમાંના શ્રીવિજયનો ઉલ્લેખ ને બીજા લેખમાંના શૈલેન્દ્ર વંશનો ઉલ્લેખ એક જ વંશને લગતો છે એમ માની લેવું એ શંકાસ્પદ છે. બીજી દલીલ એ છે કે ચોળ રાજાઓના લેખોમાં શૈલેન્દ્ર રાજાઓને શ્રીવિજયના રાજ કહ્યા છે, પરંતુ લેખોની વિગતો તપાસતાં જણાય છે કે એમને મુખ્યત્વે તો કટાહના રાજ કહ્યા છે; ને કટાહનું રાજ્ય તો મલાયામાં હતું, સત્તાધીશ તરીકે તો એ શ્રીવિજય પર પણ સત્તા ધરાવતા. ત્રીજી દલીલ એ છે કે જાળગના રાજને મહારાજ કહે છે એવો ઉલ્લેખ આરખો કરે છે એ શૈલેન્દ્ર વંશના મહારાજાઓને લાગુ પડે છે ને જાળગ એ નામ શ્રીવિજય માટે વપરાતું. આમાંનો પહેલો મુદ્દો સભવિત જણાય છે, પરંતુ જાળગ એટલે શ્રીવિજય એ મુદ્દો ઘણો શંકાસ્પદ છે. અરબ તવારીખની વિગતો તપાસતાં જાણતું એમ લાગે છે કે આ શબ્દ હિંદી ચીનમાં આવેલા કટાહ રાજ્યને વધુ બધે બેસે છે. દક્ષિણ ભારતમાં આને માટે દાવક, સાવક ને જાવક જેવા શબ્દ વપરાતા. આરખો જાવા, જાવળ, જાવજ જેવા શબ્દ વાપરતા. વળી સુમાત્રામાં શૈલેન્દ્રોના નામના લેખ મળતા નથી ને શ્રીવિજય રાજ્યના જે લેખ મળ્યા છે તેમાં શૈલેન્દ્રોનો ઉલ્લેખ આવતો નથી. આ મુદ્દો અમાવાત્મક હોવાથી નિર્ણાયક ન ગણાય, પરંતુ અહીં દક્ષમાં લેવા જેવો ખરો. ચીની તવારીખમાં Chelifoche ને Sribuzza એ બે શબ્દ શ્રીવિજય માટે વપરાયા છે, પરંતુ જાવજ ને Sribuzza વચ્ચે બેદ રહેલો છે. આ બધાં કારણોને લઈ ને શૈલેન્દ્રોનું મૂળ રાજ્ય સુમાત્રામાં હતું એમ માનવું ગોચર નથી.

ઠાઈ વિદ્વાનો એમ માને છે કે શૈલેન્દ્રોનું મૂળ રાજ્ય જાવામાં હતું. નાલન્દાના એક તામ્રપત્રમાં સુવર્ણદીપના રાજા બાલપુત્રદેવને ઉલ્લેખ આવે છે તે એમાં એના પિનામદને શૈલેન્દ્રવંશના ને યવ બૃમિના રાજા તરીકે જણાવ્યા છે. આ પરથી એમ લાગે છે કે શૈલેન્દ્ર વંશનું રાજ્ય યવબૃમિમાં આવ્યું હતું આ લેખ અર્ધીના પાસ વંશના રાજા દેવપાલ (૯ મી સદી)ના સમયનો છે. સામાન્ય રીતે યવબૃમિનો અર્થ જવા થાય, પરંતુ અર્ધી તો એ શબ્દ સમસ્ત સુવર્ણદીપના અર્થમાં વપરાયો લાગે છે. અરબો જેને જાવા પણ કહેના એ જાવજના અર્થમાં વપરાયો હોય. જવા માટે બીજી દલીલ એ દરવામાં આવી છે કે શૈલેન્દ્રોના જે લેખ જાવામાં મળ્યા છે. ત્રીજું એ કે આ રાજાઓના સમયના સિંધ-સ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂના જાવામાં મળે છે. આ બંને મુદ્દા જવા સાથેના શૈલેન્દ્રોના નિકટ સંબંધ માટે લક્ષમાં લેવા જેવા છે. પરંતુ માત્ર આટલા પરથી એમનું મુખ્ય કેન્દ્ર જાવામાં જ હતું એમ ન કહી શકાય; વળી શૈલેન્દ્રવંશના પશ્ચિમને સમરાસીવ જેવા રાજાઓના નામ જાવાના બીજા લેખોમાં દેખા દે છે એ મુદ્દા પર પણ વધુ આધાર ન રખાય. એનું કારણ પશ્ચિમને લગતી ચર્ચામાં અગાઉ જણાવ્યું છે. વળી આવાં ચોટાંક નામો જ મળતાં આવે એ પરથી આખા વંશ માટે અનુમાન તારવવું યોગ્ય નથી. વળી અરબ તવારીખમાં જે જાવજ જેવા શબ્દ આવે છે તે ખરી રીતે જવાને લાગુ પડના નથી એ પણ અઢી પ્માનમાં રાખવા જેવું છે.

તો પછી શૈલેન્દ્રોનું રાજ્ય હતું ક્યાં? ડૉ. મજુમદારના મત અનુસાર એ રાજ્ય મલાયા દ્વીપકલ્પમાં આવેલું હોય એ વધુ સંકલિત જણાય છે. ત્યાં મળેલો પહેલો લેખ શ્રીવિજય ગળ્યની સત્તાના સમયનો ને બીજો લેખ એ પછી સ્થપાયેલી શૈલેન્દ્રોની સત્તાના આરંભકાળનો હોય એમ લાગે છે. યોગ્ય રાજાઓના લેખોમાં આથી જ શૈલેન્દ્ર રાજાઓને દટાવના રાજા કહ્યા હશે. અરબ તવારીખમાં આવતા જાવજના ઉલ્લેખો પણ મલાયાને લાગુ પડે છે. પાછળથી આખા

સુવર્ણદ્વીપમાં બલે જવા મોખરે આવ્યું, પણ એ પહેલાં તો મલાયા જ સહુથી વધારે મહત્ત્વ ધરાવતું હશે. મલયદ્વીપના મલય લોકો, ત્યાંની મલય ભાષા, ને એમનું મલય નામ વખત જતાં ઇન્ડોનેશિયાના ટાપુઓમાં કેટલાં જ્યાં પ્રચલિત થયાં હતાં એ અહીં ખાસ લક્ષમાં લેવાનું જોઈએ. પુરાતન અવશેષો જાવાની સરખામણીએ મલાયામાં ઘણાં ઓછાં મળે છે એ ખરું, પરંતુ ત્યાં હજી એટલું સંશોધન થયું નથી ને છતાં જોટલા અવશેષ મળ્યા છે તે સુમાત્રાની સરખામણીએ તો સંખ્યામાં તેમજ ગુણવત્તામાં વિચારણીય છે જ. આથી એકંદરે જોતાં શૈલેન્દ્રોના રાજ્યની સ્થાપના માટે સુમાત્રા કે જાવા કરતાં મલાયાનો સંભવ બહુ રહેલો છે એમ કહી શકાય.

આ શૈલેન્દ્રોના સમયમાં ઇન્ડોનેશિયાની અંદર ભારતની સંસ્કૃતિનો ધણો વિકાસ થયો. સંસ્કૃત લેખોની લિપિનો નવો જ પ્રકાર દાખલ થયો એ જોતાં જણાય છે કે આ લોકો ભારતમાંથી નવા આવ્યા હશે. ‘શૈલેન્દ્ર’ નામનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે એ પૂર્વ ભારતના કલિંગ દેશમાંથી આવ્યા હશે. કલિંગમાં આ અરસામાં ગાઢ ને શૈલોદ્ભવ નામે વંશનું રાજ્ય ચાલતું હતું. આ વંશના રાજાઓ પોતાને શૈલ (પર્વત)માં ઉદ્ભવ પામેલી ગંગાના વંશજ ગણાવતા. વિંધ્યપ્રદેશના શૈલવંશના એક લેખમાં તો આ સંબંધમાં શૈલેન્દ્ર શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. શૈલેન્દ્ર એટલે ત્રિરિરાજ ત્રિમાલય, જેમાંથી ગંગા નદી ઉદ્ભવ પામે છે. આ પરથી આપણને શૈલેન્દ્ર નામમાં રહેલો અભિપ્રેત અર્થ જાણવા મળે છે. ચીની તવારીખમાં આ વખતે સુવર્ણદ્વીપના આ પ્રદેશ માટે ‘કલિંગ’ નામનો પ્રયોગ થતો એ ઉપરથી પણ શૈલેન્દ્ર લોકો કલિંગમાંથી આવ્યા હશે એ મતને સમર્થન મળે છે. કલિંગના ગાંગ રાજાઓના નામને છેડે પણ મહારાજ શબ્દ આવે છે. ગાંગ રાજાઓ ‘ત્રિકલિંગાધિપતિ’ કહેવાતા; આ ત્રિકલિંગ પરથી ‘તેલંગણ’ શબ્દ થયો છે. દક્ષિણ ધ્વજદેશમાં ય ‘તેલિંગ’ શબ્દ પ્રચલિત છે. આ જ્યાં મુદ્દા લક્ષમાં લેતાં એમ લાગે છે કે

આક્રમી સદીમાં ભારતના આ ભાગમાંથી હોંકાનો એક નવો સમુદાય ઇન્ડોનેશિયામાં આવ્યો ને ત્યાં પોતાની સંસ્કૃતિને વિકસાવવા લાગ્યો.

શૈલેન્દ્રોની સત્તા મલાયા ને જાવા પર હતી એ તેા ત્યાં મળેલા એમના સિત્તાલેખો પરથી સુવિદિત છે. નવમી સદીની અરગ તવારીખમાં શ્રીવિજય પર આ રાજ્યની સત્તા પ્રવર્તતી હતી એવો ઉલ્લેખ આવે છે. આ વખતે એમણે પોતાની સત્તા કંથુજ દેશ પર પણ પ્રસારી હતી. અંપાના રાજ્ય પર જાવાએ અનેક દુમલા કરી એનો પરાજય કરેલો એવા અનેક ઉલ્લેખ મળે છે. એમાં પણ છેવટે શૈલેન્દ્ર રાજ્ય જ અભિપ્રેત હોય એમ લાગે છે. થોડા જ વખતમાં કંથુજ દેશના રાજા જયવર્મા બીજા (ઈ. સ. ૮૦૨-૬૬)એ શૈલેન્દ્રોની સત્તાને તિર્તાન્ગિ દીધી. એવી રીતે જાવાના સ્થાનિક રાજ્યે પણ આ અરસામાં પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવી. અરબો આ રાજ્યોને જાવજના મહારાજ કહેતા. એમની તવારીખમાં આ રાજ્યની જાહોજલાલીનો ઉલ્લેખ લગભગ ઈ. સ. ૮૫૦ થી ૧૦૦૦ સુધી મળે છે. ચીની તવારીખમાં આ રાજ્યને Sanfothi કહેતા. કેટલાક આનો અર્થ શ્રીવિજય કરે છે, પણ એને લગતી વિગતો મલાયાને વધુ લાગુ પડે છે. આખી દસમી સદી દરમિયાન આ રાજ્ય ચીન સાથે સારો નિકટ સંબંધ ધરાવતું હતું. ઈ. સ. ૯૬૦ ના અરસામાં એના પર જાવા તરફથી આક્રમણ થયું હતું. પરંતુ આખરે થોડા જ વર્ષમાં જાવાનું રાજ્ય પટ્ટી પડ્યું ને શૈલેન્દ્રોનું સંકટ ચાલ્યું ગયું.

અગિયારમી સદીમાં શૈલેન્દ્રોને દક્ષિણ ભારતના ચોલ રાજ્યો સાથે સંબંધ થયું. આ રાજ્યો હવે ધીમે ધીમે સમગ્ર દક્ષિણ ભારતના અધિપતિ બની ગયા હતા. શરૂઆતમાં એમને શૈલેન્દ્રો સાથે સારો સંબંધ હતો. બોંબે લેખ રીતે એમના એક તામ્રશાસન પરથી માલુમ મોરબદાળનો હોય એમ લાઘ (ને શ્રીવિજય) દેશના શૈલેન્દ્ર રાજા શૈલેન્દ્ર રાજ્યોને કટાહના રાજા પિતા ચૂડામણિવર્માનેનામે ચૂડામણિવર્મા-જાવજના ઉલ્લેખો પણ મલાયાને હતા; આ વિહારને ચોલ નરેશ

રાજરાજે પોતાના રાજ્યકાળના ૨૧ મા વર્ષે (ઈ. સ. ૧૦૦૫ માં) એક ગાયત્રી દાન દીધું હતું. આ નાગપદ્મ એ દક્ષિણ ભારતમાં તામિર પાસે આવેલું હાલનું નાગપદ્મ છે. આ લેખમાં શૈલેન્દ્ર રાજાઓને મકરધ્વજ કલા જે એ પરથી એમનું રાજપ્રતીક મકરનું હતું એમ જણા મળે છે. આ લેખમાં જણાવેલા બે શૈલેન્દ્ર રાજાઓનાં નામ ચીની તવારીખમાં પણ મળે છે. ચોલ રાજ્યમાં રાજરાજ (ઈ. સ. ૯૮૫-૧૦૧૪) પછી રાજેન્દ્ર (ઈ. સ. ૧૦૧૪-૪૪) ગાદીએ આવ્યો. એના વખતમાં ચોલ રાજ્યના દરિયાઈ સૈન્યે સાગર પાર દિગ્વિજય કરીને કટાહ રાજ્યના ઘણા મુલક પર આધિપત્ય જમાવ્યું કટાહ ને શ્રીવિજયનાં નગર પણ જીતી લીધાં. ચોલરાજ્યના લેખોમાં આપેલી વિગતો પરથી માલૂમ પડે છે કે આ મુલક સુમાત્રાના પૂર્વ કિનારે તેમ મલાયાના મધ્ય ભાગમાં ને દક્ષિણ ભાગમાં આવ્યા હતા ને એ પરથી એ સમયે શૈલેન્દ્રોની સત્તા કયા પ્રદેશ પર હતી એનો ખ્યાલ આવે છે. આ દરમિયાન ચોલ નરેશ ભારતના પૂર્વકિનારે આવેલો કલિંગદેશ પણ જીતી લીધો હતો. પરંતુ થોડા જ દાયકામાં આ દેશ પાછો સ્વતંત્ર થઈ ગયો. દરિયાપાર આવેલા શૈલેન્દ્ર રાજ્ય પર આટલે દૂરથી સત્તા મ્હાવી રાખવી એ તો આશ્ચર્ય વધુ મુશ્કેલ હતું. રાજેન્દ્ર ચોલની જેમ એના અનુગામી રાજાધિરાજ અને વીર રાજેન્દ્રે પણ કટાહ દેશ પર સૈન્ય મોકલ્યું હતું, પછી કુલોતુંગ (ઈ. સ. ૧૦૭૦-૧૧૧૯)ના સમયમાં આ બે રાજ્ય વચ્ચેનો સંબંધ કંઈ સુધર્યો લાગે છે. હવે શૈલેન્દ્રોના એકચીને ચીનના દરબારમાં બહુ માન મળવા લાગ્યું ને ચોલ રાજ્યના એકચીનો દરજ્જો ઊંચરતો ગણાતો. આખરે ચોલ રાજ્યે શૈલેન્દ્રો પરના આધિપત્યનો પ્રયત્ન છોડી દીધો. સારાનરસા સંબંધના આ લાંબા કાળ દરમિયાન સુમાત્રામાં દક્ષિણ ભારતની બાબ તથા ત્રિપિની અસર પ્રસરી હતી.

શૈલેન્દ્રો હવે પોતાની પ્રતિષ્ઠા ટકાવીને બેસી રહ્યાં. આખરે ઈ. સ. ૧૨૨૫ના અરસામાં સુમાત્રાની અંદર આવેલા તાલિંગ નામે

રાજ્યના રાજા ચન્દ્રબાનુએ જાવક (એટલે કેટલાક) રાજ્યની સત્તા સર કરી અને પાંચ ને ચોલ જેવાં બીજાં રાજ્યોની મદદ લઈ સિતોન પર ચડાઈ કરી. પરંતુ આમાં એ સખ્ત હાર પામ્યો ને ખરો લાભ પાંચ રાજ્યને મળ્યો. હવે કેટલાક રાજ્યની પડતી સર થઈ. ઈ. સ. ૧૨૭૫ ના અસ્સામાં જાવાના મહારાજા કૃત્તનગરે મઝાયાનો કેટલોક ભાગ સર કર્યો સુમાત્રામાં આવેલું મધ્ય રાજ્ય સ્વતંત્ર થઈ સગસાઈ કરવા લાગ્યું. સિયામમાં આવેલા સુખોદય રાજ્યના યાઈ લોકોએ ઉત્તર વિભાગ જીતી લીધો. આ સંજોગોમાં કેટલે જ એક સ્થાનિક રાજ્ય તરીકે પોતાની સ્વતંત્રતા ટકાવી રાખી. ત્યાંની સ્થાનિક તવારીખમાં એના કેટલાક રાજાઓનાં નામ મળી આવે છે. આખરે ઈ. સ. ૧૪૭૪માં ત્યાંનો રાજા ઈસ્લામ ધર્મમાં લાગ્યો ને ત્યાં ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો અસ્ત થયો.

૭. મધ્ય જવા ને પૂર્વ જવાનાં રાજ્ય

જ્યારે શૈલેન્દ્ર રાજ્યની પડતી થતી હતી ત્યારે જવામાં રાજસત્તાની ચડતી થતી હતી. જવામાં રાજસત્તાનું કેન્દ્ર પહેલાં પશ્ચિમ જવામાં હતું. ૭મી સદીમાં થયેલા પૂર્ણવર્માનું પાટનગર હાલના પાટનગરની નજીકમાં હતું. પછી લગભગ ઈ. સ. ૭૦૦માં સંજય નામે રાજ્યે મધ્ય જવામાં નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ રાજ્યનો મુખ્ય મુલક મતરામ કહેવાતો. ઈ. સ. ૯૦૭ ના તામ્રપત્રમાં આ રાજ્યના બીજા આઠ અનુગામી રાજાઓનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. આમાં બીજું નામ શૈલેન્દ્ર રાજા પશુકેરણના નામને મળતું આવે છે. ચીની તવારીખ પરથી જાણવા મળે છે કે ઈ. સ. ૭૫૦ ના અરસામાં સંજયના વંશજોને સોએક માર્કલ જેટલું પૂર્વ તરફ હઠી જવું પડ્યું હતું. સોએક વર્ષ પછી આ રાજ્યોને પોતાનો મૂળ પ્રદેશ પાછો મળ્યો. આથી આ દરમિયાન ત્યાં શૈલેન્દ્રોની સત્તા જમી એમ જણાય છે. પછી ઈ. સ. ૯૦૦ ના અરસામાં ત્યાં ધર્મોદય મહાશંકુ નામે રાજા થયો. એની સત્તા પૂર્વ જવા પર પણ પ્રસરી હતી. એના પછી દક્ષોત્તમ ગાદીએ આવ્યો. એના લેખમાં સંજય સંવતનો ઉલ્લેખ આવે છે. તે પછી તુલોડોગ ને વાવા નામે બે રાજા થયા. છેલ્લા રાજાના લેખ ઈ. સ. ૯૨૭ સુધીના મળે છે. એ પછી એકાદ વર્ષમાં જ મતરામ રાજ્યનો અંત આવ્યો ને નવી ગજસત્તા પૂર્વ જવામાં સ્થપાઈ. જવામાં પ્રાચીન સ્થાપત્યના જે ઉત્તમ નમૂના છે તે—મધ્ય જવામાં આ બે—સદી દરમિયાન બંધાયા હતા, પરંતુ એનો ધણો જ સ્ રૈલેન્દ્ર વંશના સમ્રાટોને ધો છે.

પછી સત્તા તેમજ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર પૂર્વ જવામાં ગયું. આ રાજ્યના પહેલા રાજાનું નામ શ્રી. ઈશાનવિક્રમ ધર્મોત્તંગદેવ છે. મતરામ રાજ્યના છેલ્લા રાજાના સમયમાં એ મહામાત્ય ને યુવરાજ જેવો અધિષ્ઠાર ધરાવતો. કદાચ એ રાજાનો જમાઈ થતો હશે એણે લગભગ ઈ. સ.

૯૨૯ થી ૯૪૭ સુધી રાજ્ય ક્યુ લાગે છે. એણે અનેક સંવ દેવાસ્ય બંધાવ્યા હતાં. એના પછી એની પુત્રી ઈસાનગુર્જાવત્રમા માદીએ આવી. એનો વારસો એના પુત્ર મુકુટવંશવર્ધનને મળ્યો. એની પુત્રી મહેન્દ્રતા બાલીના રાજપુત ઉદયનને પરણી હતી. એમના લેખે બાલીમાં મળે છે ને એની મિતિ ઈ. સ. ૧૦૦૦ ની આસપાસની છે. આ સમયે પૂર્વ જનતામાં ધર્મવંશ નામે રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. કદાચ એ મુકુટવંશવર્ધનનો મોટો જમાઈ હોવાને લીધે રાજગાદીનો વારસદાર બન્યો હશે. આ રાજનું નામ જવાના સાહિત્યક્ષેત્રમાં મળ્યું છે. એણે શેત્રેન્દ્રોની ઉપરવટ જઈને ચીનની સાથે સીધા સંબંધ બાંધ્યા, આથી ઈ. સ. ૧૦૦૬ માં જવા પર મોટી આફત આવી પડી. આમાં એ રાજ્ય પણ મરણ પામ્યો. એના પછી એનો જમાઈ ઈન્દ્રવંશ માદીએ આવ્યો. એ ઉદયન મહેન્દ્રતાનો જ પુત્ર હતો. એણે દેશની અંધાધૂંધી દૂર કરી ધીમે ધીમે રાજસત્તા પુનઃ પ્રાપ્ત કરી. એનું મુખ્ય નામ અનંતવિક્રમોત્તમદેવ હતું. એણે શેત્રેન્દ્રો સાથે સારો સંબંધ રાખ્યો. શેત્રેન્દ્રો આ સમયે ચોલ રાજ્યો સાથે આક્રમણ હતા. આ ઉપરાંત કસિમ, સિદ્ધમ, દ્રવિડ ને અંધા જેવા બીજા દેશો સાથે પણ જવાનો સંપર્ક સધાયો. રાજપુત્રાની ધર્મપ્રસાદોત્તમદેવી નામે એક સ્ત્રી એના મહામંત્રી તરીકે અધિકાર ધરાવતી હતી. આ રાજ્યએ છેવટમાં સંન્યાસ લીધો હતો. એનું નામ જવાના ઇન્દિરાસમાં મદરવનું રથાન ધરાવે છે.

ઈન્દ્રવંશને રાજગાદીનો વારસો જમાઈ તરીકે મળ્યો હતો ને એના વારસદાર તરીકે એની પુત્રીનો દક્ક હતો; પરંતુ એણે સંન્યસ્ત અંત્રીકાર ક્યુ, તેથી માદીના વારસા માટે એના બંને બાઈ પ્રધાન થાયા. છેવટે સુતેદકાનિ ખાતર ઈન્દ્રવંશને રાજ્યના બે ભાગ પાડી બંનેને રીજવવા પડ્યા. પશ્ચિમના ભાગને પંજયુ કહેતા; પાછળથી એ ઈંડીરી તરીકે ઓળખાયું. પૂર્વના ભાગને જંજયુ કહેતા. આ રાજ્યના માત્ર બે જ લેખ મળ્યા છે: એક ઈ. સ. ૧૦૫૩ નો ને બીજો ઈ. સ. ૧૦૬૦ નો. પછી આ રાજ્ય લગ્નો વખત ટક્યું નહિ. બારમી સદીમાં

કડિરી જ આખા જાવાનું મુખ્ય રાજ્ય ગણાતું. આ રાજ્યમાં જયવર્ધ, કામેશ્વર, જયભય, સર્વેશ્વર, આર્યેશ્વર ને કૃતજય જેવા રાજાઓ થયા. એમના વખતમાં જાવામાં ભારતીય કલા અને સાહિત્યનો ધણો વિકાસ થયો. છેલ્લા રાજા કૃતજયે લાલણો પર વર્ચસ જમાવવાની કોશિશ કરી ને એ ખટરાગને પરિણામે કડિરી રાજ્યનો અંત આવ્યો.

તુમપેશ નામે પ્રાંતના સૂત્રા અંગરોકે આ ખટરાગનો લાભ લઈ પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી ને કુટરાજ નામે પાટનગરમાં રાજસ નામ ધારણ કરી નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું. આખરે એણે કડિરી પર આક્રમણ કર્યું. રાજા કૃતજય સુદમાં પરાજય પામી પલાયન કરી મયો ને કડિરીનો મુલક રાજસના રાજ્યમાં ભળી ગયો. કુટરાજનું નવું નામ 'સિંધસારી' હતું; તે પરીથી આ રાજ્ય પણ હવે સિંધસારી કહેવાવા લાગ્યું. રાજસ ઈ. સ. ૧૨૨૭માં મૃત્યુ પામ્યો. સિંધસારીમાં મળેલી પ્રતાપાર-મિતાની પ્રાચીન પ્રતિમા રાજસની રાણીના સ્મારકરૂપ મનાય છે. એનો પુત્ર અનુવપતિ રાજસનો વારસદાર બન્યો. એના પછી રાજસની બીજી રાણીના પુત્ર તોહજયે ગાદી કમળે કરી. એના મરણ પછી ગાદીનો વારસો પાછો અનુવપતિના પુત્ર શ્રીજયવિષ્ણુવર્ધનને મળ્યો. એના પછી એનો પુત્ર કૃતનગર ગાદીએ આવ્યો. એણે લોકવિજય, અનિવાયવીય ને નરસિંહમૂર્તિ જેવાં અનેક બિરુદ ધારણ કર્યાં. એણે ઈ. સ. ૧૨૮૪માં બાલીના રાજ્ય પર હુમલો કરી એના રાજાને હરાવ્યો, પછી સુમાત્રાના મલ્લપુ રાજ્ય પર પોતાની સત્તા જમાવી. એવી રીતે મલાયા ને બોર્નિ-યોના કેટલાક મુલક પણ કમળે કર્યા. પશ્ચિમ જાવાનો સુદ મુલક ને મદુરાનો ટાપુ પણ એની સત્તા નીચે આવ્યા. આમ કૃતનગર હવે સુવર્ણભૂમિનો મહારાજાધિરાજ બન્યો. કટાહના રૌત્રેન્દ્ર રાજ્યનું પ્રભુત્વ હવે અસ્ત પામી ગયું. ચંપાના રાજા જયસિંહવર્મા એથા સાથે લગ્ન-સંબંધ દ્વારા મૈત્રી બંધાઈ. નેચીનના કુલલાખાનની ચડાઈને મુસુદ્દી-ગીરીથી વારી રાખવામાં આવી. પરંતુ વિદેશનીતિમાં આવી ઉજ્જવળ સફળતા પામેલો રાજા દેસના આંતરિક વકીલટમાં નિષ્ફળ નીવડ્યો.

સિંધસારી પર દરિયાના સૂચા જયકતવંગની ખફા નજર હતી. એમાં એને કૃતનગરના નવા મંત્રીની ને મદુરાના એક સૂચાની મદદ મળી. મંત્રીએ જાવાની સેનાનો મોટો ભાગ સુમાત્રાના મલયુ નાભ્ય તરફ રવાના કર્યો ને સૂચા વીરરાજે જયકતવંગને આ તકની જાણ કરી. જયકતવંગે પણ પૂરી ચાલાકી વાપરી. સરઆતમાં ઉત્તર બ.જુથી થોડી સેના મોકલીને કૃતનગરનું ધ્યાન એ તરફ ઠેન્ડિન થયું. એ સેના છેક સિંધસારીની સીમામાં આવી પહોંચી ત્યાંમુથી કૃતનગર તો જયકતવંગની ખેવકાઈની વાત માનતો જ નહોતો. આખરે, જ્યારે એનો જામ ભાગ્યો ત્યારે એણે તરત એની સામે પોતાના બંને જમાઈ ને સેના લઈ રવાના કર્યા. આમનો એક જમાઈ (અર્ધરાજ) તો આક્રમણ કરનાર જયકતવંગનો જ પુત્ર હતો, ને બીજો જમાઈ પોતાના પૂર્વજ રાજસના પૌત્ર મહિષ ચંપકનો પૌત્ર થતો હતો. એમણે દરિયાની સેનાને દરાવી પાછી હટાવી. પરંતુ ત્યાં તો દક્ષિણ બાજુથી મોટી સેના ધસી આવી ને સીધી સિંધસારી પહોંચી ગઈ. રાજા કૃતનગર ને એના મંત્રી બંનેને મારી નાખવામાં આવ્યા. પરંતુતેન નામે એક ઐતિહાસિક પુસ્તકમાં આ વૃત્તાંત એવી રીતે આલેખવામાં આવ્યો છે કે જાણે કૃતનગર હમેશાં મદિરામાં ને મોજવિલાસમાં મસ્ત રહેતો, પરંતુ બીજો બધે એને મુશ્વતાન ગણાવવામાં આવ્યો છે એ તંત્રવાનમાં અનુરાગ ધરાવતો ને તંત્રવાનમાં આવા મોજવિલાસને સ્થાન હતું એ માન્યતા પરથી એને આવો ઉતારી પાડવામાં આવ્યો હશે.

સિત્તેર મર્ષમાં સિંધસારીના નવા રાજ્યનો અંત આવ્યો ને દરિયાના જૂના રાજ્યનો મુનરુદ્ધ થયો, પરંતુ જયકતવંગે સ્થાપેલી સત્તા થોડાં જ વર્ષમાં તૂટી પડી. મદુરાનો વીરરાજ એનો મજાતિયો હતો. અર્ધરાજ તો એનો પુત્ર જ હતો, પરંતુ કૃતનગરનો બીજો જમાઈ વિજય એ એનો પ્રજા પ્રતિસ્પર્ધી હતો. જયકતવંગે સિંધસારી કબજે કર્યું ને અર્ધરાજ પિતાના પક્ષમાં જગી ગયો. એ પછી વિજયને જાવામાંથી પલાયન થઈ મદુરા આધ્યા જતું પાડ્યું હતું. ત્યાં એણે

વીતરાજની મદદ માગી. વીતરાજે એને ખુદી મદદ ન કરી, પણ એક દૂત યોજના ધડી આપી. આ અનુસાર વિજયે જાવામાં જઈ જયકતવંગ સાથે મેગ કર્યો ને પાટનગરથી દૂર વસવાટ માટે થોડી પડતર જમીન પડાવી. પછી એ જગાએ એણે ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા જમાવવા માંડી. આ જગાને મગપહિન કહે છે. એનો અર્થ વિલ્વતિલ્લ (કડવું થીલું) થાય છે. કડવા ગિલ્ત વૃક્ષની જેમ એનું રાજ્ય દટમૂલક બન્યું એટલે એણે કડિરી પર આક્રમણ કરવા માટે વીરરાજની મદદ માગી. વીરરાજ આ સાંદસ ખેડવા ખુશી નહોતો, એટલામાં વિજયને બીજી દિશામાંથી અણુધારી મદદ મળી ગઈ. કુમલાખાને કૃતનગરને વારંવાર કહેણ મોકલ્યા છતાં એ એનું ઉપરીપણું સ્વીકારતો નહોતો. આથી આખરે કુમલાખાને કંટાળીને એની સામે મોટી સેના રવાના કરી હતી. આ સેના જાવાને કિનારે જીતી ત્યારે અહીં તો જયકતવંગનું રાજ્ય ચાલતું હતું ને મગપહિનનો રાજા એની સત્તા તોડી પાડવાનો લાગ શોધતો હતો. વિજયે આ તકનો લાભ લઈ ચીની સેનાને આવકાર આપ્યો ને કુમલાખાનની સત્તાનો સ્વીકાર કર્યો. જયકતવંગે મંત્રીને ચીની સેનાનો સામનો કરવા મોકલ્યો ને પોતે મગપહિન પર ચડાઈ કરી. ચીની સેના મંત્રીના સૈન્યને હરાવીને વિજયની વહારે આવી પહોંચી ને મગપહિન સુરક્ષિત રહ્યું પછી તો જીલ્લો કડિરી પર હુમલો થયો ને જયકતવંગ કેદ પકડાયો. વિજયને હવે ચીની સેનાની આક્રમીલી ખૂંચવા લાગી ને તરત એણે એને પાછી રવાના કરી દઈ ને કુમલાખાન સાથે મૈત્રી સાધી. આમ પાછો કડિરી રાજ્યનો અંત આવ્યો ને સિંધસારીના અનુમંધાનમાં મગપહિન રાજ્યનો આરંભ થયો.

સિંધસારીના કૃતનગરે સુવર્ણદીપમાં જમાવેલું આધિપત્ય મગપહિન રાજ્યે પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યું. ઈ. સ. ૧૨૬૪માં વિજયે કૃતરાજસ નામ ધારણ કરી પૂર્વ જાવા પર પોતાની સત્તા જમાવી. આમ એ રાજસતો જ વંચજ હતો ને વળી કૃતનગરનો જમાઈ થતો હતો. એ કૃતનગરની ચાર કુંવરીઓને પરણ્યા હતા. એમાંની એકનું નામ ગાયત્રી

હતું; એને બે પુત્રી હતી; જ્યારે બાકીની બહેનોને કંઈ સંતાન નહોતું. કૃતનગરના સમયમાં જો સેના મધ્યુ મેદલમાં આવી હતી તે દવે જવા પાછી ફરી હતી. એની સાથે ત્યાંથી ત્યાંની બે રાજકુંવરી આવી હતી. એમાંની નાનો ઈન્દ્રેશ્વરી આ કૃતરાજસની રાણી બની. એને એક પુત્ર થયો. એ રાજવારસ થયો. કૃતરાજસના સમયમાં બીજા કંઈ મહત્વના બનાવ બન્યા નથી. એના દરબારમાં મહુરાનો વીતરાજ મોટા દરજ્જાએ ધરાવતો હતો. કૃતરાજસ પછી એનો પુત્ર જયનગર ગાદીએ આવ્યો. એના વખતમાં કૃતરાજસના સમયમાં નારાજ રહેલા અનેક દરબારીઓ બળવો કરવા લાગ્યા. એમાં વીતરાજ ને એનો પુત્ર નાંચી પણ સામેલ થયા. કુટી નામે એક ધર્મપુત્રે તો એક વાર રાજાને નગર છોડી જવાની ફરજ પાડી હતી. આ આપત્તિમાં મહાપતિ નામે એક મંત્રી રાજાનો ખરો મદદમાર રહ્યો હતો. આગળ જતાં ગજમદ નામે મંત્રી રાજાનો માનોતો બન્યો ને ધીમે ધીમે મહામાત્યની પદવીએ પહોંચ્યો. આ સમયે મગપદ્ધિત રાજ્યની સત્તા સમગ્ર જવા ઉપરાંત મહુરા, બોર્નિયો વગેરે બીજા ટાપુઓ પર પણ પ્રસરી હતી, પરંતુ રાજ્યની અંદર શાંતિ ટકતી નહોતી. કૃતનગરનો વારસો ખરી રીતે એની પુત્રી ગાયત્રીની કુંવરીઓનો હતો એ કારણે એમના લગ્ન માટે ઘણી ખટપટ ચાલતી હતી. જયનગર પોતે પણ એમાંની એક કુંવરીને પરણવા માગતો હતો, પરંતુ એવામાં જ અચાનક મરણ પામ્યો. એને પુત્ર નહોતો. ગાદીની મૂળ વારસદાર ગાયત્રી કિલ્લુણી બની હતી, આથી રાજ્યનો વહીવટ એના વતી એની મોટી પુત્રી ત્રિભુવનોસુંગદેવી કરવા લાગી. એ 'જયનની કુંવરી' કહેવાતી; જયન એ પેલા જંગલ રાજ્યનું નવું નામ હતું. એના પતિનું નામ કૃતવર્ધન હતું. નાનો કુંવરી 'કડિરીનો કુંવરી' કહેવાતો. એનું નામ વિજયદેવી હતું ને એના પતિનું નામ વિજયરાજસ હતું. આ રાજ્યકાળમાં મહામંત્રી ગજમદનું મહત્વ ધણું વધી ગયું હતું. ઈ. સ. ૧૩૫૦ માં ગાયત્રી મરણ પામી, એટલે દવે ત્રિભુવનોસુંગદેવીનો રાજસનગર નામ ધારણ કરી માદીએ બેઠો. એણે મુંદની રાજકુંવરીને

પરણુવા માટે એ રાજ્ય પર જોડુકમી દાખવી હતી. આ રાજના સમયમાં લખાયેલ 'નાગરકૃતાગમ' નામે પુસ્તકમાં આપેલી માહિતી મુજબ આ સમયે જાવાની સત્તા સુમાત્રા બોર્નિયો ને મલાયાના અનેક મુલક પર તેમજ બાલી ને સુન્ડાવા જેવા બીજા દાપુઓ પર પણ પ્રવર્તતી હતી. લગભગ આખું ઇન્ડોનેશિયા મળપદિતની આણ નીચે આવી ગયું હતું. આમાં ગજમદનો ફાળો નોંધપાત્ર છે.

ઐરહંગની જેમ રાજસનગરના વારસો માટે ઘણી ખટપટ થવા લાગી. પટરાણી પરમેશ્વરીને માત્ર કુસુમવર્ધની નામે પુત્રી જ હતી. પટરાણીની બહેન ઈશ્વરીને નાગવર્ધની નામે પુત્રી હતી તેમ વિક્રમવર્ધન નામે એક પુત્ર પણ હતો. આમાં ગાદીના વારસા પર મુખ્ય હક્ક કુસુમવર્ધનીનો હતો ને એણે વિક્રમવર્ધન સાથે લગ્ન કર્યું હોવાથી એ પણ ફાળ્યો હતો. આથી આ બે બહેનોના કુટુંબ વચ્ચે ઝઘડા જેવું હતું નહિ. પરંતુ રાજને એક બીજી રાણી હતી ને એને એક પુત્ર હતો; આ પુત્રને રામએ વિક્રમવર્ધનની બહેન નાગવર્ધની સાથે પરણ્યો. આથી એ 'વીરભૂમિનો કુંવર' નિભાયો. વીરભૂમિનું રાજ્ય એ સમયે લગભગ સ્વતંત્ર જેવું ગણાતું. રાજસનગરના મૃત્યુ પછી વિક્રમવર્ધન ગાદીએ આવ્યો ને એનો પુત્ર સુવરાજ નિભાયો, પરંતુ સુવરાજ અકાળ મૃત્યુ પામ્યો ને વારસો રાણીનો ગણાવા લાગ્યો. વિક્રમવર્ધન ઈ. સ. ૧૪૩૭માં મરણ પામ્યો ને રાણી રાજ્ય કરવા લાગી. એના પછી એની પુત્રી સુહિતા ગાદીએ આવી. વિક્રમવર્ધનના સમયમાં વીરભૂમિના કુંવરે સત્તા પકાવી લેવા કાશિરા કરી હતી, પરંતુ આખરે એ પકડાઈને માર્યો ગયો હતો. સુહિતા પછી એનો નાનો ભાઈ કૃતવિજય રાજ થયો. પછી રાજસવર્ધન ગાદીએ આવ્યો. હવે ધીમે ધીમે આ રાજ્યની સત્તા ધટતી જતી હતી ને ઈ. સ. ૧૪૭૮ માં મળપદિત રાજ્યનો મર્ગ અસ્ત પામ્યો. કેટલાક એમ માને છે કે આ રાજ્યનો નાશ આ અરસામાં અહીં આવેલા મુસલમાનોના આક્રમણને લીધે થયો. પરંતુ આ પછી ઈ. સ. ૧૪૮૬માં રણવિજય જેવા હિંદુ રાજાનો ઉદ્ભવ.

આવે છે. રણવિજય એ દલનપુર(દિરિ)નો, રાજા હતો ને એણે જ મળપદિત ક્યજે ક્યું જણાય છે. પછી જાવામાં થોડા વર્ષ સુધી હિંદુ રાજ્ય ચાલુ રહ્યું. આખરે ઇ. સ. ૧૫૨૫ના અરસામાં મુસલમાનોએ જાવાના જુદા જુદા મુલક જીતી લીધા ને જાવાનો ઉલ્લો રાજા વતન હોડી બાલીમાં વસવાટ કરવા ચાલ્યો ગયો...

પૂર્વ જાવાના આધિપત્ય દરમિયાન સુમાત્રામાં મહાયુ રાજ્યની સત્તા જોરમાં આવતી હતી. ત્યાંના રાજાઓ તંત્રયાન તરફ અનુરાગ ધરાવતા. ત્યાંના કેટલાક લેખ દર્શાવે ભારતની અન્યત્રિપિમાં લખાતા. તેરમી સદીમાં આરમ્બ વેપારીઓ સુમાત્રામાં આવવા લાગ્યા ને ઉત્તર-સુમાત્રામાં રહેતી પછાત પ્રજામાં ઇસ્લામનો પ્રચાર કરતા રહ્યા. વેપારીઓ છેક અરબસ્તાનમાંથી નહિ, પણ ભારતમાંથી (ખાસ કરીને ગુજરાતમાંથી) ત્યાં જતા હતા. પંદરમી સદીમાં સુમાત્રાના કેટલાક રાજાઓ મુસલમાન બન્યા. આ અરસામાં મહાયુના રાજા પરમેશ્વરે જાવાના રાજાના ત્રાસથી વતન હોડીને મલાયામાં મલાક્કાનું નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. એના મુજબ સિંહદર શાહે ઇસ્લામ ધર્મ અપનાવ્યો. સોળમી સદીમાં ઇસ્લામ ધર્મ સુમાત્રા, મલાયા, જાવા ને જોર્નિયોમાં ફેલાવ્યો પ્રચાર પામ્યો. હિંદુ સંસ્કૃતિની અસર ઝડપથી નાબૂદ થવા લાગી; માત્ર બાલીમાં જ આ સંસ્કૃતિ ચાલુ રહી. ઈન્ડોનેશિયામાં આવેલા મુસલમાનોનો મોટો વર્ગ પૂર્ણ આમ તો ભારતમાંથી જ આવ્યો હતો, પરંતુ એમની સંસ્કૃતિ ભારતની સંસ્કૃતિથી ઘણી ભિન્ન છે. બાલીના લોકોની રહેણીકરણમાં તેમજ સમગ્ર ઈન્ડોનેશિયાની બાષામાં તથા જૂમિમાં ભારતની સંસ્કૃતિના અનેક અવશેષ હજી મોજૂદ છે.

ખંડ ૩ : ધર્મ

૮. બ્રાહ્મણ ધર્મ

પ્રાચીન ઇન્ડોનેશિયાના રાજ્યવંશોની ને એમના ઉત્કૃષ્ટ લેખોની દૃષ્ટીએ પરથી ઇન્ડોનેશિયાના પ્રાચીન રાજકીય ઇતિહાસમાં ભારતની સંસ્કૃતિની ઠેકઠી બધી અસર રહેલી હતી એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. ભારતની સંસ્કૃતિની આવી અસર ત્યાંની પ્રજાના સંસ્કૃતિક શ્રવણ પર પણ આપી હતી. આ અસર મુખ્યતઃ ધર્મના ક્ષેત્રમાં પ્રસરી હતી ને ધર્મ દ્વારા સમાજ, સાહિત્ય ને સિદ્ધિ જેવાં ઇતર ક્ષેત્રોમાં આપી હતી. એથી પહેલાં ઇન્ડોનેશિયાના પ્રાચીન ધર્મ વિશે વિચાર કરીએ.

ભારતના લોકો ઇન્ડોનેશિયામાં વસના થયા ત્યારથી ત્યાં અહીંના બ્રાહ્મણધર્મનાં ખીજ વધ્યાં. શિવ, વિષ્ણુ, શક્તિ, આદિત્ય, બ્રહ્મા ઇત્યાદિ સર્વ નાનાં-મોટાં દેવદેવીઓની ઉપાસના થવા લાગી. પરંતુ આ બધાંમાં મુખ્ય સ્થાન શિવનું રહ્યું. બ્રાહ્મણધર્મનાં દેવાલયોનો મોટો ભાગ શિવાલયોનો છે ને બ્રાહ્મણધર્મનાં દેવદેવીઓની મૂર્તિઓમાં શિવલિંગ, શક્તિ, ગણેશ, કાર્તિકેય ને નંદીની મૂર્તિઓ ધણી મોટી મંજ્યા ધરાવે છે. મંજ્યા જવામાં ડિયંગ પ્રદેશનાં પ્રાચીન દેવાલયોમાં મોજૂદ રહેલી મૂર્તિઓ શિવ, કુર્મા ને ગણેશની છે ને એ ઉપરાંત બ્રહ્મા ને વિષ્ણુનીય મૂર્તિઓ છે. પ્રાંતનં પ્રદેશનાં દેવાલયોમાંય મહત્ત્વનું સ્થાન શિવાલયોનું છે. લારા જોંગરગનાં મુખ્ય ત્રણ દેવાલયોમાં વચ્ચું વિશાળ દેવાલય શિવનું છે; એની ઉત્તરે વિષ્ણુનું ને દક્ષિણે બ્રહ્માનું દેવાલય છે; ને શિવાલયની સામે નંદીનો મંડપ છે. શિવાલયની દીવાલો પર ગણપતિ ને મહિષાસુરમર્દિનીનાં ચિત્ર છે. પૂર્વ જવાનાં પ્રાચીન દેવાલયોમાં પણ મુખ્યતઃ શિવલિંગ જેવામાં આવે છે. કેટલાંક દેવાલયોનાં ગલંગુદોમાં મુખ્ય મૂર્તિ મોજૂદ ન હોય, ત્યાં એનાં ઇતર ચિત્રમાં શિવ, કુર્મા, ગણેશ, નંદીશ્વર ને મહાકાલનું મુખ્ય સ્થાન તરી આવે છે.

ને એ આધારે એ દેવાલયોના ગર્ભગૃહમાં શિવલિંગની પ્રતિષ્ઠા થયેલી એવું અનુમાન કરી શકાય છે. સુમાત્રાનાં પ્રાચીન દેવાલય મુખ્યતઃ બૌદ્ધધર્મનાં છે, પરંતુ ત્યાંની છટ્ટી મૂર્તિઓમાં કેટલીક કાંસાની મૂર્તિઓ શિવની છે એનિંચેત્તી પ્રાચીન પ્રતિમાઓમાં મહાદેવની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ ઉપરાંત ગણેશ, કાર્તિકેય, નંદીશ્વર ને મહાકાલની મૂર્તિઓ નોંધપાત્ર છે. ક્ષિત્રિપાર્ધન જેવા બીજાં દાપુઓમાં પણ શિવની પ્રાચીન મૂર્તિઓ મળી આવે છે. બ્રહ્મણ્યધર્મ હાલ માત્ર બાલી દાપુમાં ચાલુ રહ્યો છે, ત્યાંનાં અર્વાચીન દેવાલયોમાં મેરુ પ્રકારનાં દેવાલયો મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. એમાં પણ મુખ્ય દેવાલય શિવનું હોય છે તે એની ઉત્તરે વિષ્ણુનું ને દક્ષિણે બ્રહ્માનું દેવલય હોય છે.

આ રીતે પ્રાચીન ઇન્ડોનેશિયામાં બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને શિવ એ ત્રણેય મુખ્ય દેવોની ઉપાસના થતી ને એ ત્રણમાં શિવને પ્રાધાન્ય અપાતું. દેવાલયો ને મૂર્તિઓની જેમ શિક્ષાલેખો ને સાહિત્ય પણ આ હકીકતનું સમર્થન કરે છે. દાખલા તરીકે, મધ્ય જાવાના મહારાજ સંજયને લખેલા શિક્ષાલેખના મંગલાચરણમાં પહેલા ત્રણ શ્લોક શિવની સ્તુતિના આવે છે ને એ પછી માત્ર એકેક શ્લોક બ્રહ્મા ને વિષ્ણુની સ્તુતિને આપવામાં આવ્યો છે. એવી રીતે આપણા અમરકોશના જેવા જ અમરમાલા નામે કાશ જાવામાં રચાયેલ હોય, એમાં જુદા જુદા દેવોનાં નામોમાં સહુથી પહેલાં શિવનાં નામ ગણાવવામાં આવ્યાં છે. જીવનકાશ ને જીવનસંક્ષેપ જેવાં અમુક પુસ્તકોમાં તેમજ કેટલાક સ્તોત્રોમાંય શિવનો મહિમા રહેલો છે.

ઇન્ડોનેશિયાની પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં શિવનાં બન્ને સ્વરૂપ—રૌદ્ર તેમજ સૌમ્ય—મૂર્તિ યાત્ર છે. સૌમ્ય સ્વરૂપને મહાદેવ કહે છે ને રૌદ્ર સ્વરૂપને મહાકાલ કહે છે. મહાદેવની મૂર્તિને એક મુખ ને ૨ હાથ હોય છે. મહાકાલની મૂર્તિમાં ભૈરવની જોડણના તરી ને છે. કેટલીક વાર તે શિયાળ કે ચાન પર આરૂઢ હોય છે, અંના આખા દેહ પર ખોપરીનાં આશ્રય હોય છે ને એના હાથમાં

ત્રિશૂળ, ડમરુ, ખંજર ને કપાલ-પાત્ર હોય છે. મહાદેવની શક્તિને મહાદેવી કહે છે ને મહાકાલની શક્તિને મહાકાલી કહે છે. ગણેશની મૂર્તિઓ ઠેકઠેકણે મળી આવે છે; અર્ધાંની જેમ ત્યાં પણ એ વિનંદતા તરીકે ધણે મહિમા ધરાવતા. કાર્તિકેયની મૂર્તિમાં શક્તિનું આયુધ ને મયૂરનું વાહન જોવામાં આવે છે. એને કાં તો એક મુખ ને બે હાથ હોય છે કે કાં તો ૭ મુખ ને બાર હાથ હોય છે. આ ઉપરાંત શિવની લિંગપૂજા પણ ઘણી પ્રચલિત હતી. પરંતુ આ લિંગપૂજા પૂર્વજપૂજા સાથે સંકલિત હતી. લિંગ પરની મુખાકૃતિ, જેને મુખલિંગ કહે છે, તેમાં સદગત પૂર્વજની અંગત મુખાકૃતિનું પ્રતિબિંબ યોગ્યતામાં આવતું. ઘણાં શિવાલયોનાં લિંગની પ્રતિષ્ઠા આ રીતે અમુક પૂર્વજોના સ્મારકરૂપે કરવામાં આવેલી જણાય છે.

વિષ્ણુની મૂર્તિઓ સરખામણીએ ઘણી ઓછી મળે છે. સામાન્ય રીતે એને ચાર હાથ હોય છે ને એમાં એ શંખ, ચક્ર, ગદા ને પદ્મ ધારણ કરે છે. વિષ્ણુની અનન્ત-શયન (શેષશાયી) મૂર્તિ પણ મળી આવે છે. વિષ્ણુની સાથે લક્ષ્મી ને ગરુડની મૂર્તિ હોય છે. આ ઉપરાંત વિષ્ણુના કૃષ્ણ, રામ, વરાહ, નરસિંહ, ઇલાદિ અવતારોનીય મૂર્તિઓ મળી આવે છે. બ્રહ્માની મૂર્તિઓ તો આથીય ઘણી ઓછી સંખ્યા ધરાવે છે. અતુમુખ ને હંસવાહનને લીધે એ તરત જ ઓળખાઈ આવે છે. ન્યાં ન્યાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવની મૂર્તિ સાથે મુકવામાં આવી હોય છે, ત્યાં ત્યાં હંમેશાં શિવની સરખામણીએ બ્રહ્મા ને વિષ્ણુ ગૌણસ્થાન ધરાવે છે. આ ઉપરાંત યમ, વરણ, ઇન્દ્ર, અગ્નિ ને કુબેર જેવા દિશ્પાલોની તથા ઇતર ગૌણ દેવોની મૂર્તિઓય મળે છે. આ રીતે ત્યાં બ્રાહ્મણ ધર્મનાં લગભગ બધાં દેવદેવીઓની ઉપાસના થતી હતી. તદુપરાંત મહર્ષિ અગસ્ત્યની મૂર્તિ (ફલકે ૩) ઠેકઠેકણે જોવામાં આવે છે. એમાં બે હાથ, મોટી ફાંદ, દાઢી, મૂઠ ને કમંડલ તથા અક્ષમાલાવાળા વયોવૃદ્ધ ઋષિની ઊભી આકૃતિ મૂર્તિ યાય છે. એમણે કરેલા સમુદ્રપાનની કથાને સુવર્ણદીપમાં જણાતા એમના મહિમા સાથે સાંકળતાં એવો શ્વેત નીકળે છે કે વિન્ધ્ય

પર્વત ઝોળંગી દક્ષિણપથમાં આગેદૂય કરનાર એ મહર્ષિએ પછી સમુદ્ર ઝોળંગી એની પાર આવેલા સુવર્ણદીપ મુખી પોતાની સંસ્કૃતિ પ્રસારી હતી.

ધર્મમાં પર્વતો ને નદીઓના માહાત્મ્યનો સમાવેશ થતો હોવાથી ઇન્ડોનેશિયાના પર્વતો ને નદીઓમાં ભારતના પર્વતો ને નદીઓની ભાવના આરોપવામાં આવતી. દાખલા તરીકે, ત્યાંના એક પુરાણમાં એવી વાત આવે છે કે મન્દર પર્વત મૂળે તો જમ્બૂદ્વીપમાં હતો, ત્યાંથી દેવો એનો ઉપલોભાગ ઉખાડીને જવામાં લાગ્યા, ત્યાં પહેલાં એને પશ્ચિમમાં ગ્રાહ્યો ને પછી ત્યાંથી પૂર્વમાં ખસેડ્યો. આ વાતમાં દેવો ને દાનવોએ કરેલા સમુદ્રમંથનનો, મહાદેવે કરેલા વિષપાનનો ને મોદિનીના રૂપમાં વિષ્ણુએ વહેંચેલા અમૃતનો પ્રસંગ પણ આવે છે.

સુવર્ણદીપના પ્રાચીન સાહિત્યમાં તેમજ ખાલી દાંપુના અર્વાચીન રીતરિવાજમાં જે ધાર્મિક વિધિ ને માન્યતાઓ જોવામાં આવે છે તેમાં પણ ભારતની સંસ્કૃતિનું જ દર્શન થાય છે. આચમન, જપ, પ્રણામ, મંત્ર, ભરમ, આયત્રી, ધ્યાન, સ્તોત્ર, અભિષેક, મુદ્રા, આસન, મન્થ, અક્ષત, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, શિખા, યજ્ઞોપવીત ઇત્યાદિ વિવિધ વિધિમાં ભારતનો આઠાશુધર્મ દર્શિગોચર થાય છે. ને મત્રો પણ ડેવા !

મન્મહીનં ક્રિયાહીનં મક્તિહીનં મહેશ્વર ।

• યત્પૂજિતં મયા દેવ પરિપૂર્ણ તદસ્તુ મે ॥

યજ્ઞોપવીતં પરમ પવિત્ર વ્રજાપતેર્યત્મહજં પુરસ્તાત્ ।

આયુષ્યમમ્ય પ્રીતિમુચ્ચ શુભ્રં યજ્ઞોપવીતં ચત્તમસ્તુ તેજઃ ॥

નદીઓમાં પણ મંત્રા, ચમુના, સરયૂ, સરસ્વતી, સિન્ધુ, નર્મદા, ગોદાવરી ને ઠાવેરી જેવાં નામોનું સ્મરણ ! સ્પર્શસ્થાન, નરસિંહધ્યાન ને ગારુડેય મંત્રમાં પણ આઠાશુધર્મ ચલાતથ નજરે પડે છે. ગરુડનો મંત્ર તો વિષમયના નિવારણ માટે દેવ જોજન પહેલાં બોલવાનો !

ઇન્ડોનેશિયાના અઠાશુધર્મમાં સમન્વય દૃષ્ટિને દીક મહત્ત્વ આપ-

વામાં આવતું. શિવ ને શક્તિની એકતા અર્ધનારીશ્વરની મૂર્તિમાં વ્યક્ત થાય છે. ડાહ્યું અંગ શક્તિનું ને જમણું અંગ શિવનું — એવો એ એક જ સંયુક્ત દેહ ! એવી રીતે વિષ્ણુ ને શિવનો અમેદ હરિહરની મૂર્તિમાં વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. એમાં ડાહ્યું અંગ હરિનું ને જમણું અંગ હરનું હોય છે. વળી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવની સયુક્ત ત્રિમૂર્તિ પણ પ્રચલિત હતી. જેમ સૂર્ય અને વિષ્ણુને સૂર્યનારાયણરૂપે અહીં એક માનવામાં આવે છે તેમ શિવ અને સૂર્યને શિવાદિત્ય-રૂપે ત્યાં એક માનવામાં આવતા. વળી ગીતામાં જેમ પ્રકૃતિ ને પુરુષથી પર એક પરમ તત્ત્વ ગણાવવામાં આવે છે તેમ સુવર્ણદ્વીપમાં બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને શિવથી પર એવું એક પરમ તત્ત્વ ગણવામાં આવતું. એને એ પરમેશ્વર, જગન્નાથ, જગત્પ્રમાણ ને હટારશુરુ જેવાં નામે ઝોળખતા. આમ સુવર્ણદ્વીપમાં કિલ દેવોની સમાનતા ને એકતા અંગે સમન્વય પર ધણો ભાર મૂકવામાં આવતો. છતાં એ સમન્વયમાંય શિવના પ્રાધાન્યને ભાગ્યેજ વીસરી જતા ને હેવટે પરમેશ્વરને પણ શિવનું જ સ્વરૂપ માની લેતા !

૯. બૌદ્ધ ધર્મ

બ્રાહ્મણ ધર્મની જેમ બૌદ્ધ ધર્મ પણ સુવર્ણદ્વીપમાં ધણે પ્રચલિત હતો. કાશ્યાપના સમયમાં (ઈ. સ. ૪૧૫) ત્યાં બૌદ્ધધર્મની અસર પ્રસરી નહોતી, પરંતુ એ પછી થોડા જ વર્ષમાં ભારતથી શુશ્રવર્મા નામે બૌદ્ધ વિદ્વાન સિંધોન થઈ ત્યાં ગયા ને ત્યારથી ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મ પ્રચલિત થયો. સાતમી સદી સુધી એમાં હીનયાન જ પ્રવર્તતો હતો, પરંતુ આઠમી સદીથી મહાયાનની મહત્તા જામવા લાગી. ચૈલેન્દ્ર વંશના સમયમાં જાવા-સુમાત્રામાં બૌદ્ધ ધર્મના અનેક દેવાલય બંધાયા. મધ્ય જાવાના પ્રાંતનન પ્રદેશમાં કલસનના મંદિરમાં તારાની પ્રતિમા પૂજાતી, સારિના મંદિરમાં બુદ્ધો ને બોધિસત્ત્વોની પૂજા થતી ને સેવુના મુખ્ય મંદિરમાંયે કોઈ બૌદ્ધ દેવતાની મૂર્તિ હતી. હાલે તો આ મંદિરો ત્યાં બોજૂદ રહી નથી. કેટલા પ્રદેશમાં મેદનના મુખ્ય મંદિરમાં વચ્ચે બુદ્ધ ભગવાનની ને એ બોજૂએ એ બોધિસત્ત્વની મૂર્તિ છે; એના આઠ ગૌણ મંદિરોમાં આઠ બોધિસત્ત્વની મૂર્તિ છે. બોરોબુદુરનું વિશ્વવિખ્યાત દેવાલય એની નજીકમાં આવેલું છે. એમાં બુદ્ધ બુદ્ધા ધ્યાની બુદ્ધોની ને અનેક નાના મોટાં સ્તૂપોની રચાપેના કરવામાં આવી છે. વળી એમાં બુદ્ધચરિત્ર ને જ્વલતકથાના વિવિધ પ્રસંગ કાલરવામાં આપ્યા છે. આવી રીતે પૂર્વ જાવા ને સુમાત્રામાં પણ બુદ્ધો ને બોધિસત્ત્વોની અનેક પ્રાચીન પ્રતિમાઓ મળે છે. બોર્નિયો ને સિલીબીસ જેવા બીજા દાપુઓમાં પણ આવી અનેક પ્રતિમાઓ મળે છે.

ગૌતમ બુદ્ધ, બોધિસત્ત્વ, અવલોકિતેશ્વર, મંજુષુ, મંજુમી ને તારાની હિપાસના ધણી પ્રચલિત હતી. મહાયાન ધર્મના લગભગ બધા દેવો -- આદિ બુદ્ધ, ધ્યાની બુદ્ધો, આનુષી બુદ્ધો, બોધિસત્ત્વો, તારાઓ, પારમિતા-સુવર્ણદ્વીપમાં દેખા દે છે. મહાયાનના અનિમ કાળના આ સમય પછી ત્યાં નજરે પડે છે. એમાં બ્રહ્મજીવનના દેવાનો ધીમે ધીમે બૌદ્ધ ધર્મમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો, પરંતુ એમને બુદ્ધો

ને બોધિસત્ત્વોના અનુચર તરીકેનું ગૌણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું. પાછળથી તો એમને આર્થીય જૂરી દશામાં મૂકવામાં આવ્યા. હેરુક, હ્યક્રીવ, બ્રુક્ટિ ને ત્રેલોકચલિજ્ય જેવા નવા દેવો મૂર્ત થતાં, ગણેશ, શિવ, વિષ્ણુ ને શક્તિ જેવાં દેવદેવીઓને એ નવા બૌદ્ધ દેવોના ચરણ નીચે રગબોદવામાં આવ્યાં. ને આ દેવોનું સ્વરૂપ ભૈરવ જેવું બીજા જુ રાખવામાં આવતું. તન્ત્રયાને બારતની જેમ ઇન્ડોનેશિયાના મહાયાન ધર્મ પર પ્રભાવ અસર કરી. આ અસરની શરૂઆત મગધના પાલવંશ સાથે સંપર્ક રાખતા શૈલેન્દ્રવંશના સમયમાં થઈ હતી. ઐરવંજ, જયભય ને કૃતનગર જેવા રાજ્યોએ તન્ત્રયાનને વધુ પ્રચલિત બનાવ્યો. શૈવ ધર્મના ભૈરવસંપ્રદાયે તન્ત્રયાનને પુષ્ટિ આપી. પરંતુ તાંત્રિક વિદ્યાના મૂક ધામમાં શક્તિ ને પંચમહારાદિની આરાધના ઐહિક ભોગવિલાસ તરીકે થવા લાગી ને સમાજમાં તન્ત્રયાનની પ્રતિષ્ઠા હલકી પડવા લાગી.

તન્ત્રયાનના ભૈરવવાદ દ્વારા પ્લાલાયધર્મ ને બૌદ્ધ ધર્મનો સમન્વય થતો ગયો. બારતમાં જુદને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે અપનાવવામાં આવ્યા હતા. એવી રીતે ઇન્ડોનેશિયામાં જુદને શિવના નાના બાઈ ગણવામાં આવ્યા. શિવાદિત્યની જેમ શિવ-જુદના સંયુક્ત સ્વરૂપની કલ્પના પ્રચાર પામી. જેમ કૃતરાજસને હરિ-હર-સ્વરૂપે મૂર્ત કરવામાં આવ્યા તેમ કૃતનગરને શિવ-જુદ-સ્વરૂપે મૂર્ત કરવામાં આવ્યા હતા. પછી ભૈરવ સાથે શિવ વિષ્ણુ ને જુદ એ ત્રણે દેવની એકતા સ્થાપીને એ ત્રણેય મોટા દેવોનો સમન્વય સાધવામાં આવ્યો. હજી બાલીના દેવાસેમાં શિવ ને જુદની ઉપાસના સાથે સાથે થાય છે. મોટા ઉત્સવોને પ્રસંગે ચાર શૈવ ને એક બૌદ્ધ પૂજારી સાથે મળીને કામ કરે છે. લોકોના મનમાં 'એ શિવ, એ જુદ'ની બાવના રહેલી છે ને રાજશખના અભિસંસ્કાર સમયે બન્ને સપ્રદાયના પુરોહિતોનાં જલ્મ મિશ્રિત કરવામાં આવે છે. જાવાના એક પ્રાચીન પુસ્તકમાં ઈશ્વર (શિવ), બ્રહ્મા ને વિષ્ણુને બૌદ્ધ દેવોમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. શૈવ ધર્મ, વિષ્ણુધર્મ ને બૌદ્ધ ધર્મના આ સમન્વયનો જલ્મ તન્ત્રયાનને જાય છે,

પરંતુ તન્ત્રયાનને લીધે આ ત્રણે ધર્મને ધણો ગેરલાભ થયો એ પણ સદામાં લેવા જેવું છે.

મગ્ગપહિન રાજ્યની પડતી ધર્મ ઇન્ડોનેશિયાના ધણા દાપુઓમાં ઇસ્લામ ધર્મની આજુ ફેલાવા લાગી ને ત્યાં અનેક સંકાથી પ્રવર્તતા બ્રાહ્મણધર્મ ને બૌદ્ધ ધર્મ ઝડપથી નાબૂદ થતો ગયો. આ ધર્મ દાલ માત્ર બાકી દાપુમાં ને લેમ્બોકના પશ્ચિમ ભાગમાં મોજૂદ રહ્યો છે. ત્યાં આપણને આ ધર્મનું જે શ્રવંત સ્વરૂપ જોવા મળે છે તે પરથી અગાઉ સમગ્ર સુવર્ણદ્વીપમાં પ્રસારેલા એનાં પ્રાચીન સ્વરૂપનો સારો ખ્યાલ આવે છે. બાકીના લોકો દેવો ને જૂનોમાં બહુ માને છે. દરેક ઘરમાં દેવસેવા કરવાનો રિવાજ હોય છે ને દરેક ગૃહસ્થ સૂર્યસેવન દ્વારા સૂર્યસ્વરૂપે રહેલા શિવની આરાધના કરે છે. સાર્વજનિક દેવાલયોમાં ૭ દેવાલયો ધણો મહિમા ધરાવે છે ને વાસુદેવી ગ્રામમાં આવેલું દેવાલય એમાં સુખ્ય મનાય છે. દેવાલયના બ્રાહ્મણ પૂજારીને 'પદ્મ' કહે છે. ઠાઈ બાબતમાં ઇન્દ્રની ઈચ્છા થી છે એ જાણવા માટે તદ્દસું નામે દેવને ઠાઈના દેહમાં પ્રવેશ કરાવવામાં આવે છે. પિતૃઓની પૂજા પણ ધણી પ્રચલિત છે. કાલ ને દુર્ગા જેવા દેવતાઓને પણનું બલિદાન દેવામાં આવે છે. પૂજામાં ધી, કૃષ્ણ, તલ ને મધ જેવા પદાર્થો આવશ્યક ગણાય છે. નદીના તીર્થોદકનો મહિમા ધણો મનાય છે. ત્યાંની નદીઓનાં નામ ગંગા, યમુના, સિંધુ, સરયૂ, નર્મદા, ગોદાવરી ને કાવેરી રાખવામાં આવ્યાં છે ને મહાસ્વના પ્રસંગો માટે એ નદીઓના ઉદકને મન્ત્ર વડે વધુ પવિત્ર બનાવવામાં આવે છે. ઇન્ડોનેશિયાના પ્રાચીન ધર્મના આ અત્યંત અવશેષમાં ભારતની સંસ્કૃતિનું કેટલું બધું પ્રતિબિંબ પડે છે.

ખંડ ૪ : સાહિત્ય

૧૦. રામાયણ, મહાભારત ને પુરાણો

ઇન્ડોનેશિયાના પ્રાચીન સાહિત્યમાં તો ભારતની સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. એમાંય રામાયણ, મહાભારત ને પુરાણોની અસર ઘણી વ્યાપી હતી. આખ્યાનો, મહાકાવ્યો, ડાયનાટોકો, ધર્મ-શાસ્ત્ર ને દાર્શનિક કથાઓનાં ઘણાં પુસ્તકોની મુખ્ય હકીકત ભારતના પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી લેવામાં આવેલી જણાય છે. પશ્ચિમ જાવાના આંધિપત્ય દરમિયાન કેાતરાયેલા લેખો કાં તો શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં કે કાં તો ત્યાંની મલયભાષામાં લખાયેલા છે. આ સમયનું કંઈ સાહિત્ય હાલ ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ એ સમયે બ્રાહ્મણધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મનાં પ્રાચીન સંસ્કૃત પુસ્તકો જ પ્રચલિત થયાં હશે એમ લાગે છે. મધ્ય જાવાના આંધિપત્ય દરમિયાન ઇન્ડોનેશિયામાં એક નવી જ ભાષા ધડાવા લાગી. એ નવી ભાષાની ઉત્પત્તિ ભારતની સંસ્કૃત ભાષા ને જાવાની તળપદી ભાષાના સંગમમાંથી થઈ. ઇન્ડોનેશિયાની પ્રજા ત્યાંની મૂળ ભાષાને તિક્કાજલિ આપી દે એ અસંભવિત હતું; ને ભારતની સંસ્કૃતિનાં વહેણ ત્યાં સંસ્કૃત ભાષાની મદદ વિના સાહિત્યમાં ઉતારવાય મુશ્કેલ હતાં. આથી જેનું મૂળ રચાનિક ભાષાનું રહે ને જેના અંકુરમાં સંસ્કૃત ભાષાની સમૃદ્ધ કલમ દાખલ કરવામાં આવે તેવી એક નવી મિશ્રિત ભાષા આપોઆપ ધડતી ગઈ. આ ભારત-જાવાનીજ ભાષાને પહેલાં ‘કાવી’ કહેતા, પણ હવે એને ‘પ્રાચીન-જાવાનીજ’ કહે છે. આ ભાષાનું સદુથી પ્રાચીન લખાણ હાલ મધ્ય જાવામાં શેલેન્દ્રવંશના શક ૭૦૦ના લેખમાં મળે છે. પ્રાચીન-જાવાનીજ સાહિત્યનાં એવાજ પ્રાચીન પુસ્તક મધ્ય જાવાના અમલ વખતનાં ગણાય છે, પરંતુ તે પુસ્તકોનો કાલનિર્ણય હજી વિવાદસ્પતિ છે. આ સાહિત્યનો ખરો પુરખદાર વિકાસ

પૂર્વ જાવાના કડિરી, સિંધસારી ને મળપદિન ગળ્યના સમયમાં (અર્થાત્ લગભગ ઈ. સ. ૧૦૦૦-૧૫૦૦માં) થયો. એ પછી જાવાના હિંદુઓએ ઇસ્લામના આક્રમણને લીધે વન તથા બાલીમાં જઈ એ સાહિત્યની પ્રજ્ઞાતી જારી રાખી. આ સાહિત્યને મધ્ય-જાવાનીઝ સાહિત્ય કહે છે. આમાં રચાનિક ભાષા ને રચાનિક પ્રજ્ઞાલીની અસર પ્રમાણમાં કંઈક વધવા લાગી. છ સાત સદી પછી વર્ગી જાવામાં ભારત-જાવાનીઝ સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ પાછી સજવન થવા પામી, પરંતુ ત્યાં હવે હિંદુઓની રાજસત્તાના અભાવે હિંદુઓની સંસ્કૃતિની અસર ઘણે અંશે નાબૂદ થઈ મૂકી હતી. એથી આ નવા સાહિત્યમાં ભાષા, શૈલી તેમજ વિષય પરત્વે જાવાની રચાનિક સંસ્કૃતિનું પ્રાગલ્ભ્ય જામ્યું. જાવાના આ નવા સાહિત્યને નૂતન-જાવાનીઝ સાહિત્ય કહે છે ને એની કૃત્રિમ ઉત્પત્તિ જાણાને હાવી ભાષા કહે છે,

ઇન્ડોનેશિયામાં ભારતના સાહિત્યની અસર ધર્મશાસ્ત્ર ને ઇતિહાસ-પુરણથી શરૂ થઈ જણાય છે. ઇન્ડોનેશિયાના સાહિત્યમાં 'વેદ' કે 'વેદ સાહિત્ય' જેવું કંઈ ઉપલબ્ધ નથી. બાલીના ક્ષાત્રજો દરુ હિંદુ-ધર્મના મંત્રો પઢતા હોય છે ને એમાં માયત્રીમંત્રના અરણનોય સમાવેશ થતો હોય છે. પરંતુ એમને વેદના સાહિત્યનો તો શું. વિષયનોય કંઈ ખરો ખ્યાલ હોતો નથી. માત્ર ચાર વેદનાં નામ જ પરિચિત છે, બાકી એ તો ગૂઢમંત્રોને જ 'વેદ' સમજ્યા કરે છે. બાલીના ક્ષાત્રોડપુરાણમાં ત્રણ વેદનો ઉલ્લેખ આવે છે, પણ એમાંય દ્રવ્યસ્તોત્ર, ગુણસ્તોત્ર, ઈર્મ-સ્તોત્ર ને બીજસ્તોત્રની વાત આવે છે. બાલીમાં 'ચતુર્વેદ' નામે પુસ્તકની પ્રત હાથ લાગી ત્યારે એમાં ચાર વેદ પ્રાપ્ત થયે એવી આશા સેવાતી હતી. પરંતુ એનું સંશોધન થતાં એ પુસ્તક તો નારાયણાયવંશીયોપનિષદ તોજ્યું; એ ઉપનિષદના ચાર ખંડો એમાં ચાર વેદનાં 'શીર્ષ' હતાં. બાલીના પંડિતોએ એને 'ચતુર્વેદ'નું નામ આપ્યું હતું. એમના 'ની અંદર પણ બૌદ્ધ દેવોના પૂજનનો માહિતી આવે છે. આથી હાલ તો ત્યાં વેદ જેવું કંઈ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ નથી એ નિઃશંક છે.

પ્રકરણ ૧૦] રામાયણ, મહાભારત ને પુરાણો [૪૯

ભારતના ધ્યાત્રી પહેલાં કદી વેદનું સાહિત્ય એ દેશમાં લઈ ગયા હોય તો એ વિશે કંઈ પ્રમાણ રહ્યું નથી.

રામાયણ, મહાભારત ને પુરાણ તો સમસ્ત સુવર્ણદીપમાં પ્રચલિત હતી. રામાયણની કથા તો ચીન, તિબેટ, કંચોજ, ચંપા, સિયામ, મલાયા, જાવા ને બાલી જેવા અનેક દેશોમાં પ્રચલિત હતી. ભારતમાં જેમ રામાયણનાં જુદાં જુદાં કથાનક જેવામાં આવે છે તેમ આ દેશોમાં પણ એનાં જુદાં જુદાં અનેક કથાનક મળી આવે છે. એમાં વાદમીકિના સંસ્કૃત રામાયણને મળતું આવે એવું તો પ્રાચીન-જવાનીક સાહિત્યનું 'રામાયણ કાવીન' છે. કાવીન એટલે કાવી બાણનું કાવ્ય. એમાં આપણા રામાયણની જેમ છ કે સાત કાંડ નથી, તેમ એ આપણા રામાયણનો અનુવાદ નથી; વસ્તુતઃ એ કાવી બાણનું એક સ્વતંત્ર મહાકાવ્ય છે. આ મહાકાવ્ય ૨૬ સર્ગનું છે ને દરેક સર્ગ જુદા જુદા સંસ્કૃત છંદમાં રચેલો છે. પહેલા સર્ગમાં દશરથના ચરિત્રની, ઋષ્યશૃંગ પાસે કરાવેલા યજ્ઞની, પુત્ર-પ્રાપ્તિની ને વિશ્વામિત્રે યજ્ઞરક્ષણ માટે કરેલી રામની માગણીની કથા આવે છે. બીજા સર્ગમાં રામ-લક્ષ્મણના વનગમનની, દિવ્યાસ્ત્રપ્રાપ્તિની, તાડકાવધની, મારીચના પરાભવની, સીતાના સ્વયંવરની, રામ-વિવાહની ને પરશુરામ સાથેના સંઘર્ષણની કથા આપી છે. ત્રીજા સર્ગમાં કૈકેયીના કારસ્તાનને, રામ-લક્ષ્મણ-સીતાના વનવાસને ને બરતમિલાપનો પ્રસંગ આલેખવામાં આવ્યા છે. ચોથા સર્ગમાં વિરાધવધની ને શર્પણખા-દંડની અને પાંચમા સર્ગમાં ખરદ્વજણના વધની, સુવર્ણમૃગના છગકપટની ને સીતાના અપહરણની વાત આવે છે. છઠ્ઠા સર્ગમાં જટાયુવધની, સુગ્રીવમૈત્રીની ને વાલીવધની, સાતમા સર્ગમાં રામચરિત્રની, સુગ્રીવના પ્રમાદની ને વાનરોના પ્રયાણની, આઠમા સર્ગમાં હનુમાનના લંકાવતરણની ને સીતામિલાપની, નવમા-દસમા-અગિયારમા સર્ગમાં હનુમાનના પરાક્રમેની, બારમા-તેરમા-ચૌદમા સર્ગમાં રાવણની સભામાં ચાલેલી મંત્રણાની, પંદરમા સર્ગમાં વિબીષણમિલાપની, અને સોળમા સર્ગમાં સેતુબંધની

કથા આપવામાં આવી છે. એ પછી યુદ્ધની તૈયારીનો ને યુદ્ધનો વિસ્તૃત વર્તાત આવે છે. યુદ્ધની સમાપ્ત પછી સીતાની અગ્નિપરીક્ષા તથા સ્વીકૃતિ થાય છે ને સદુ સ્વજનો મુખે પાછા ફરે છે, ત્યાં આ રામાયણની કથા સમાપ્ત થાય છે. એમાં વાલ્મીકિના ઉત્તરકાંડની કથાનો સમાવેશ થતો નથી એ નોંધપાત્ર છે. આ મહાકાવ્યનો કનાં યોગીશ્વર છે ને એનો સમય પ્રાયઃ સઃ ૧૦૧૬ (ઈ. સ. ૧૦૬૪)નો-મનાય છે. એમાં આવતા પુરાતન પ્રયોગો પરથી એમ ફલિત થાય છે કે એનું કથાનક પ્રાચીન-જ્વાનીઝ ભાષાના કાંઈ વધુ પ્રાચીન પુસ્તક પરથી લેવાયું હશે. પ્રસ્તુત રામાયણ ને સંસ્કૃત રામાયણની મૂળ કથા વચ્ચે એટલું બધું સામ્ય ગ્રહેલું છે કે એ પ્રાચીન પુસ્તકનો આધાર તો આખરે અહીંનું સંસ્કૃત રામાયણ જ હોઈ શકે. નૂતન-જ્વાનીઝ સાહિત્યમાં ‘સેસ્ત રામ’ નામે કાવ્ય છે તે આ પ્રાચીન-જ્વાનીઝ રામાયણના આધારે લખાયું છે.

સંસ્કૃત રામાયણ પહેલાં તો યુદ્ધકાંડથી સમાપ્ત થતું; ઉત્તરકાંડ તો એમાં પાછળથી ઉમેરાયો જગ્યાએ છે. પ્રાચીન-જ્વાનીઝ સાહિત્યમાં આ ઉત્તરકાંડનો અનુવાદ અલગ પુસ્તકરૂપે કરવામાં આવ્યો છે. આ અનુવાદ મઘમાં ■ ને એમાં વચ્ચે વચ્ચે થોડા સંસ્કૃત શ્લોક આપવામાં આવ્યા છે. એનાં છેલ્લાં બે પ્રકરણોને મહાભારતના છેલ્લા પર્વોની ક્રમે રામપ્રત્યાનિક ને સ્વર્ગારોહણ કહેવામાં આવ્યાં છે. બાલીનીઝ સાહિત્યમાંય ઉત્તરકાંડનો આવો એક અનુવાદ છે; એ આના કરતાં કંઈક દૂર છે.

જવા, બાલી ને મલાયાના સાહિત્યમાં રામાયણને લગતા બીજાં અનેક પુસ્તક મળી આવે છે, પરંતુ તેમાં રામચરિતની કથા સંસ્કૃત રામાયણ કરતાં ઘણી જુદી રીતે આલેખવામાં આવે છે. ભારતમાં જ બૌદ્ધ ને જૈન સાહિત્યમાં આવી જ વાચના (recensions) જોવામાં આવે છે.

ઇન્ડોનેશિયાની વાચનામાં કથાનો આરંભ છેક આદમના વખતથી કરવામાં આવે છે ને એમાં ઈસ્લામી અસર સ્પષ્ટ તરી આવે છે. પછી

અકરણ ૧૦] રામાયણ, મહાભારત ને પુરાણો

રાવણ ને દશરથનો પૂર-ટતાત આવે છે. દાનવેન્દ્ર કુવચેન્દ્રની ઇન્દ્રપુરી
 સ્થલરાજે લઈ લીધી ને પોતે એની પુત્રી ચિત્રવંતી સાથે વિવાહ કર્યો.
 પછી એમને ચિત્રવહુ નામે પુત્ર થયો. ચિત્રવહુ મોટો થતાં કુવચેન્દ્રના
 જ્યેષ્ઠ પુત્ર નીતિ-કુવચની પુત્રીને પરણ્યો ને એનાથી એને દશમુખ નામે
 પુત્ર થયો. નીતિકુવચના બાઈ સુમાલીની પુત્રી સુકેશી પણ એની પત્ની
 હતી, એનાથી એને ત્યાં કુંભકર્ણ-શર્ણખાતું બેડકું જન્મ્યું. દશમુખે
 લંકામાં સત્તા જમાવી ને ત્યાં એ 'રાવણ' કહેવાયો. સ્થલરાજના
 સાથીદાર આદીશ્વરને જે પુત્ર હતા. એમાં મોટો 'આદીશ્વર મહારાજ'
 નામ ધારણ કરી રાજ થયો. એના કાકા ગુદકનેય જે પુત્ર હતા; એમાં
 મોટો ગૌતમ હતો, પણ એને સંસારમાં મન નહોતું, તેથી રાજ્યનો
 વારસો નાના બાઈ ઋષિકાલને મળ્યો. પાછળથી ગૌતમ સંસારી થયો ને
 એને અંજની નામે એક પુત્રી અને સુગંધી ને સુમીવ નામે જે પુત્ર
 થયા. વિષ્ણુ કૃતવીર્ય' તરીકે અવતર્યા હતા. એમને અર્જુન નામે પુત્ર
 થયો. પહેલાં એ દશબુજ ને પછી સહસ્રબુજ જન્મ્યો. એની પત્ની
 સાયવતી તરફ રાવણે દાનત ખજાડી, પણ અર્જુને એની ખો છુલાવી.
 એવી રીતે તારાવતીને કારણે સુગંધીએ પણ એને ખોખરો કર્યો હતો.
 આદીશ્વર મહારાજ વલ્યદાર ને મદોદરી નામે જે વિલાધરીને પરણ્યા
 હતા ને હવે 'દશરથ' કહેવાતા હતા. રાવણે હવે આ મદોદરી તરફ
 મીઠ માંડી. મદોદરીએ એની આખમાં ધૂળ નાખી. એણે પોતાની
 પ્રતિકૃતિ રજૂ કરી ને રાવણ એ કૃત્રિમ મદોદરીને લઈ ગયો. પછી
 દશરથની રાણી વલ્યદરને બાર્ગવ નામે ને મદોદરીને મુદંક નામે પુત્ર
 થયો. એ બે વિષ્ણુ ને વાસુકિનો અવતાર હતા. દરમ્યાન રાવણને
 ઇન્દ્રજિત અને વિશ્વીણુને મેઘનાદ નામે પુત્ર થયો. રાવણની રાણી
 મદોદરીને એક કન્યા જન્મી. એને માતાએ પેટીમાં પૂરી દરિયામાં વહેતી
 મુક્તિ એને દશરથના પિતરાઈ ઋષિકાલે હેઠરી. એનું નામ 'સીતા' હતું
 ને એ શ્રીનો અવતાર હતી. એ મોટી થઈ ત્યારે આઠાશમાંથી ધનુષ
 પાડ્યું. આ ધનુષ નમાવે ને નવ તાડને વીધી ખતાવે તેને સીતા

પરજીવવાનું નક્કી થયું. રાવણ ૭ તાડ વીધીને હાંફી ગયો. આપ દશરથના પુત્ર ભાર્ગવે આ દાયકા સિદ્ધ થયું. એમનો વિવાહ થયે સીતાનો મેઘ અંજનીના ઉદરમાં મૂકવામાં આવ્યો ને હનુમાનનો જન્મ થયો. આમ હનુમાન રામના પુત્ર હતા. આગળ જતાં ભાર્ગવ '૧૨ રામ' થયા ને મુર્દક 'લક્ષ્મણ' થયા. દશરથે એમને ઘેર તેડાવ્યા, પણ એ તે! અરણ્યમાં જ રહ્યા. પછી લક્ષ્મણને ચર્પણખા સાથે ધર્ષક થયું ને રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું. રામ-સુગ્રીવે એકબીજાને મદદ કરી ને રામે લક્ષ્મણ પર ચડાઈ કરી. રાવણને અધમૂઝો કરી કુંભર નીચે ફાટવામાં આવ્યો ને લંકાનું રાજ્ય વિભીષણના પુત્રને મળ્યું. સીતાનું અભિપરીક્ષા થઈ ને એને એની જનેતા મંદોદરીનો મેળાપ થયો. આગળ જતાં રામને સીતાના ચારિત્ર્ય પર શંકા આવી ને એમણે એના દેહાંત દેડ માટે લક્ષ્મણને આજ્ઞા આપી. લક્ષ્મણે સીતાને એક ઋષિના આશ્રમમાં મૂકી ને સીતાને બદલે કૃતરાના અવશેષ રજૂ કર્યા ત્યાં સીતાને કુસલવ નામે પુત્ર જન્મ્યો. મોટો થતાં એ બારે પરાક્રમી નીવડ્યો. આ વાત લક્ષ્મણના જાણવામાં આવતાં એણે રામ ને સીતા વચ્ચે સમાધાન કરાવ્યું. કુસલવનો વિવાહ ઇન્દ્રજિતની પુત્રી સાથે કરવામાં આવ્યો. આ રીતે આ કથાનકમાં અનેક પ્રસંગો જુદી રીતે વ્યાખ્યાનવામાં આવ્યા છે. આમાં સીતાની મૂળ ઉત્પત્તિ રાવણની પુત્રી તરીકે થયેલી એ પ્રસંગ જોનાના ઉત્તરપુરાણમાંય દેખા દે છે એ નોંધપાત્ર છે. વાલ્મીકિના રામાયણમાંય જનકે તેા એના પાલક પિતા જ હતા એવું આવે છે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

મધ્ય જાવાના દારા-જોમરંમનાં મંદિરોમાં તેમ જ પૂર્વ જાવાનાં પનતરન મંદિરોમાં રામાયણના પ્રસંગો સિદ્ધ દારા રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. એમાં કથાનકની સમાપ્તિ મુદ્દકાંડથી થાય છે ને મુખ્ય પ્રસંગ વાલ્મીકિ-રામાયણના પ્રસંગો સાથે ધર્મ સામ્ય ધરાવે છે.

જાવા ને બાલીમાં મહાભારતનાં ઘણાં પર્વ મળી આવ્યાં છે. એનાંય અનેક રૂપાંતરો તો છે, પરંતુ એમાં કથાનક એકસરખું જ નીકળે

૭. પ્રાચીન-જવાનીજ આદિપર્વમાં મહાભારતનાં અઢારેય પર્વોનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. આદિપર્વ, વિરાટપર્વ, ઉદ્યોગપર્વ ને ભીષ્મપર્વ ઈ. સ ૧૦૦૦ના અરસામાં લખાયા હાગે છે. આદિપર્વની શરૂઆત પૌલોમપર્વથી થાય છે ને પાંડવોની કથા ખાંડવદહ સુધી પહોંચે છે. વિરાટપર્વની પ્રત વિરાટ નગરના યુદ્ધપ્રસંગની અધવચ્ચમાં અધૂરી રહી જાય છે. ઉદ્યોગપર્વનો આરંભ પાંડવોની યુદ્ધમંત્રણાથી થાય છે ને એનો અંત કૃષ્ણવિગ્નિથી આવે છે. ભીષ્મપર્વ જવા ને બાલીના સાહિત્યમાં એની પહેલાંનાં પર્વો જેટલું મહત્ત્વ ધરાવતો નથી. આ પર્વોનો અનુવાદ મઘમાં હોય છે ને વચ્ચે વચ્ચે એમાં સંસ્કૃત શ્લોક આપવામાં આવે છે. ભીષ્મપર્વ, દ્રોણપર્વ, કર્ણપર્વ, શત્યપર્વ ને સાંપ્તિકપર્વની યુદ્ધકથા કહિરીના રાજા જયભયના સમયમાં સ્થાયેલા મારતયુદ્ધમાં નિરૂપવામાં આવી છે. ઓપર્વ, શાન્તિપર્વ, અનુશાસનપર્વ ને આશ્વમેધિકપર્વનો અનુવાદ મળ્યો નથી, પરંતુ એ પછીનાં બાકીનાં ચાર પર્વ—આશ્વમેધાસિકપર્વ, મૌસલપર્વ, પ્રસ્થાનિકપર્વ ને સ્વર્ગારોહણપર્વનો જવાનીજ અનુવાદ મળ્યો છે. આ ચારેય પર્વ ચૌદમી સદીમાં લખાયાં હાગે છે.

મહાભારતનું પરિશિષ્ટ ગણાતા હરિવંશનોય અનુવાદ જયભયના સમયમાં કલાવીન રૂપે થયો હતો. એમાં કોઈ પ્રસંગ જુદી રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. દા. ત. કૃષ્ણ સામે લડના જરાસંધને પાંડવો મદદ કરતા હતા । હરિવંશના પ્રસંગો ઇન્ડોનેશિયાની પાડોશમાં આવેલા હિંદીચીનમાં સિંધ દ્વારા આલેખાયા છે.

પુરાણોમાં માત્ર બ્રહ્માંડપુરાણની પ્રત મળી છે. બ્રહ્માએ અંડમાંથી સૃષ્ટિ સર્જી, મુનન્દાદિ ચાર પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યાં, અધિષ્ઠીમકૃષ્ણે રામકૃષ્ણને મનુવંશક્રમ કહેવા વિનંતિ કરી, પછી બ્રહ્માએ નવ દેવર્ષિ ઉત્પન્ન કર્યાં, પછી રવાણબુવ મનુ ને સતરૂપા ઉત્પન્ન થયાં ને એમનો વચ ચાલ્યો. દરમ્યાન જુદાં જુદાં દેવદેવીઓ પ્રકટ થયાં દેવર્ષિ પુત્રદના વંશમાં કહિરીના દાત્રિયો જન્મ પામ્યા. પૃથ્વીના સાત દોષ છે, એમાંના જંબૂદીપના

ને મલાયાનાં અનેક નાટક રચાયાં છે. અર્જુનપુત્ર અભિમન્યુ ને દુર્યોધનપુત્ર લક્ષ્મણ વચ્ચે ક્ષિતિમુંદરી નામે મુંદરીની ખામતમાં યુદ્ધ થાય છે. એમાં અભિમન્યુ બીમના પુત્ર ધરોત્કચની મદદ લઈ ફતેહ પામે છે. એ કથાનકનાં પાત્ર સ્પષ્ટતઃ મહાભારતનાં છે.

અર્જુનવિવાહમાં એવી વાત આવે છે કે અર્જુન જ્યારે ઈંદ્રકીલ ગિરિ પર તપ કરવા ગયો ત્યારે એનું તપ પૂરું થતાં ઇન્દ્રે એને મેરુની દક્ષિણે આવેલા મણિમાન્તક દુર્ગમાં રહેતા નિવાતકચય નામે રાક્ષસ-રાજાને યુક્તિથી મારવા માટે સુપ્રભા નામે અપ્સરા સાથે મણિમાન્તક મોકલ્યો. ત્યાં જઈ સુપ્રભાએ નિવાતકચયની સંકિતનું રહસ્ય જાણી લીધું ને પછી દેવો ને રાક્ષસો વચ્ચે જે સંગ્રામ ખેલાયો તેમાં અર્જુન એનો સંહાર કરી ચક્રો; આ દરમ્યાન અર્જુન ને સુપ્રભા વચ્ચે અનુરાગ થયો હતો ને તેથી અર્જુને એની સાથે વિવાહ કર્યો હતો. આ કાવ્યનું મુખ્ય કથાનક સંસ્કૃત કવિ ભારવિના કિરાતાર્જુનીયને મળતું છે ને એ કથા મહાભારતના વનપર્વમાં આવે છે. કુન્તીયજ્ઞનાં આ કથા આગળ ચાલે છે. અર્જુનના વિશંખથી એના માતાને ને એના ભાઈએને એના વિશે ચિંતા થવા લાગી; ત્યાં નારદ અર્જુનના વિવાહ ને વિજયના સમાચાર લાખ્યા. પાછા ફરતાં અર્જુનને બીજા દેવો સાથે લડવું પડ્યું, ને પછી એ એકાએક મૃત્યુ પામ્યો. એનું રાજ પાતાળમાં અર્નનમોમના ઉપવનમાં પડ્યું ને અર્નનમોમે એને સજીવન કરી પોતાની ત્રણ કન્યા પરણાવી. કૃષ્ણે અર્જુનને પાતાળમાંથી પાછો આણ્યો. પછી અર્જુનને જગત્કારણ સાથે યુદ્ધ થયું ને એમાં એ બંને માર્યા 'તપા. જગત્કારણ તો અર્જુન-સુપ્રભાનો જ પુત્ર જણાયો. સુપ્રભાએ બંનેને સજીવન કર્યા ને એકબીજાનો સંબંધ સમજાવ્યો. મધ્ય-જ્વનાનીજના એક કાવ્યમાં આ કથા આલેખવામાં આવી છે. પાર્વત્યજ્ઞ નામે પ્રસિદ્ધ મહા-કાવ્યમાં પાંડવોનો છૂનપરાજય ને વનવાસ તથા અર્જુનનું ઇન્દ્રકીલ તરફ પ્રયાણ, માર્ગમાં વિધિ ને એનો નાશ, ને કિરાતદેવ તથા દિવ્યાશ્વ-પ્રાપ્તિના પ્રસંગો નિરૂપવામાં આવ્યા છે. ૪૪ સર્ગના આ કાવ્યમાં

મહાકાવ્યના મુખ્ય ચક્ષુષ્ય ઠેકઠેકાણે નજરે પડે છે. પૂર્વ જીવાના એક પ્રાચીન મંદિરના શિલ્પમાં એના પ્રસંગ આલેખાયા છે. પાર્થવજ્ઞ નામે એકગ્રીભ મહાકાવ્યમાં અશુન-સુમદ્રાના વિવાહનું કથાનક લેવામાં આવ્યું છે.

પાર્થવિજય કાવ્યમાં પાર્થ (અશુન) અને ઉલૂપીના પુત્ર ધરાવાન તથા કાતૃવીર્યના વંશજ નીલના વધનો પ્રસંગ આવે છે.

કૌરવાશ્રમ એ મઘમન્ય છે. એમાં કૌરવો પાછા સજીવન થાય છે ને પાંડવો પર વેર વાળવાના હેતુથી ઇન્દ્રગિરિ પર તપ કરવા જાય છે. ધૃતરાષ્ટ્ર ધર્મરાજ પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ને શનશૃંગ પર તપ કરવા જાય છે. દુર્યોધને ધ્વજાને પ્રસન્ન કર્યા ને દુઃશાસને શિવને પ્રસન્ન કર્યા, પરંતુ એમને ધાર્યું વરદાન ન મળ્યું, આ એનો સારાંશ છે. પરંતુ એમાં સૃષ્ટિના ધણા પ્રભો ચર્ચવામાં આવ્યા છે. એવી રીતે સાર-સમુચ્ચમાં અનુસાસનપર્વના ધણા નીતિશાસનો આપવામાં આવ્યા છે.

નવરુચિ નામે બાલીનીજ પુસ્તકમાં જીમના અમુક પરાક્રમે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. એમાં જીમ ઇન્દ્રપ્રસ્થને દાનવોના ત્રાસથી બચાવે છે. દેવરુચિ નામે કાવ્યમાં પણ આ જ કથા આવે છે. સીમસ્વર્ગ એ મધ્ય-જીવાનીજ સાહિત્યનું એક પ્રખ્યાત કાવ્ય (ક્રિક્રુમ) છે. એમાં કેટલાક પ્રસંગ આદિપર્વમાંથી ને કેટલાક પ્રસંગ પ્રધાનિક પર્વમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. મૃગરૂપે ત્રિહાર કરતા દિંદિમ ઋષિના શાપથી પાંડુ રાજા નરકમાં ગયા; ત્યાંથી એમને છોડાવવા માટે જીમ નરકમાં ગયો. ત્યાં ધર્મરાજને પણ નરકની ચાતના વેઠવી પડી ને ત્યાંથી એમને જીમે છોડાવ્યા. ધીતંજુમ નામે ક્રિક્રુમમાં એવી વત આવે છે કે નકુલનો પુત્ર સીદપક્ષ સદેવની પુત્રી શ્રીનજુમને પરણે. દત્તો, તેમ્ને પોતાની પત્નીને ચંકાને દારણે મારી નાખી, પણ તે નિર્દોષ હોવાથી દુર્ગાએ એને સજીવન કરી. મુદ્ગલમાં સદેવના સત્કાષ્ટની, વિવાદની ને પરાક્રમની વાત આવે છે.

જુગ્માન્તકની કથા આશ્રમવાસિકપર્વ, મુસલપર્વ ને પ્રથાનિક પર્વમાંથી લેવામાં આવી છે. એમાં શ્રીકૃષ્ણના મૃત્યુની ને યાદવોના સંહારની વાત આવે છે. જુગ્માયનમાં કૃષ્ણ ને રુદ્રભિષ્ણના પ્રજ્ઞપત્ની, કૃષ્ણે કહેલા એના અપદ્મજની ને પ્રતિપક્ષના પરાજયની કથા આવે છે. કાલયવનાન્તકમાં કંસવધની, કાલયવનના આક્રમણની, મુચકુંડના શાપની, કાલયવનના મૃત્યુની ને સુમદાના દ્રવ્યની કથા આપવામાં આવી છે.

દ્વન્દ્વરિજયની કથા ઉદ્યોગપર્વમાં મળે છે. એમાં કંદે વૃત્તારુરનો વધ કપટથી કર્યો ને પરિણામે એને ઇન્દ્રાસન ઊઠવું પડ્યું. એનું આસન નહુવને મળ્યું. સ્ત્રીની યુક્તિથી નહુવ અગસ્ત્યનો શાપ પામ્યો ને ઇન્દ્રને ઇન્દ્રાસન મળ્યું એ મુખ્ય પ્રસંગો છે.

આમાંના કોઈ પ્રસંગ પુરાણોમાંથી પણ લેવાયા હોય. કેટલીક વાર્તાઓ એવી છે. જેને ગામાણુ કે મદાબારન સાથે કંઈ સીધો સંબંધ ન હોય; એનું કથાનક કોઈ ને કોઈ યુગણ્યમાંથી લેવામાં આવ્યું હોય એમ જણાય છે. યોગેશ્વરના પુત્ર ધર્મજે રમેશું સ્તરદહન કડિરી રાજ્યના કામેશ્વર ૧ લાના સમવર્તુ છે. એમાં કામદેવની પ્રકરિત કામેશ્વર તરીકે દરવામાં આવી છે. નીલરુદ્ર નામે દાનવના ઉપદ્રવથી હેરાન થના દેવોએ ષ્ઠરૂપતિની સલાહથી કામદેવની મદદ માગી કામ મેરુગિરિ પર તપ કરતા સિવ પાસે ગયો. ત્યાં એણે સિવના ઉદ્ભવમાં વિષયશર બોલ્યું ને સિવે રુદ્રરૂપ ધારણ કરી એને ભરમ કરી નાખ્યો. વિરૂદ્ધથી ઝૂંટી રતિ સતી ધર્મ ને એ જો આત્મા સિવ ને ઉમાના દો દ્વારા કદલોલ કરવા લાગ્યા. ઉમાએ મળનનને જન્મ આપ્યો. કામ જન્મ્યાને રતિ અંશતઃ વાસવદત્તા ને અંશતઃ રત્નાવલી ને ક્યાં ને આ રવનયાં; ને ત્રી પાછાં જાવામાં રાજ્ય કામેશ્વર ને આ કથા આપી છે. આમ આ કથામાં કુમારસંભવથી પ્રયાણ, માર્ગમાં વિદ્યા ને આ કાવ્યનું વસ્તુ રકન્દપુરાણમાંથી પ્રાપ્તિના પ્રસંગો નિરૂપવામાં ધણે તફાવત આવ્યો પડે છે.

હુન્નકર્મા શિવરાત્રિની કથા આવે છે. બિલ્વવૃક્ષ પર બેઠેલો હુન્નકર્મા અનાયાસે વૃક્ષ નીચેના શિવલિંગ પર બિલ્વપત્ર પડવાનું નિમિત્ત બન્યો ને શિવપૂજના એ પુણ્યે શિવના ગણે એને જમના દ્વેતો પાસેથી હોડાવી ગયા એ એનો સાર છે. શિવપુરાણમાં આવી વાત આવે છે, પણ એની વિગતોમાં ફેર પડે છે. આ કાવ્યનો કર્તા તનકુંગ છે, પણ એ યોગીશ્વરનો પુત્ર તનકુંગ હોય એ શંકાસ્પદ છે.

સુતસોમ કાવ્યનું બીજું નામ પુરુષાદ-શાન્ત છે. એમાં પુરુષાદ નામે રાક્ષસ સામે સુતસોમ નામે બોધિસત્ત્વે કરેલાં પગક્રમોની વાત આવે છે. આ વાર્તા રામાયણ, મહાભારત ને પુરાણ ઉપરાંત જૈન તેમજ ભારત, ચીન, નિબેટ ને ઇન્ડોનેશિયાના બૌદ્ધ સાહિત્યમાં મળી આવે છે. પ્રસ્તુત કાવ્યમાં વ્યાહલ્યુધર્મ ને મહાયાતનધર્મનો સમન્વય બેવામાં આવે છે;

રામવિજય કાવ્યમાં રેણુકાના પ્રેમમાં નિરાશ થયેલ અંગારપણે ઉત્તેજિત કરેલા સહસ્રાશુર્નને જામદગ્ન્ય પરશુરામે દરાગ્યાની વાત આવે છે. મૌમ્ફાવ્યમાં ભૂમિપુત્ર નરકાસુરના ઉપદ્રવની ને શ્રીકૃષ્ણે કરેલા એના વધના કથા આપી છે. આ કાવ્યના બાલીનીઝમાં અનેક અનુવાદ થયા છે. નરકવિજયમાં નરકાસુરનાં પરાક્રમેને લગતી પૂર્વકથા આપવામાં આવી છે એમાં રાજા કામેશ્વરનો ઉલ્લેખ આવે છે. વિષ્ણોત્તરમાં યક્ષરાજ દિધ્નોત્સવ ને રાક્ષસરાજ સુપ્રસેન વચ્ચેના યુદ્ધપ્રસંગે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. ‘સંગ-સત્યવાન’ નામે મધ્ય-ગ્નવાનીઝ કાવ્યમાં સાત્યવાન ને સાવિત્રીની કથા આલેખવામાં આવી છે, પરંતુ એમાં સાવિત્રીનો યયાતિ ને દેવવાનીની પુત્રી કહી છે. આ બધાં કાવ્યોના કથાનકમાં રામાયણ, મહાભારત ને યુગલોની અસર સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

૧૨. ધર્મસાહિત્ય

ઇન્ડોનેસિયાના ધર્મસાહિત્યમાં જેને 'ચતુર્વેદ' કહે છે તે તો વસ્તુ: 'નાગાયજ્ઞાપર્વગ્રંથોપનિષદ' છે. એવું એક ગ્રંથ પુસ્તક 'વેદપરિ-ક્રમસંસ્કૃતિનાક્રિષ્ણ' છે. એમાં નિત્યપૂજની વિધિ ને એના મંત્રોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. 'ચતુર્વેદ'માં બૌદ્ધધર્મની નિત્યપૂજનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત કેટલાક સ્તોત્રો, મંત્રો ને સ્તુતિઓ પણ મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાં જળવાયેલ છે. આ મંત્રોમાં અદત્ત્યા, દ્રૌપદી, સીતા, તારા ને મંદોદરી જેવી પાંચ સર્વોચ્ચનાં તેમજ ગંગા, સસ્ત્રની, સિંધુ, વિષાયા, કોસિલી, યમુના ને સંયુ જેવી સાત નદીઓનાં નામ દર્શાવવામાં હોય છે. નિત્યપૂજનાં સૂર્યસ્તવનો વિધિ વધુ મદિમા ધરાવે છે. એમાં સૂર્યરૂપે રહેલા ચિત્રના ઉપાસનનો વિધિ આવે છે. પહેલાં તલબેદન ને કર્કશાધનના મંત્ર દ્વારા બંને હાથની શુદ્ધિ કરવામાં આવે છે. પછી અસ્ત્રમંત્ર બોલીને પ્રાણાયમ કરવામાં આવે છે. પછી આચમન કરવાનું હોય છે. મંત્રાદિ સમસ્તીર્થનદીઓનું સ્મરણ કરીને ને દરકારની આકૃતિ આલેખીને કમંડલુનું જળ પવિત્ર કરવામાં આવે છે. પછી ચતુર્વેદ, સમસ્તવ્યંજન, નવચંદ્રિ, ત્રિતત્ત્વ ઇત્યાદિ અનેક મંત્રોનું પઠન થાય છે. છેવટે ધંટામંત્ર આવે છે. પછી હાથ-આચમનના શ્લોક બોલાય છે. હમસ્ત્ર માં મહાદેવ સર્વગ્રાણહિતકર ઇત્યાદિ. પછી દેવો ને સરિતાઓનો મંત્ર જપી કરી આચમન કરે છે. દેવે ગંધ, અક્ષત, પુષ્પ, ધૂપદીપ ઇત્યાદિના મંત્ર બોલે છે. પછી મૃત્યુંજય મંત્ર બોલે છે. એમાં દીર્ઘાયુ ને અલ્પકલિનો હેતુ રહેલો હોય છે. યાવદ્ મેરી સ્થિતો દેવો યાવદ્ સંઘા મહીતલે। ચન્દ્રેલા ગગને યાવદ્ તાવદ્ મુષિ જયી મવે: ॥ એ એનો અંતિમ શ્લોક છે. પછી જસ્ત્રમંત્ર ને પત્રો-નીનમંત્ર આવે છે. એમાં ગાયત્રી મંત્રના અંતિમ ચરણનો સમાવેશ થાય છે. હવે જપમાલા લઈ જપ કરવાના હોય છે. અંતે દેવનું વિસર્જન થતાં ઉપાસના સમાપ્ત થાય છે.

વિષ્ણુને લગતા મંત્રો ને સ્તોત્રોમાં વિષ્ણુ-સ્તવ ને વિષ્ણુ-પંજર ઉદાહરણીય છે. વિષ્ણુ-પંજર સ્તોત્રમાં વિષ્ણુનાં ગોવિંદ, ત્રિવિક્રમ ને કૃશવ જેવાં અનેક નામ ગણાવવામાં આવ્યાં છે ને એ નામોને પાદ, જંધા, ઝીરુ ઇત્યાદિ જુદા જુદા અંગની રક્ષા સાથે સાંકળવામાં આવ્યાં છે; એવી રીતે પુંડરીકાક્ષ જેવાં બીજાં કેટલાંક નામોને જુદી જુદી દિશાઓ સાથે સાંકળવામાં આવ્યાં છે. વિષ્ણુના નરસિંહાવતારને લગતા નરસિંહધ્યાનમાં પહેલાં તીક્ષ્ણમંત્ર આવે છે ને પછી સૌમ્યમંત્ર આવે છે. એમાં ખડ્ગ, શંખ, ચક્ર, ગદા, ચાપ, શર, ટંક ને અર્ધચન્દ્ર એ આયુધોનોય ઉલ્લેખ આવે છે. વિષ્ણુની જેમ શિવ, બ્રહ્મ, વાયુ, વરુણ, યમ, ઉમા, ગંગા, ગણપતિ, લક્ષ્મી, સરસ્વતી, પૃથ્વી, વાસુદેવ ઇત્યાદિ અનેક દેવદેવીઓનાં સ્તોત્ર મળે છે.

બીજા કેટલાક મંત્રો આભિચારિક પ્રકારના છે. દા. ત. વિપ્રનિવારણ માટેનો ગારુડેય મંત્ર ઇન્ડોનેશિયામાં મરુડની કથા ધણી પ્રચલિત હતી. આ પ્રકારના બીજા મંત્રોમાં હનુમાનનો મંત્ર ને વશીકરણનો મંત્ર ઉદાહરણીય છે. હનુમાનના મંત્રમાં હનુમાનને સીતાદેવી અને ગાન્ધારીરામના પુત્ર કહ્યા છે ! રામાયણના ઇન્ડોનેશિયાઈ કથાતરમાં એવી વાત આવે છે કે રામ ને સીતા એક વાર વાનરના રૂપને પામેલાં ત્યારે સીતા સગર્ભા હોવાથી એમના ગર્ભાનું ય એવું રૂપાંતર થઈ ગયેલું. આથી આ ગર્ભને એમના ઉદરમાંથી વાનરરૂપમાં રહેલાં અંજનીના ઉદરમાં ખસેડવામાં આવ્યો ને અંજનીની રૂપે હનુમાનનો જન્મ થયો. આવા આભિચારિક મંત્રોમાં પ્રસ્તુત દેવની પાસે આજીજીથી નહિ, પણ સત્તાથી કામ લેવામાં આવે છે. દા. ત. હનુમાનના મંત્રને અતે આવે છે કે મારો આદેશ સંભળો; નહિ સંભળો તો હું તમને ચાપ આપીશ. યદિની ઉત્પત્તિ ને સ્થિતિનું નિરૂપણ જ્ઞાંડપુરાણ જેવાં બીજાં અનેક પુસ્તકોમાં દરવામાં આવ્યું છે. ‘જ્ઞાંડપુરાણ કથાવીન’માં વેન, પૃથુ વગેરેની વાત આવે છે. ‘પૃથુવિજય કથાવીન’માં પૃથુ રાજાનાં પરાક્રમ વર્ણવવામાં આવ્યાં છે.

અમરત્ય પર્વમાં અમરત્ય ઝાપિ પોતાના પુત્ર દદરપુને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમગ્રને છે: મદાપ્રલયમાં માત્ર સદાશિવ જ દુધાન રક્ષા દ્વારા એમણે ચતુર્ભૂત ને અંદુનું પુનઃસર્જન કર્યું. અંડમાંથી ઇન્દ્રા ને વિષ્ણુ થયા. ઇન્દ્રાએ પ્રજાપતિ, ઇન્દ્રાવિ, ચતુ ને પિતૃઓને ઉત્પન્ન કર્યા પછી દક્ષ પ્રજાપતિની પુત્રીઓની પ્રજા ગજાવવામાં આવે છે. વચ્ચે સાગ-નરસા કર્મના પુરુષપાપની ચર્ચા આવે છે. પછી દક્ષપના ગુદા ગુદા વંશનો વૃત્તાન આવે ■ ને એમાં રામાયણ ને મદાભારતમાં જન્માવેલાં અનેક આખ્યાનોનો સમાવેશ થાય છે. આદિપુરાણનો આરંભ પ્રજ્ઞાનગરના રાજા વિરભનગરના ચરિતથી થાય છે. એ આદાર, વિવાહ, ગુપ્તવા આદિ અષ્ટાદશધર્મમાં પારંગન દતો. એને એક ઝાપિ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ને રિયનિ સમગ્રને છે. અંતે સમુદ્રમંથનની વાત આવે છે ને રાજા પળુ આખરે અમૃત પામે છે. આમાં કેટલીક વિમતો નવી લાગે છે, પરંતુ એની સામાન્ય શૈલી તેમજ રૂપરેખા તો ભારતીય પુરાણોની દળની જ છે. ભુવનપુરાણમાં કૈલાસવાસી પરમેશ્વર વસિષ્ઠને વર્ષાશ્રમ ધર્મ સમગ્રને છે. એમાં અનેક પૌરાણિક કથાઓ આપવામાં આવી છે. તાત્પર્ય સંગ-સુવંગમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ એ રીતે ગનાવવામાં આવી છે કે ભગવાન સંગ-લંગ-તરે પોતાનાં બે નેત્રોમાંથી ઇન્દ્રા ને વિષ્ણુને ઉત્પન્ન કર્યા ને પછી ઇન્દ્રાએ પહેલો પુરુષ સન્યો ને વિષ્ણુએ પહેલી સ્ત્રી સર્જી. પછી વાયુ, અગ્નિ ને પૃથ્વીની જન્મ રાપ, ચંદ્ર ને તારા ઉત્પન્ન થયા.

તાંતુ પંગેલરન પણ પૌરાણિક પ્રકારનું છે. એમાં સાત ખંડ છે. એની અંદર આતું આવે છે : જગત-પ્રમાણે (પરમેશ્વરે) દેવોની પાસે જવામાં મનુષ્યોનું તેમજ મકાનોનું સર્જન કરાખ્યું. પરંતુ ત્યાં વરતીકપેનો ઉપદ્રવ ચાલુ રહ્યો એથી દેવોએ જંબુદ્વીપમાંથી મદામેરનો નંદગિરિ જવામાં આણ્યો. પછી હિમાને ગણ ને કુમાર નામે બે પુત્ર થયા. પછી પરમેશ્વરે સાધકોનાં મંડલ રચાપ્યા પછી ક્યુંડ ને અમરત્ય ત્યાં આખ્યા. પછી ઈશ્વરે કાલરુદનું ને હિમાએ દુર્માનું ઉમરૂપ

ધારણ ક્યું. એને દેવોએ જાયાનાટ્યના પ્રયોગ દ્વારા શાંત પાડ્યું. ઉવટે શિવના બિહ્વાટનનો પ્રસંગ જન્મ્યો છે. મણિક-મયર્મા મર્ત્યલોકની, દિક્ષાલોકની, પાતાલલોકની, દેવલોકની, વિષ્ણુલોકની, રાદ્ધુલોકની, વિદ્યા-ધરીઓની ને નદીઓની પૌરાણિક વાતો આવે છે. આ જ ને પુસ્તકોમાં દેવોની કથાના તંત્રને આખરે વર્તમાન રાજકુળ સાથે સાંકળવામાં આવ્યો છે ।

આ પ્રકારના બીજાં કેટલાંક પુસ્તક તો સંસ્કૃત પુસ્તકોના અનુવાદ જ જણાય છે. ભુવનકોશમાં કુલ દસ પટલ (પ્રકરણ) છે. પહેલાં પાંચ પટલ અક્ષરદ્વય વિશે છે. પહેલા પટલમાં મહેશ્વર જાગૃત્ય મુનિને ઈશાન-શિવના તાદાત્મ્યથી કેવી રીતે નિર્વાણમોક્ષ મળે એ સમજાવે છે. બીજા પટલમાં ત્રણ લોકનો વર્તમાન આવે છે; ત્રીજામાં સાંખ્યના પચીસ તત્ત્વોનું નિરૂપણ છે. પછીના એક પટલમાં પ્રણવના ત્રણ અક્ષરને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લયના અધિષ્ઠાના બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવ સાથે સાંકળવામાં આવ્યા છે. આમાં સાંખ્ય, યોગ વેદાન્ત ને તંત્રની અસર જણાય છે. પરંતુ મુખ્ય વસ્તુ તો શૈવાગમનું જ છે. ભુવનસંક્ષેપ પણ આ પ્રકારનું છે. એમાં શિવ ઉમા ને કુમાર સમક્ષ પરમતત્ત્વ ને મોક્ષના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરાંત જીવનના સપ્ત દ્વીપ, સપ્ત પર્વત, સપ્ત સમુદ્ર ને સપ્ત તીર્થના વર્ણનનું નિરૂપણ કરે છે. એમાં શૈવતાને જ મોક્ષનું પરમતત્ત્વ મળવામાં આવ્યું છે. તત્ત્વ-સંગ-શિંગ-મહાશાનમાં બાહ્ય ગુરુ (શિવ) કુમાર(દાર્શનિક)ને શિંગપૂજનનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. એક સ્લોકમાં ક્યું છે કે દિગ્નેના દેવ જળમાં, ઋષિઓના દેવ આકાશમાં, મુનિઓના દેવ આત્મામાં ને સામાન્ય લોકોના દેવ પથ્થરમાં રહેલ છે. બૃહદ્સ્પતિતત્ત્વમાં બૃહદ્સ્પતિ શિવ પાસેથી પ્રધાનાદિ ચોવીસ તત્ત્વો, આઠ ઐશ્વર્ય, આઠ સિદ્ધિ, છ રસ, ત્રણ પ્રમાણ ઈત્યાદિ વિશે તેમજ ધર્મ ને ધર્મિક વિશે માદિતી મેળવે છે.

કેટલાંક પુસ્તકો તો સીધાં ગ્રામીન-જવાનીકમાં લખેલાં છે. સપ્તજીવન એ સમગ્રિરિ, સમાગ્નિ, સમલોક, સમસમુદ્ર, સમદ્વીપ,

સમવાત્સલ્ય ઈત્યાદિને લગના માનકોશ જેવું છે. એમાં શિવ ને શિવસિંગનું સ્વરૂપ પણ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ચતુર્થેશ્વરપદેશમાં ચાર નદિ, પાંચ પદ્મ(પ્રકાર)ના સંપ્રદાય તેમજ એમનાં મિત્રન વિત્રન વનવિધિ ને રીતરિવાજ ગણવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ એનું તાત્પર્ય હિન્દુ ઠેકાટિનું છે. જેમ માણસ જુદા જુદા રંગનાં વસ્ત્ર ધારણ કરે છતાં અંદરથી એનો એ જ રંગ છે અથવા જેમ સેંકડો વાસણોના પાણીમાં મૂર્ખનાં સેંકડો પ્રતિબિંબ પડે છતાં આકાશમાં તો એક જ સૂર્ય હોય છે તેમ પરમાત્માનાં સ્વરૂપ જુદા જુદા સંપ્રદાયમાં જુદી જુદી જાતનાં મનાય. છતાં એ તો એક ને અદ્વિતીય જ છે. જુદા જુદા માણસોને જુદાં જુદાં રત્ન લાખ્યાં હોય, એમાંના દરેકને પોતાનું રત્ન સર્વોચ્ચ ગણ્યાનું હોય, ને એમના વારસદારો પછી એ રત્ન ગ્રામાવીને એનું ખાકી ખોખું જાગવી રાખે એવું આ સંપ્રદાયોનું છે. વ્રત, વિધિ ને વેશ તો ખાકી ખોખા જેવાં છે, રાગદ્વંધવી નિર્જિપ્ત રહે એ જ ગતિનો ખરો રહસ્ય છે. અશોક મૌર્ય પણ કહેતો કે સર્વ સંપ્રદાયોનો સાર એક જ છે—સંયમ ને ભાવશુદ્ધિ પ્રતસ્તિભુવનમાં ચાર યુગના મુખ્ય રાજાઓ, ધર્મગ્રંથો ને લોકો વિશે માહિતી આપવામાં આવી છે. એમાં કલિયુગના ધર્મગ્રંથોમાં કુટારમાનવ, સારસમુચ્ચય, મનુસાસન ને ઋષિસાસનનાં નામ આવે છે. સાસન ચાર પ્રકારનાં હોય છે. ધર્મસાસન, રાજસાસન, દેવસાસન ને ઋષિસાસન ઋષિસાસનમાં યોગીશ્વરોના અધિકાર ગણાવ્યા છે. દેવસાસનમાં જુદા જુદા સંપ્રદાયોની માહિતી આપે છે; તેમાં ય ધર્મગ્રંથના અધિપતિના દેવગુરુના અધિકાર ગણાવ્યા છે. શિવસાસન મનુની કૃતિ ગણાય છે, તેથી મનુસાસન એ એનું જ બીજું નામ હોવું જોઈએ. એમાં શિવ ગુરુના અધિકાર ઉપરાંત રાજાના અધિકાર ગણાવવામાં આવ્યા છે. વ્રતિસાસન ને શીલક્રમમાં વ્રતી ધર્મના શીલ (વ્રત)નું નિરૂપણ કરેલ છે. પુત્રપસંજમાં જુદા જુદા ગોત્રી તેમજ બ્રહ્માબ્રહ્મની સમજૂતી આપવામાં આવી છે. રણયજ્ઞમાં રણને યજ્ઞની ઉપમા આપી છે ને ક્યા આયુધથી વધ યતાં ક્યા

લોકમાં જવાય એની સમજૂતી આપી છે. તપશ્ચર્યામાં જુદી જુદી જાતનાં તપની અને નીતિવ્રતમાં જુદી જુદી જાતનાં વ્રતની માહિતી આપી છે.

ધ્યાનયુધ્ધર્મની જેમ બૌદ્ધધર્મનાંય પુસ્તક લખાતાં, એમાં સંગ-હિંગ-કમહાયાનિકન ખાસ પ્રખ્યાત છે. એમાં સંસ્કૃત શ્લોકો આપીને એનું પ્રાચીન-જવાનીકમાં વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. આમાં મહાયાનના પ્રજ્ઞાનના સિદ્ધિતો સમજાવ્યા છે; ને આ ખાસ કરીને વજ્રયાત્રી વાસ્તે લખાયું છે. એમાં નિર્વાણના સાધન તરીકે દેહદમન પર નહિ, પણ દાનશીલાદિ છ પારમિતા દ્વારા રાગદ્વેષમોહના નિવારણ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એમાં મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા ને ઉપેક્ષા હમેશ્વરમાં આવે છે. દશ પારમિતા, ચાર યોગ, ચાર ભાવના ને ચાર આર્યસત્ય એ મહાગુણ છે. પછી પરમગુણમાં શાક્યમુનિ, લોકેશ્વર ને વજ્રાણ્ણિ, વૈરોચન, અક્ષોબ્ય, રત્નસંભવ, અમિતાભ ને અમોઘસિદ્ધિ જેવા તથાગતોની તથા એમની દેવીઓની ઉત્પત્તિ આપવામાં આવી છે. વૈરોચનમાંથી ઈશ્વર, ઘણા ને વિષય ઉત્પન્ન થયા ને એમણે ત્રણ લોક ઉત્પન્ન કર્યાં. સંગ-હિંગ-કમહાયાનન-મન્ત્રનયમાં કાય, વાક ને ચિત્તનું તેમ જ મન્ત્રાચાર્યનયનું વિવરણ આવે છે. મહાયાનના તન્ત્રયાનમાં વજ્ર(અન્ય)નું ને મન્ત્રનું મહત્ત્વ ખૂબ વધી ગયું હતું. કુંજરકર્ણુમાં પુનર્જન્મ, કર્મફલ, સાધના ને આત્મશુદ્ધિને લગતા મહાયાનના સિદ્ધિતો કુંજરકર્ણુ નામે યક્ષના અનુભવપ્રસંગો દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યા છે : કુંજરકર્ણુ ધર્મનું તત્ત્વ સમજવા ખ્યાનશુદ્ધ વૈરોચન પાસે ગયો, વૈરોચને એને યમની પાસે મોકલ્યો, ત્યાં એણે દ્રોપદિવદના નચિકેતાની જેમ ધર્મતત્ત્વ જાણ્યું; ત્યાં એને પોતાના મિત્ર પૂર્ણવિજયને નિર્માણ ચયેલી નરક-યાનનાની ખજાર પડી, પછી એ પૂર્ણવિજયને લઈ વૈરોચન પાસે પાછો ફર્યો ને બંનેને ધર્મનું પરમતત્ત્વ જાણવા મળ્યું. વૈરોચનના અનુમદથી પૂર્ણવિજય પૂર્વજન્મના દોષનું ફળ ભોગવી નરકમાંથી દસ દિવસમાં જ મુક્ત થયો ને

સજીવન ધર્મ કુંજરહર્ણની સાથે બાર વર્ષ તપ કરીને સિદ્ધલોક પામ્યો. સિંધ લંધ્યાલની કથામાં રાવધર્મ ને વૈષ્ણવધર્મની સ્પર્ધામાં બૌદ્ધધર્મની મહત્તા બતાવવામાં આવી છે. શ્વેતનાદિપુરના શિવ રાજા ચારપુરુષ ને તેમના વૈષ્ણવ ભાઈ લક્ષ્મીકિરણના આક્રમણ સામે સિંધ લંધ્યાલની બૌદ્ધ રાણી કામરૂપિણી વિદ્યાધરીઓની મદદથી ક્રોધ પામે છે.

ધર્મશાસ્ત્રને લગતા સાહિત્યમાં નીનિશાસ્ત્રની તેમ જ ધાર્મિકશાસ્ત્રની દૃઢીકન આવે છે. સારસમુચ્ચયમાં લગવાન વરરુચિએ અદાર પર્વનો સાર તારવ્યો કહેવાય છે. એમાં મહાભારતના પર્વોમાંથી—ખાસ કરીને અનુશાસન પર્વમાંથી—અનેક શ્લોક આપ્યા છે. ટ્રેટસાફ શ્લોક પંચતંત્ર ને દિનેપદેશમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. આ સંસ્કૃત શ્લોકનું ભાર્ષત્ર યથાતથ કરવામાં આવ્યું છે. સારસમુચ્ચય નામના એક બીજા પુરતકમાં ય સંસ્કૃત શ્લોકો ને જાવાનીઝ ભાર્ષત્ર આપેલ છે. પરંતુ એનો વિષય ધારાશાસ્ત્રને લગતો છે ને એના શ્લોક અનુસંહિતા, દરિયંશ ને મહાભારતમાંથી લેવામાં આવ્યા છે આદિપુરાણ ને જુવનપુરાણમાં પણ વર્ણુશ્રમના ધર્મરૂપે નીતિનિયમો સમગ્રવચમાં આવ્યા છે. સંગ-લગ્ન-કમદાયાનન ને કુંજરહર્ણમાં પણ સત્કર્મ ને સદાચારનો મદિમા બતાવ્યો છે. જાવાના નીતિશાસ્ત્ર કાવી(કાન્)ને બાલીમાં નીતિસાર કહે છે. એમાં નીતિને લગતા ૧૨૩ શ્લોક આપવામાં આવ્યા છે, જેમાં નીનિશતક ને પંચનન્ત્રમાં હોય એવાં અનેક મુખાપિત આવે છે. જેમાં અસંતુષ્ટા દ્વિજા નષ્ટા સંતુષ્ટાથૈવ પાર્થિવાઃ । સલજ્ઞા ગણિકા નષ્ટા નિર્લજ્ઞાઽ કુલસિયઃ ॥ કામન્દ-રાજનીતિમાં કામન્દ એક રાજવીને રાજનીતિ સમગ્રવે છે. નીતિપ્રાયમાં બ્યાસ અયોધ્યાના એક રાજાને રાજનીતિના નિયમો સમગ્રવીને શત્રુ સામે જય પમાડે છે. એમાં રાજા ને એના અધિકારીઓ વિશે દ્રૌદિત્યના અર્થશાસ્ત્રના જેવા અનેક આદર્શ નિયમ

જાગ કુટાર-આગમ ને માનવ-આગમમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. કુટાર-આગમ એ ભૂગુની કૃતિ ગણાય છે ને માનવ-આગમ મનુની. આમાં માનવ-આગમ એટલે મનુસંહિતા, પણ કુટાર-આગમ એટલે ભૂગુ કે કુટારધારી પરશુરામની કઈ કૃતિ હશે એ સમજાતું નથી. આ આગમમાં ખૂન, ચોરી, જદનહી, દુષ્ક્રોધ, વિવાદ, પુનર્વિવાદ, વિચ્છેદ, ગુનાની, ઋણ, યાપણ, વારસો છલ્યાદિ અનેક વિષયોને સગતા નિયમો આપવામાં આવ્યા છે. ટેટલીક બાજતમાં જારતના આગમ કરતાં જુદી જાતના નિયમ જોવામાં આવે છે, જેમાં ઈન્ડોનેશિયાના સ્થાનિક રીત-રિવાજની અસર જણાય છે. દા.ત. ખૂન ને ચોરીના ગુનાની સજામાં વર્ણમેદનો વિચાર છોડી દેવામાં આવ્યો છે, વિચ્છેદ ને પુનર્વિવાદની બાજતમાં સ્ત્રીનો અધિકાર અહીં કરતાં ત્યાં વધારવામાં આવ્યો છે ને વારસામાં જોઈ બંધુના વધારાના હિસ્સાનું પ્રમાણ પણ વધારેલું જણાય છે. બાલીમાં પ્રમાણજન ગણાતું અધિગમ નામે બીજું પુસ્તક પણ આ પ્રકારનું છે. શિવશાસન, જેનું બીજું નામ પૂર્વાધિગમ છે, તે મિત્રદરણ નામે વૃદ્ધાચાર્યની કૃતિ જણાય છે ને જવાના મોજૂદ આગમની આદિમ કૃતિ ગણાય છે. બાલીનું પૂર્વાધિગમ એ આ પૂર્વાધિ-ગમનું અર્વાચીન રૂપાંતર જણાય છે. દેવાગમ, જેને કૃતોપપત્તિ કે ધર્મોપપત્તિ પણ કહે છે, તે મનુસંહિતાના સાનમાં અધ્યાય અનુસાર સમાયેલું છે સ્વર્ગોપ્પુ(અર્થાત્ સ્વર્ગભૂ)માં મુખ્યત્વે મનુસંહિતાના આઠમા અધ્યાયનું બાષાંતર આપેલું છે. કૃમ-નિંગ-સાક્ષીમાં સાક્ષીના પ્રકરણને સગતા શ્લોક આવે છે. તત્ત્વ-નિંગ-વ્યવહારમાં વ્યવહાર (ધર્મશાસ્ત્ર) ઉપરાંત વર્ણોપપત્તિ, રાજધર્મ, સાહિત્ય ને ઇનિદ-સની માહિતી આવે છે. અષ્ટાદશ વ્યવહારમાં પણ એવી જ દહીકન આપી છે. ધર્મવિચાર દેવદંડ નામે પુસ્તકમાં ધર્મશાસ્ત્રને દડનીતિ તરીકે નિરૂપવામાં આવ્યું છે. ગાજ-મદ નામે પુસ્તક પ્રજાહિનના વિખ્યાત મંત્રી ગજમદની કૃતિ ગણાય છે, પરંતુ એની વર્તમાન અવૃત્તિ ઘણી અર્વાચીન છે.

૧૩. વિજ્ઞાન

જ્ઞાનપ્રમાણ સાદિત્યમાં કાશ, વ્યાકરણ, હંદ, જ્યોતિષ, ઔષધ, મનિદાસ, સિદ્ધ, કામ, સંગીત, પદ્મી, પ્રાણી ઇત્યાદિ અનેક વિષયનાં પુસ્તકોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની અસર જોવામાં આવે છે.

અમરમાલા, આદિત્ય, એકલવ્ય ને ચણકિરણ જેવાં કાશીમાં અમરોશની જેમ દેવ, ઋષિ, વારિ, મનુષ્ય, વૃક્ષ, પ્રાણી ઇત્યાદિ વર્ગના પદાર્થોનાં વિવિધ નામ આપવામાં આવ્યાં છે. કૃતલાપા ને ચણકપર્વમાં પણ જેવા સખંદના અનેક પદાર્થ આવે છે. સંસ્કૃત-કાળી કાશમાં સિવ, શુદ્ધ, કામ ને કુબેર જેવા દેવોનાં અનેક નામ મળી આવે છે.

દયરબંજન એ સંસ્કૃત વ્યાકરણનું પ્રખ્યાત પુસ્તક છે. એમાં સ્વર ને અંજનના જુદા જુદા પ્રકાર તથા સ્વરસન્ધિ અંજનસન્ધિ ને વિસર્ગ-સન્ધિના નિયમ આપ્યા છે. એનો બીજો ખંડ કૃતલાપા કહેવાય છે. એમાં ત્રિપાદનાં રૂપ, કારક ને સમાસ પર અલગ ખંડ લખાયાં છે.

હંદને લખતું પ્રખ્યાત પુસ્તક પુત્રસંવ્યય છે. એમાં માત્ર દત્તનો-અક્ષરમેળ હંદનો નિયમ આવે છે, માતામેળ ને ગણમેળ હંદનો નહિ. એમાં ૧ થી ૨૭ અક્ષરના હંદની આખ્યા આપી છે ને ૬૬ હંદનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે. આ પુસ્તકમાં પિંગલકોશ નામે માત્રીન ગ્રન્થનો ઉલ્લેખ આવે છે. પુત્રાચનમાં પણ દત્તનો નિયમ આવે છે. ચણકપર્વ-માં કેટલીક કાર્યકત જુદી પડે છે. માત્રીન-ગ્રન્થનીજ સમાવણમાં

ન્યોતિષમાં પંચાંગ, મુહૂર્ત, ફળાદેશનો સમાવેશ થાય છે. બાલીમાં પંજિકાને વરિગા કહે છે. વરિગા ગર્ગમાં ભારત ને ઇન્ડોનેશિયાનાં તત્ત્વ એકઠાં થયાં છે. વરિગાની ઉત્પત્તિ પણ પરીક્ષિતના અંતકાળની ગણતરી સાથે સાંકળવામાં આવી છે. કાલગણના માટે વપરાતો શક સંવત ભરતમાંથી જ ત્યાં ગયો હતો. પુસ્તકોમાં એના વર્ષના આંકડા મોટે ભાગે ચન્દ્ર=૧, નેત્ર=૨, અગ્નિ=૩, વેદ=૪ છત્યાદિ ચન્દ્ર-સંકલ્પ પદ્ધતિથી લખાતા. ઇન્ડોનેશિયામાં પાંચ વારની પ્રથા ચાલતી હતી, એની સાથે ભારતની સાત વારની પ્રથા પ્રચલિત થઈ ને એ બંનેનો મેળ ૩૫ દિવસે મળી રહે છે. પંચાંગની જેમ મુહૂર્તને લગતાં પણ કેટલાંક પુસ્તક છે. સત્તાવીસ નક્ષત્ર ને બાર રાશિ તેમજ તે પરથી થતા ફળાદેશનાંય પુસ્તક મળે છે.

ઔષધને ઇન્ડોનેશિયામાં ઉસદા કહેતા. ઉસદાનાં પુસ્તકોમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં ઔષધ જણાવવામાં આવ્યાં છે. એમાં કેટલાંક ઔષધ લેતી વખતે એને મંત્રવામાં આવનાં. આ પુસ્તક મોટે ભાગે માન્યપદ્ધિત રાજ્યના અસ્તના અરસામાં લખાયાં છે.

નાગરકૃતાગમ ને પરતોન જેવાં પુસ્તકોમાં ઇન્ડોનેશિયાના અમુક રાજ્યવંશોનો ઇતિહાસ આપેલો છે. એમાંની હકીકત માત્ર ઇન્ડોનેશિયાને લગતી છે, છતાં એની લેખનશૈલીમાં તેમજ એ વખતના પ્રખ્યાત પંડિતોની માહિતીમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની અસર નજરે પડે છે. એમ તો ચલોન અરંગ, ઉસના જાવા, ઉસના બાલી, કિકુંગ મુંદ, તત્ત્વ મુંદ, પમચંગહ, પંજિ વિજયકમ ને કિકુંગ હપવિજય જેવાં અનેક પુસ્તક છે, પરંતુ એમાંના ઇતિહાસ માત્ર રચનિક જ હોઈ એમાં ભારતની સંસ્કૃતિની અસર બાક્યે જ જોવા મળે છે.

ઇન્ડોનેશિયામાં ભારતીય શિષ્યની અનેક ભખ્ષ કૃતિઓ મળે છે, પરંતુ શિષ્યના સાદિત્યમાં માત્ર ધર્મલક્ષણ નામે એક કૃતિ ઉપલબ્ધ છે, જે વિષયમાંની કૃતિ ગણ્યાની હોઈ ભારતના શિષ્યશાસ્ત્રની અસર ધરાવે છે.

શમસાસ્ત્ર પર તો અનેક પુસ્તક ઉપલબ્ધ છે, જેના કે સ્વરતન્ત્ર અંગુલિપ્રમેય, રમરમણ, નલિંગ વગેરે.

સંગીત, પદ્ધિઓ ને પ્રાણીઓ વિશે પણ કોઈકોઈ પુસ્તક મળ્યાં છે.

૧૪. વયંગ(રૂપક)

ઈન્ડોનેશિયામાં રૂપકને વયંગ કહે છે. એના કુલ સાત પ્રકાર છે. એમાંના બે પ્રકાર હાયા-નાટકના છે. 'વયંગ' શબ્દ હાયા-નાટકના અર્થમાં પણ વપરાય છે; એ શબ્દનો મૂળ અર્થ 'હાયા' જ છે. આ હાયા-નાટકમાં પ્રેક્ષકો સમક્ષ એક મોટો પડદો હોય છે, પડદા પાછળ દલગ (સત્રધાર) બેઠો હોય છે, એ ત્યાં રહીને પૂતળીઓનો દોરીસંચાર કરે છે ને દીવાની મદદથી પ્રસંગાનુસાર પડદા પર એની મોટી મોટી હાયા પાડે છે, એના હુલનચલન અનુસાર એ કથાનકના પ્રસંગ ને સંવાલે છે. જાય છે, પ્રસંગાનુસાર પગથી ઝાંઝરના ઝલ્લકાર ગમ્મલે છે ને ખીજા હાથે વાદકોને સૂચના આપતો રહે છે. આ પૂતળીઓ દોરના ચામડાની હોય છે, એની આકૃતિ પાર્શ્વતઃ થકી હોય છે, એના હાથ હલાવી ચલાવી શકાય એવા છૂટા રાખ્યા હોય છે ને એને રંગ રોગાન લગાવેલ હોય છે. ખેલ શરૂ કરતા પહેલાં એ પ્રેક્ષકોને બક્ષિ અર્પે છે ને ધૂપ દરે છે. હાયા-નાટકના જે બે પ્રકાર છે તેમાં વયંગ પર્વનાં નાટકોનું વસ્તુ રામાયણ, મહાભારત ને પુરાણોમાંથી લીધેલું હોય છે, જ્યારે વયંગ જેડાગનાં નાટકોમાં પંચ કથાના પ્રસંગ આવે છે. વયંગ પર્વમાં દેવો ને દાનવો, રામ ને ગ્રવણ, પરશુરામ ને અર્જુન સહસ્રનાદ અને પંડવ ને દૌરવોને લગના જુદા જુદા પ્રસંગો ભજવવામાં આવે છે. દા. ત. પાંડુ નામના નાટકમાં કુંતીના સ્વયંવરનો, મદ્રરાજના પુત્ર સુનસોમ ને વ્યાસના પુત્ર પાંડુ વચ્ચેના વિગ્રહનો, એની બહેન મદ્રી ને રાજકુંવરી કુંતીની તેમજ કુંતીની બહેન પૃથા ને ગંધારની રાજપુત્રી માંધારીની પ્રાપ્તિના, ને પછી ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદુર ને પાંડુના વિવાહના પ્રસંગ નિરૂપવામાં આવ્યા છે.

વયંગનો ઉદ્દેશ્ય અર્જુનવિવાહ, રામાયણ-કલાવી, સુમનસાન્તક, વૃતસંચય ને ભક્તધુદ્ધ જેવાં અનેક પ્રાચીન પુસ્તકોમાં આવે છે. આ પરથી એનો પ્રાચીનતા અગિયારમી સદીના આરંભ સુધી બતાવી

પ્રધાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો તો એની પ્રાચીનતા શક ૮૮૦ કે છેક શક ૭૮૦ સુધીની ધારે છે. છેવટમાં એનો હિસેબ ઈ. સ. ૯૦૦ ના અરસાના એક શિક્ષણેષમાં મળ્યો છે. આમ ઇન્ડોનેશિયામાં વયંગનો પ્રયોગ એટલા પ્રાચીન કાળમાં પ્રચલિત હતો. કેટલાક માને છે કે વયંગની ઉત્પત્તિ જાવામાં જ થયેલી, પરંતુ ઘણા એમ માને છે કે એની ઉત્પત્તિ ભારતમાં થયેલી. મહાભારતમાંના રૂપોપજીવન શબ્દનો અર્થ નીલકંઠ ળાયા-નાટક જેવો આપે છે, જેમાં ખારીક પડદાનો ને ચર્મમય આકારનો હિસેબ આવે છે.^૧ વળી પ્રાચીન વયંગનું વસ્તુ રામાયણ-મહાભારતાદિમાંથી લેવાતું એ પણ સ્પષ્ટ છે. વયંગમાં કલંગ પ્રસંગોપાત્ત 'સતોક' જોડતો ને પ્રાચીન વયંગને 'વયંગપર્વ' કહે છે એમાં પણ આ કાવ્યોના શ્લોક ને પર્વનો હિસેબ અભિપ્રેત છે.

જાવામાંથી વયંગ ખાલીમાં ગયું ને ત્યાં હજી પ્રચલિત છે. એમાં વયંગ પર્વનું વસ્તુ અર્જુનવિવાહ, રામાયણ, ભારતમુદ્ધ ને ભૌમભાય જેવાં કાવ્યોમાંથી લેવામાં આવે છે. સુમાત્રા જેવા ખીજ દીપોમાં ચાલતા ળાયા-નાટકનું ખીજ પણ કદાચ જાવાના વયંગમાં રહ્યું હશે.

૧. સંસ્કૃત નાટકોમાં ધર્માન્યુદય ને દુર્લાભદ ળાયા નાટક કહેવાય છે ને ઈ. સ. ૮૫૦ પહેલાનું મહાનાટક પણ એ પ્રકારનું છે, પરંતુ એમાં એ નામ આ અર્થમાં પ્રયોજ્યું જણાતું નથી.

૧૫. પંછ-કાવ્યો ને તંત્ર-કથાઓ

મધ્ય-જ્ઞવાનીઝ સાહિત્યમાં કેટલાંક કિંકુઝ (કાવ્ય) પંછ નામે નામકરને લગતાં છે. એમાં મહાત નામે કિંકુઝ તો કથાસરિસાગર જેટલું ફગદાર છે. કથાસરિસાગરમાં જેમ રાજપુત્ર નરવાહનદત્ત પોતાની પ્રિય પત્ની મદનમંચુદાની શોધમાં બટકે છે ને છતાં એ દરમ્યાન ખીછ અનેક કન્યાઓ સાથે રિવાહ કરે છે, તેમ આ કથાનો નાયક પણ ચન્દ્રકિરણ નામે પ્રિય પત્નીની શોધમાં ઘેરો થઈ જાય છે ને છતાં અનેક સંકટોનો સામનો કરતો કરતો ખીછ અનેક ઝુંદરીઓનો પ્રેમ સ્વીકારે છે. પરંતુ આ બે કથાઓમાં ખીજું કંઈ સામ્ય નથી. આ કથાની ઉત્પત્તિ જગામાં જ થઈ લાગે છે ને એમાં ભારતની કંઈ અસર થઈ જણાતી નથી.

પરંતુ મધ્ય-જ્ઞવાનીઝ 'તંત્રિ-કથાઓ'માંની ઘણી લોકકથાઓ ને કાલ્પનિક કથાઓ, પંચતંત્ર ને દ્વિતોપદેશમાંથી લીધી લાગે છે. 'તંત્રિ' શબ્દ 'પંચતંત્ર' ના 'તંત્ર'ને યજ્ઞોત્તે છે ને એનો મૂળ અર્થ 'તંતુ' થાય છે. જ્ઞવાની તંત્રિ-કથાઓમાં 'તંત્રિ-કામન્દક'ની કથા વધુ વિખ્યાત છે. એમાં ૭ સ્તંભ છે. કથાનકનો ઉપોદ્ધાત પંચતંત્રની જેમ વિશ્વકર્મા ને એના દોઢ શિષ્યોના પ્રસંગથી નહિ, પણ કણ્વમંજરીની જૈન કથામાં આવે છે એવા જુદા જાતના પ્રસંગથી થાય છે. પાટલી-પુત્રના રાજ સમુદ્ગમનો પંથજ એકમ પોતાની જગ્યામાં પદ્માયેલી પ્રધાનપુત્રી તંત્રિ પાસે લાંબી લાંબી કથા સંભળ્યા કરે છે! મુખ્ય વાર્તા જ્વમ, સિંહ ને શિયાળની જ છે. પરંતુ પંચતંત્રની જેમ 'સંજ્વલક'ની નહિ પણ દ્વિતોપદેશની જેમ 'નંદક' જ્વમની વાત આવે છે; સિંહનું નામ 'પિંગલક' ને જલદે 'ચંગપિંગલ' આવ્યું છે ને શિયાળનું નામ 'દમનક'ની જગ્યાએ 'સમલ' આપવામાં આવ્યું છે. એવી રીતે પેટા-વાર્તાઓમાં 'કાયબો ને બે હંસ', 'જૂ ને માકણ', 'મગલો ને કરચલો', 'સગ ને વાદરો', 'ચક્રીના મિત્રો ને હાથી',

‘શિયાળ ને ફુંદુબિ’, ‘ટિટોડો ને સમુદ્ર’, ‘કાગડાનું જોડું ને કાળો નાગ’, ‘ત્રણ માંછલા’ અને ‘ચકલી ને વાદરો’, જેવી વાર્તાઓ પંચ-તંત્ર, હિતોપદેશ ને કથાસરિત્સાગર જેવા ભારતીય કથાસંગ્રહોમાં આવે છે. ‘તંત્રિ-કામંદક’ ગદ્યમાં છે; એના જેવાં બીજાં ટેટલાંક પુસ્તક પદ્યમાં પણ છે. એમાં ‘તંત્રિ-કડિરી’ ને ‘તંત્રિ-ડેમુંગ’ પણ જાવામાં લખાયાં હતાં. નૂતન-જવાનીઝ, બાલીનીઝ ને મદુરીઝ ભાષામાં પણ તંત્રિ-સાહિત્યનાં પુસ્તકો છે. આ સિવાય બીજાં ટેટલાંક પુસ્તકોમાં પણ પંચતંત્ર ને હિતોપદેશમાંની વાર્તાઓ જેવામાં આવે છે. આમ એકંદરે ઈન્ડોનેશિયાના પ્રાચીન સાહિત્ય પર ભારતના સાહિત્યની ઘણી અસર નજરે પડે છે.

ખંડ ૫ : શિલ્પ

૧૬. મધ્ય જાવાનાં શૈવ દેવાલય

ભારતની સંસ્કૃતિની અસર ઇન્ડોનેશિયાની પ્રાચીન શિલ્પકલાના ક્ષેત્રમાં પણ નજરે પડે છે. એ અસરનાં પગલુ તો પશ્ચિમ જાવાનાં આધિપત્ય દરમ્યાન થયાં હોવાં જોઈએ, પરંતુ હાલ મોગૂદ રહેલા એના જૂનામાં જૂના અવશેષ એ પછીના મધ્ય જાવાનાં શાસનકાળના છે. આ સ્મારકોમાં સ્થાપત્ય કલા એવી વિકાસકક્ષાએ ખીલેલી છે કે એ પરથી પણ એની સરખાત મણા લાંબા વખત પર થયેલી હોવાની ખાતરી થાય છે. આથી પશ્ચિમ જાવાનાં શાસનકાળમાં પૂર્ણવર્મા જેવા રાજવીઓએ આવાં સાર્વજનિક સ્મારક બંધાવ્યાં હોવાં જોઈએ, પરંતુ એ લોકો જેવા બંગુર પદાર્થનાં હોવાને લીધે કાગમળે નાબૂદ થઈ ગયાં હાજે છે. એવી રીતે પૂર્વ જાવામાં પણ એવાં પ્રાચીન સ્મારક બંધાયાં જણાય છે, પરંતુ ત્યાં એની જગ્યાએ પાછળથી નવાં સ્મારક બંધાયાં હોવાથી પ્રાચીન કાળનાં મૂળ સ્મારક એમાં વિદ્યુત્ થઈ ગયાં હાજે છે.

ઇન્ડોનેશિયાનાં પ્રાચીન સ્મારક પણ મોટે ભાગે ધાર્મિક પ્રકારનાં છે. ત્યાં દેવાલયને ચણ્ડી કહે છે. ત્યાંના દરેક સમયનાં ચંડીનું સ્થાનક રાખવામાં આવતું, તેથી ચણ્ડીગૃહનો અર્થ ધીમે ધીમે દેવસ્થાન જેવો અભિવ્યક્ત થતો ગયો ને પાછળથી 'ચણ્ડીગૃહ'ની જગ્યાએ માત્ર 'ચણ્ડી' સજ્જત રૂઢ થઈ ગયો હાજે છે. ઇન્ડોનેશિયાના દેવાલયમાં મુખ્ય ત્રણ ભાગ હોય છે : પીઠિકા, મુખ્ય અંત્ર ને શિખર. એનું માન લગત સમયોરસ હોય છે. પીઠિકામાં પણ છે નીચલા ને નીચના ભાગે 'દમર પાના' થર હોય છે, જ્યારે એનો વચ્ચેનો ભાગ વિસ્તૃત તથા સ્વભાગીન ને શિલ્પકૃતિથી વિભૂષિત હોય છે. પીઠિકાની ઉપર મુખ્ય અંત્રની આસપાસ ઘણી ખાલી જગ્યા રાખવામાં આવે

છે ને એના મુખ્ય ખંડના સમયોરસની દરેક બાજુએ વચ્ચે એકેક નાનો ખંડ ઉમેરવામાં આવે છે, જેમાંના એક ખંડમાં અંદરના ગર્ભગૃહમાં જવાનો પ્રવેશમાર્ગ રાખવામાં આવે છે ને બાકીના દરેક ખંડને નાના અલગ દેવાલયનું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે. પીઠિકા ધણી જાંચી હોવાથી એમાં એક બાજુએ ઉપર ચઢવાના પગથિયા રાખવા પડે છે. દરેક ગૌણ દેવાલયને પોતપોતાનું અલગ પ્રવેશદ્વાર હોય છે. મુખ્ય અંગની દીવાલ ધણી જાંચી હોય છે ને એમાં વચ્ચે વચ્ચે બપોળે સ્તંભાકૃતિવાળા ગોંખલાની અંદર તેમજ આસપાસ કંઈ કંઈ શિષ્ય દેવતાઓ હોય છે. દીવાલના તળિયાના તેમજ ટોચના ભાગમાં બહાર પડતા ચરકાદેલા હોય છે. શિખરમાં સમગ્ર દેવાલયની જ નાની નાની પ્રતિકૃતિઓના એક પછી એક નાના ને નાના ચતા જતા અનેક ચર હોય છે. કોઈ શિખરની છેક ટોચનો પૂરો ભાગ હાલ મોજૂદ રહ્યો નથી, પરંતુ ખદ્ધિત અવશેષો તથા ચાર ખૂણા પરનાં ગૌણ શૃંગોના આકાર પરથી શિખરની ટોચે આમલકની પ્રતિકૃતિ ને દેવશીક વાર એની ઉપર વળી લાંબી અણીદાર ટોચવાળા સ્તૂપની આકૃતિ હોવાનો ખ્યાલ આવે છે. ગર્ભગૃહના અંતરંગની રચના તદ્દન સાદી હોય છે. એનો ખંડ નાનો ને ચોરસ હોય છે ને એની દીવાલો સીધી ને સાંદી હોય છે. શિખરનો ભાગ અંદરથી કૃત્રિમ કમાનની યોજના અનુસાર ઉપર જતાં ધીમે ધીમે સાકડેા ચતો જાય છે ને એનો ટોચે ક્ષત્રસિદ્ધા ગોઠવેલી હોય છે. ગર્ભગૃહની પછીતને અડીને પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા માટેની પીઠિકા ચણવામાં આવે છે. પ્રવેશદ્વાર પર મોટે ભાગે કાલ-મકરની શિલ્પકૃતિ જોવામાં આવે છે. એમાં ટોચના વચલા ભાગમાં કાલનું કરાલ મુખ હોય છે ને જંને બાજુના નીચલા છેડા પર મત્સ્યનો દેહ ને દર્શનનું મુખ ધરાવતા મકરની એકદં આકૃતિ હોય છે. ભારત-જવાનીજ શિલ્પકલાની અંદર કાલ-મકરની આ આકૃતિ ધણી માનીતી હતી. પીઠિકા પરના જુદી જુદી જાનના

ગોલાપમાન ધરમાં નલાકાર ધરની તથા ઉંપલા અંતર્ગોળ ને નીચલા બહિર્ગોળ અંગવાળા ૮ ઘાટના^૧ ધરની આકૃતિ ખૂબ પ્રચલિત હતી.

પૃથ્વરનાં સ્મારકોના જે અવશેષ મધ્ય જાવામાં મોગૂદ રહ્યા છે, તેમાં સદુધી જૂના અવશેષ ડિયંચ નામે હિંચપ્રદેશમાં આવેલા છે. એમાં મુખ્ય દેવાલય પાંચ છે : ચંડી અર્જુન, ચંડી શિખંડી, ચંડી પુન્દરેવ ને ચંડી સૌમ્ય, જે ચારેય પશ્ચિમાભિમુખ છે અને ચંડી અર્જુનની સામે આવેલું ચંડી સમ (૬) જે પૂર્વાભિમુખ છે. આ પાંચેય દેવાલય વંડાની અંદર સમાયેલાં છે. એની નજીકમાં ચંડી ભીમ, ચંડી ધરોત્કચ ને ચંડી દ્વારાવતી તથા ચંડી પરીક્ષિત ને ચંડી નકુલ-સહુદેવ નામે બીજાં દેવાલય આવેલાં છે. પાંડવોના કુળના વીર પુરોહોનાં આ નામ તો આ પ્રાચીન દેવાલયો સાથે પાછળથી જોડી દેવામાં આપ્યાં છે, બાકી આ તો મુખ્યત્વે શિવાલય હતાં, જેને પાંડવો સાથે કંઈ સંબંધ ન હતો. એનાં ખડેરામાં મુખ્યત્વે સિવ દુર્ગા ને ગણેશની અને એ ઉપરાંત ઘણા ને વિખ્ણની મૂર્તિઓ મળી આવી છે.

આમાંનાં ઘણાં દેવાલય પ્રચલિત શૈલીનાં છે, પરંતુ ચંડી ભીમનું સ્થાપત્ય જુદી જ શૈલીનું છે. આ શૈલી કદલેક અંશે ઉત્તર ભારતના બિરામાંવ દેવાલયની શૈલીને મળતી આવે છે. એનું તત્ત્વમાન લગભગ સમયોત્સ છે ને એનો પ્રવચખંડ ઘણો વિશાળ છે, જ્યારે બાકીની દરેક બાજુનો વચતો પ્રવચ ચોડાક આગળ પડતો રાખવામાં આવ્યો છે. શિખરની શૈલી વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. એના પહેલા ધરમાં પીઠિકાના નીચલા ધરની બેવડી પ્રતિકૃતિ છે, બીજા ધરમાં ત્રણ ત્રણ કમાનદાર ગોખલાની બે પંક્તિ છે, ત્રીજા ધરમાં પહેલા ધરના જેવી આકૃતિ છે. ચોથા ધરમાં એકેક ગોખલાની પંક્તિ છે. દરેક ખૂણાના ગોખલાની નીચલી બેવડી પંક્તિ પર આમલકની આકૃતિ મૂકેલી છે. ચોથા ધરની ઉપરનો ભાગ મોગૂદ રહ્યો નથી પણ હિરમૃંગની રચના પરથી જણાય

૧. અર્થાત્ અવળા અગ્રેષ્ઠ ડ ના ઘટની. જેને અગ્રેષ્ઠમાં ૦૮૯૦ ગ્રેડ છે.

૨. 'પુન્દરેવ' = ધર્મશાળ સુધિષ્ઠિત.

છે કે શિખરનો અગ્રભાગ આમલકના આકારનો હોવો જોઈએ. પ્રવેશખંડ પર શિખરના પહેલા બે થરના જેવું નીચું ઢાવણ હતું બાકીનાં દેવાલય પ્રચલિત શૈલીનાં છે. એમાં ચંડી પુનઃદેવનું શિલ્પ સર્વોત્તમ છે. એની પીઠિકા તથા એનું મુખ્ય અંગ શિલ્પથી સુશોભિત છે. ત્રણેય દીવાલોના ગોખલા લગભગ દીવાલ જેટલા લાંબા છે. શિખરનો એક જ થર મોજૂદ રહ્યો છે, જેમાં દેવાલયની નાની પ્રતિકૃતિ ઉપરાંત ઉરશૃંગનો સમાવેશ થાય છે. પ્રવેશખંડને અલગ ને નીચું ઢાવણ છે. બીજાં દેવાલય માપમાં નાનાં હોવા છતાં સાદાં પણ સુખમાણ શિલ્પની જામ્યતા ધરાવે છે, જે જારતનાં ગુપ્તકાલીન દેવાલયોમાં પણ દેખા દે છે. અર્ધમૂર્તિ શિલ્પકૃતિઓમાં કાલ-મહરત્ની જેમ ચંડી-બીમના શિખરના ગોખલાઓમાંનાં ઉત્તરગોમાં શિલ્પીની સિદ્ધહસ્તતા નજરે પડે છે. આ ઉત્તરંગ બુદ્ધના કે બીમનાં નહિ, પણ શાકાત્મક શિલ્પનાં જ લાગે છે. આ પ્રદેશમાં મળેલું શિવ જેવા દેવનું ઉત્તરંગ મધ્ય-જાવાની કક્ષાનો ઉત્તમ નમૂનો છે. દુર્ગાની એક પ્રતિમામાં દેવી તેમ જ મહિષાસુરના પ્રભિન્ન જાવ આબેહૂમ આલેખવામાં આવ્યા છે.

શૈવ ધર્મનાં બીજાં દેવાલય પ્રાંચનન પ્રદેશમાં આવેલાં છે. જૂનાં દેવાલયોમાં ગુનુમ-છત્તેનું શિવાલય નોંધપાત્ર છે. પછીનાં દેવાલયોમાં લારા-જોંગરંગનું દેવસ્થાન તો સમસ્ત જાવાનાં શિવાલયોમાં સર્વોત્તમ સ્થાન ધરાવે છે. એના એક ગૌણ દેવાલયમાં લારા-જોંગરંગ^૧ નામે રાજપુત્રીની મૂર્તિ છે, જે કુંવરીના કપટથી નારાજ થયેલા એક યુવાને એને શાપ દઈ શિક્ષા બનાવી દીધી એવી દંતકથા પ્રચલિત છે. દેવસ્થાનના વચલા ચોકમાં ત્રણ ત્રણ દેવાલયોની બે ઉત્તરદક્ષિણ પંક્તિ આવે છે, જેમાંની પશ્ચિમ પંક્તિનાં પૂર્વાભિમુખ દેવાલયોમાંના વચલા દેવાલયમાં મહાદેવની, ઉત્તર દેવાલયમાં વિષ્ણુની ને દક્ષિણ દેવાલયમાં પદ્માની જાળી મૂર્તિ છે. પૂર્વ પંક્તિના વચલા દેવાલયમાં નંદીની પ્રતિમા છે ને એવી રીતે બાજુનાં દેવાલયોમાં વિષ્ણુ ને પદ્માના

૧. આ નામ પ્રસ્તુત શિવાલય સાથે પાછળથી સાંકળવામાં આવેલું છે.

વાદનની પ્રતિમા દની એવો સંભવ છે. ચોદના વંડાની આસપાસ ૧૨-૧૨, ૧૪-૧૪, ૧૬-૧૬ દેરીઓની ત્રણ પંક્તિ છે, જે દેરીઓની કુલ સંખ્યા ૧૫૬ થાય છે.^૧ બધી દેરીઓનું પ્રવેશદ્વાર બહારની બાજુ તરફ અભિમુખ છે ને અંદરની દરેક પંક્તિ જાંચી ને જાંચી સપાટી પર ચણેલી છે. વચવા ચોદની દેવસ્થાનની વેદિકાને દરેક બાજુની વચમાં એકેક દરવાજો હતો. બધી દેરીઓ સરખા ઘાટની હતી. એની અંદર શિવલિંગ મોજૂદ રહ્યા નથી. મુખ્ય દેવાલયોનું તલમાન આસપાસના પ્રજાઓને લીધે દ્વાદશકોણ જેવું દેખાય છે. એમાં શિવાલયના પ્રજાઓમાં અલગ ગોળ દેવાલય રહેલા છે.

મુખ્ય દેવાલયની પીઠિકા પર એક એવી શિલ્પકૃતિની પંક્તિ કાતરેલી છે, જે પ્રાચીનની વિશિષ્ટ શિલ્પકૃતિ ગણાય છે. એમાં વચ્ચે એક ગોખત્રાના નીચત્રા ભાગમાં જામા સિંહના અમંગાનું ને ઉપત્રા ભાગમાં કાલમુખનું શિલ્પ હોય છે ને એની બે બાજુએ એકેક સીધો ચપટો સ્તંભ હોય છે. ગોખની બે બાજુએ એકેક દ્વિપદસ કાતરેલું હોય છે, જેની બાજુએ ક્ષિત્ર-ક્ષિત્રીનું (કે ક્વચિત્ પરુપખીનું) શિલ્પ હોય છે આવી આકૃતિઓની વચ્ચે વચ્ચે એક પહેળો સ્તંભ હોય છે, જેની બે બાજુએ એકેક સ્તંભાકૃતિ કાતરેલી છે. એમાં શિવાલયના પ્રદિક્ષણપથને ફરતી વેદિકા છે. વેદિકાની બહારની બાજુમાં ત્રણત્રણ મનુષ્યોનાં શિલ્પવાળા ગોખત્રા હોય છે. એની અંદરની બાજુમાં રામાયણની મુખ્ય કથાના સંકલિત પ્રસંગોની શિલ્પપંક્તિ જાવામાં આવે છે. એમાં ધ્રોણાદિ દેવો શેષશાધી વિષ્ણુને પૃથ્વી પર અવતાર લેવાની વિનંતી કરવા ગયા ત્યાંથી માંડીને રામે વાનરસેના લઈ લંકા પર આક્રમણ કરું ત્યાં સુધીના પ્રસંગોની ૪૨ શિલ્પપંક્તિ આપવામાં આવી છે. પીઠિકા પર મુખ્ય અંગની એક નહિ પણ બે પીઠિકા કાઢી

૧. સાડી ગણતરીએ દેરીઓની સંખ્યા ૪૮+૫૬+૬૪=૧૬૮ થાય, પરંતુ એમાં દરેક પંક્તિની ચાર પુણાની ચાર દેરીઓ બે વાર ગણાતી હોવાથી ખરી સંખ્યા ૪૪+૫૨+૬૦=૧૫૬ થાય છે.

છે. એમાંની ઉપત્તી પીઠિકા પર ચોવીસ પંક્તિમાં જુદી જુદી મુદ્રાવાળી ચોવીસ પદ્માસનરથ પ્રતિમા મૂકેલી છે. આ પ્રતિમા બોધિસત્ત્વોની નહિ પણ જુદાજુદા દિક્ષાકોની લાગે છે. મુખ્ય અંગની દીવાલોનો ધણો ઉપલો ભાગ નષ્ટ થઈ ગયો છે. મર્મામારમાં રહેલી મહાદેવની જાળી ચતુર્ભુજ મૂર્તિ એ શિલ્પકલાનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે. પ્રવેશદ્વારની બે બાજુએ નંદીશ્વર ને મહાકાલ એ બે દ્વારપાલની પ્રતિમા કોતરેલી છે. શિવાલયની બાજુમાં આવેલાં ત્રણ ગૌણ દેવાલયોમાં ગણેશ, બટારગુરુ ને મહિષાસુરમર્દિની દુર્ગાની પ્રતિમા સ્થાપેલી છે. ધ્વજાના દેવાલયની નીચલી પીઠિકાના વચલા ભાગમાં બે ઉપાસકો વચ્ચે જામેલા ધ્વજાની અંતે વિષ્ણુના દેવાલયના એ ભાગમાં બે દેવી વચ્ચે જામેલા વિષ્ણુની પ્રતિમા છે. ધ્વજાના દેવાલયનો વેદિકાના અંદરના ભાગમાં પૂર્વરામચરિત્રનું અનુસંધાન ધરાવતા ઉત્તરામચરિત્રના પ્રસંગ આલેખવામાં આવ્યા છે, જ્યારે વિષ્ણુના દેવાલયના એ ભાગમાં કૃષ્ણચરિત્રના વિવિધ પ્રસંગ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. ધ્વજાની મુખ્ય ચતુર્ભુજ મૂર્તિની બાજુમાં એમની ત્રણ નાની મૂર્તિઓ છે, જેમાંની એક ચતુર્ભુજ, એક ચતુર્ભુજ ને એક અષ્ટભુજ છે. એવી રીતે વિષ્ણુની મુખ્ય ચતુર્ભુજ મૂર્તિની બાજુમાં વામન ને નરસિંહ અવતારની નાની મૂર્તિઓ ઉપરાંત ચતુર્ભુજ લક્ષ્મીની નાની પ્રતિમા હાથમાં ધારણ કરતા દ્વિભુજ વિષ્ણુની મૂર્તિ નજરે પડે છે.

આ ઉપરાંત કેટલાક બીજાં છટાજવાયાં શૈવ દેવાલય મળી આવે છે. એમાં ચંડી બોનોન નામે શિવાલયમાં શિવની પૂર્ણમાન પ્રતિમા છે. શૈલગૃહ નામે શિવાલયમાં શિવ, દુર્ગા ને ગણેશની પ્રતિમા છે, ચંડી સેતાન નામે દેવાલયમાં ગણપતિની ચૌદ પ્રતિમા છે, બગ્ય ગોપુરવાળા ચંડી મેરાકમાં એક ગણેશની પ્રતિમા છે.

મધ્ય જીવાની સેત્રગુદાઓમાં મોટે ભાગે સિવલિંગનાં દેવાલય નજરે પડે છે. આ શિવાલય ગુદાવત્સી તાપસી માટે કોતરવાં લાગે છે.

૧૭. મધ્ય જાવાનાં જૌદ દેવાલય

મધ્ય જાવામાં શૈવ દેવાલયોની જેમ જૌદ દેવાલયોના પણ અનેક મંદિર અવશેષ રહેલા છે. ડિયંગનાં શૈવ દેવાલય ઈ. સ. ૬૨૫-૭૫૦ના આરંભકાળમાં બંધાયા હતાં, જ્યારે પ્રંજનનનાં શૈવ દેવાલય ઈ. સ. ૮૬૦-૯૨૮ના અંતકાળમાં બંધાયા હતાં. આની વચ્ચેના મધ્યકાળ દરમિયાન પ્રંજનન ને કેદુ પ્રદેશમાં જૌદ ધર્મનાં અનેક બધ્ધ દેવાલય બંધાયાં. પ્રંજનન પ્રદેશમાં ચંડી કલસન (ઈ. સ. ૭૭૮), ચંડી સરી (ઈ. સ. ૮૦૦) ને ચંડી સેતુ (ઈ. સ. ૯૨૫) ગણનાપાત્ર છે. ચંડી કલસન એ એક દીક્ષેન્દ્ર રાજ્યએ બંધાવ્યું હતું ને એને એમણે વચ્ચાં (હાલનું કલસ) નામે ગામનું દાન દીધું હતું. આ દેવાલયની પીઠિકા પર એના મુખ્ય અંગની આસપાસ ૧૫ ફૂટ પહોળો પ્રદક્ષિણાપથ રાખવામાં આવ્યો છે. એની આગલી બાજુએ મહામુદનો પ્રવેશખંડ છે ને બાકીની ત્રણ બાજુએ ત્રણ અલગ ગોચ દેવાલય છે. દ્વારની ઉપરના ભાગમાં કાલ-મુખનું કદાવર ચિત્ર ને નીચલા ભાગમાં દરેક બાજુએ એકેક મહાગુપ્ત શિલ્પ કાતરેલું છે. મહરના મુખની ઉપર આવેલા ગોખલામાં એકેક મનુષ્યનું ચિત્ર યોજવામાં આવ્યું છે. દીવાલને દરેક છેડે બે સાદા સ્તંભની વચ્ચે વેલની બાત કાતરેલી છે. બીજી દીવાલોમાં પણ આ જ યોજના નજરે પડે છે. એના સિપરના નાનામોટા ગોખલાઓમાં ખાની છુલોની મૂર્તિઓ હતી. ગોચ દેવાલયની પછીત પાસે ત્રણ ત્રણ મૂર્તિની પીઠિકા મોજૂદ છે. મુખ્ય દેવાલયમાં તારા દેવીની મૂર્તિ હતી.

ચંડી સરીનું પૂર્વાભિમુખ દેવાલય ઉત્તરદક્ષિણ વધારે પહોળું છે. એનો પ્રવેશખંડ સદંતર નાજૂક થયો છે. આ મહાનને બે મજલા છે. નીચલા મજલામાં પ્રવેશદ્વારની બંને બાજુએ એકેક વાતાયન-આકૃતિ કાતરેલી છે. એની સ્તંભાકૃતિની પાસે એકેક કિન્નરની, ને વાતાયનની એક બાજુએ એક પુરુષની તથા બીજી બાજુએ એક સ્ત્રીની આકૃતિ

કાતરેલી છે. ઉપલા મંજલામાં ત્રણેય જગ્યાએ એકેક બારી હોય છે ને બબ્બે બારી વચ્ચેના ગોખલામાં દેવની પ્રતિમા હોય છે. એની ઉપરની વંડીમાં એવા ત્રણ મોટા ગોખલા છે ને એમાંના દરેક બબ્બે વચ્ચે એકેક નાનો ગોખલો છે; આમાં પહેલાં ધ્યાની છુદોની મૂર્તિઓ હશે. અંદરના નીચલા ખંડના ત્રણ જીભા ભાગ પાડેલા છે ને એમાં છુદો ને બોધિસત્ત્વોની મૂર્તિઓ હતી. ડાબી બાજુના ભાગમાં ઉપર જવાની સીડી છે. નીચલો માળ જેમ દેવાલય માટેનો હતો તેમ ઉપલો માળ વિહાર માટે હતો એમ મનાય છે.

થંડી સેતુ એ જવાતું બીજા નંબરનું મોટું દેવસ્થાન છે. એનું મુખ્ય દેવાલય એક વિશાળ ચોકની વચોવચ આવેલું છે. એની શૈલી થંડી સરીની શૈલી જેવી છે, પરંતુ એનાં ગૌણ દેવાલય છેક પીઠિકાના છેડા સુધી વિસ્તૃત છે ને એની અંદર એકને બદલે બે ખંડ રાખવામાં આવ્યા છે, જેમાંના પાછલા ખંડમાં થઈને મુખ્ય ગર્ભાગારની પ્રવેશિણી થઈ શકે છે. વળી આ ગૌણ દેવાલયોતું છાવણું મુખ્ય દેવાલયના છાવણીથી નીચું ને અલગ હોય છે. મુખ્ય ગર્ભાગારમાં બેઠેલા છુદોની મોટી ધાતુપ્રતિમા હતી, જ્યારે ગૌણ દેવાલયના ગર્ભગૃહની પછીતમાં મૂર્તિ મૂકવાના ત્રણ ત્રણ ગોખલા છે. આ કેન્દ્રસ્થ દેવાલયની આસપાસ બારબાર દેવાલયોની બીજી પંક્તિ આવેલી છે. બને પંક્તિમાં બધાં મળી કુલ ૭૨ દેવાલય છે. એનાથી થોડે દૂર ચોમાનના છેડા પાસે વીસવીસ દેવાલયોની એક નાની પંક્તિ ને એની આસપાસ બાવીસ-બાવીસ દેવાલયોની એક મોટી પંક્તિ આવેલી છે. આ બે પંક્તિનાં દેવાલયોની કુલ સંખ્યા ૧૬૦ છે. આમ મુખ્ય દેવાલયની આસપાસ એકંદરે ૨૩૨ દેવાલય આવેલાં છે. એવાં થોડાં બીજાં દેવાલયોનો સમાવેશ કરતાં દેવાલયોની કુલ સંખ્યા ૨૫૦ જેટલી થાય છે. લગભગ બધાં ગૌણ દેવાલય નદપ્રાય થઈ ગયાં છે. એમાં કાઈ કાઈ રથજે દાતાના નામવાળા નાના નાના લેખ મળી આવે છે, જેની સિપિનો મગેડ નવમી સદીનો લાગે છે.

આ પ્રદેશનાં એ પછીના સમયનાં બૌદ્ધ દેવાલયોમાં ચંદી પ્લાવસન ને ચંદી સજ્જન નોધપાત્ર છે. ચંદી પ્લાવસનમાં દેવાલયોનાં ત્રણ જૂથ ઉત્તરદક્ષિણ દ્વિગોળમાં આવેલાં છે ને એ બધાં પશ્ચિમાભિમુખ છે એમાં દક્ષિણ છેડાના જૂથમાં વચ્ચે એક મોટું ચોરસ દેવાલય છે, જેમાં ૧૧ બૌદ્ધ મૂર્તિઓ છે. એની પશ્ચિમ બાજુએ નાનાં આઠ-આઠ લંબચોરસ દેવાલયોની એ પંક્તિ આવેલી છે ને બાકીની દરેક બાજુએ ૭-૭ સ્તૂપની ત્રણ પંક્તિમાં કુલ ૧૫ સ્તૂપ આવેલા છે. આ જૂથની ઉત્તરે એટલી બીજી જગ્યા ખાલી રહેલી છે. પછી એક લંબચોરસ જૂથ આવે છે, જે ત્રણેયમાં મુખ્ય રથાન ધરાવે છે. એની અંદર વચ્ચે એ વિદારના અક્ષય ખંડ આઠા લંબચોરસ વંડામાં આવેલા છે. વિદારની રથમાં ચંદી સરીના જેવી છે, પણ એનો ઉપલી મળસો મોજૂદ નથી. આગલા પ્રવેશખંડમાંથી અંદરના વચલા ખંડમાં ને એ ખંડમાંથી બાજુબાજુના બંને ખંડમાં જવાય છે. વચલા ખંડમાં સુદની મૂર્તિ દત્તી ને બાજુના દરેક ખંડમાં બોધિસત્ત્વની સુંદર ભવ્ય મૂર્તિ રહેલી છે. પ્રવેશખંડની દીવાલની બહારની બાજુ પર ત્રિશ્ય ચક્ર તથા સિંહજૂની આકૃતિ કાતરેલી છે, જગારે મર્માગારોની અંદરની દીવાલ પર દેવાલય બંધાવનાર રાજા, રાણી ને એના અધિકારીઓની સ્થિતપંક્તિ કાતરેલી છે. વચલા વંડાની આસપાસ ઉત્તરે ને દક્ષિણે સાત સાત, પૂર્વે આગ-શીસ ને પશ્ચિમે સત્તર દેવાલયોની પંક્તિ આવેલી છે. એની આસપાસ એટલા સ્તૂપોની પંક્તિ આવેલી છે, જેની કુલ સંખ્યા ૫૦ છે. એની આસપાસ સ્તૂપોની એવી બીજી પંક્તિ આવેલી છે, જેમાં દરેક છેડે એકેક અધિક સ્તૂપ રહેલો છે. આ બંને પંક્તિમાં દરેક ખૂણે એકેક દેવાલય આવેલું છે. આ રીતે ગોણું દેવાલયોની કુલ સંખ્યા ૫૮ ને સ્તૂપોની કુલ સંખ્યા ૧૦૮ થાય છે. ઉત્તરના જૂથમાં વચ્ચે એક ચોરસ દેવાલય ને એની આસપાસ પૂર્વે નવ નવ સ્તૂપોની ને પશ્ચિમે આઠ

૧. આ આગલી બાજુ દેવાથી વચ્ચે એ વિદારના પ્રવેશમાર્ગની જગ્યા રાખવા માટે, અહીં, પાછલી બાજુ કરતાં એ દેવાલય બોલાં કરવાં પડ્યાં છે.

આઠ સ્તૂપોની ત્રણ ત્રણ પંક્તિ તથા દક્ષિણે ને ઉત્તરે સાત સાત સ્તૂપોની એક પંક્તિ આવેલી છે, જેમાં સ્તૂપોની કુલ સંખ્યા ૬૫ થાય છે. વચ્ચે દેવાલયમાં ધ્યાની બુદ્ધો ને બોધિસત્ત્વોની ૨૧ મૂર્તિઓ રહેલી છે. આ દેવસ્થાનની શિલ્પકલામાં વિવિધતા ને સપ્રમાણતાનું પ્રમાણ જીતવું લાગે છે.

ચંડી સજ્જનની પીઠિકાના વચલા ભાગ પર પંચતન્ત્ર, જાતક ને તંત્રિ કથાનાં દૃશ્ય ક્રાતરેલાં છે. સીડીના કહેરા પર કાલ-મકરની આકૃતિ છે ને બાજુની બંને દીવાલો પર કલ્પવૃક્ષની આસપાસ યક્ષો જેવી આકૃતિઓ છે. પ્રવેશદ્વારના મકરની એક બાજુએ વચ્ચે એક ગંભીરદેહ માનવનું ને એની બે બાજુ નરાદદેહ સિંહનું શિલ્પ છે. ગર્ભાગારની મૂર્તિઓ હાલ ત્યાં મોજૂદ નથી. ગર્ભાગારની બંને બાજુની દીવાલમાં ખારી રાખવામાં આવી છે. પીઠિકા પર પ્રદક્ષિણાપથની જગ્યા રાખવામાં આવી નથી. દેવાલયોનાં ખંડેરોમાં શ્રીદેવીની તથા બે દ્વારપાળોની મૂર્તિ મળી છે.

જેમ શૈવ દેવાલયનો સર્વોત્તમ નમૂનો પ્રાંતનન પ્રદેશમાં છે તેમ બૌદ્ધ ધર્મસ્થાનની સર્વોત્તમ કૃતિ કેદુ પ્રદેશમાં આવેલી છે. આ પ્રદેશમાં બીજાં બે બૌદ્ધ દેવાલય આવેલાં છે : ચંડી મેંદૂત ને ચંડી પવન. ચંડી મેંદૂતની દીવાલ પરની વચલી શિલ્પપંક્તિમાં તારાના સૌમ્ય ને રૌદ્ર સ્વરૂપની તેમજ બોધિસત્ત્વ અવલોકિતેશ્વરની પ્રતિમા ક્રાતરેલી છે. જ્યારે બાજુની આઠ પંક્તિમાં મૈત્રેય, મંજુશ્રી ને પદ્મપાણિ જેવા આઠ બોધિસત્ત્વોની પ્રતિમા ક્રાતરી છે. સિખરના માત્ર બે ઘર મોજૂદ રહ્યાં છે. એમાં દરેક બાજુએ વચ્ચે ગવાણાકૃતિ ને એની આસપાસ અનેક સ્તૂપ આવેલ છે. ગર્ભગૃહમાં વચ્ચે ભગવાન બુદ્ધની ને એમની બે બાજુ બોધિસત્ત્વ અવલોકિતેશ્વર ને મંજુશ્રીની પ્રતિમા નજરે પડે છે. એમાં બુદ્ધના બંને પગ પગાકાર પાદપીઠ પર ટેકવેલા હોય છે, જ્યારે બોધિસત્ત્વનો એકેક પગ આસન પર આડો વળેલો હોય છે. પ્રતિમાસન પરની પીઠના બિલા સ્તંભ પાસે બેઠેલા હાથી પર બિલા

રહેલા સિંદનું સિદ્ધ હોય છે, જેના ચિર પર પીઠની ઉપલી આડી સાખના છેડાનાં મકર-મુખોની કાવ્ય આકૃતિ કાતરેલી છે. પીઠની ટોચ પર પ્રભાચક્રની આકૃતિ ચોળેલી છે. શુદ્ધની પ્રતિમા દસ ફૂટ ઊંચી છે તે એક જ શિલામાંથી કાતરેલી છે. એની પાદપીઠ પર ધર્મચક્ર ને બે મૃગની પરિચિત આકૃતિ નજરે પડે છે. આ ત્રણેય પ્રતિમાઓમાં સિદ્ધ-કલાની ઉત્કૃષ્ટ શૈલી પ્રદર્શિત થાય છે. અવલોકિતેશ્વરની પ્રતિમાપીઠ પર જે સિંહમકરની આકૃતિ કાતરેલી છે તે સારનાથના શુદ્ધની પ્રતિમાપીઠ પરની આકૃતિ જેવી જણાય છે. ભગવાન શુદ્ધની પ્રતિમા પણ અજંટાની નવમી ગુફામાંની શુદ્ધપ્રતિમા સાથે દીક સામ્ય ધરાવે છે. આ દેવાલય વાયવ્યાભિમુખ છે ને એની આસપાસનાં ગૌણ દેવાલયોને ફરતી વેદિકાનું પ્રવેશદ્વાર નૈર્ઋત્યે આવેલું છે એ મુદ્દો વિલક્ષણ છે.

ચંડી પવનનું પ્રવેશદ્વાર પણ એ જ પ્રકારનું છે. આ દેવાલય નાનું પણ દર્શનીય છે. એની પીઠિકા પરનાં સિદ્ધ ધર્માર્ચ ગયાં છે. મુખ્ય અંગની બાજુની દીવાલ પર વચ્ચલા આગલા ભાગ પર એક મોટી ને એની બે બાજુએ પાછલા ભાગ પર બે નાની સિદ્ધપ્રતિમ નજરે પડે છે. મોટી કૃતિમાં નીચે ક્ષપત્તશ (જેની બે બાજુએ ઉપર બે ત્રાંધવો ને નીચે બે કિનર ખડા છે) ને ઉપર વચ્ચે કલશ-કમલ ને એની બે બાજુએ બે નાની બારી કાતરેલી છે. શિખરની અંદર ચાર બાજુના ચાર અગ્રભાગ પર નાનાં શૃંગ, દેવાલયના ચાર ખૂણા પર ચાર ઊંચાં શૃંગ ને મર્કાતારના વચલા ભાગ પર મોટું ઊંચું શૃંગ એમ કુલ નવ શૃંગ નજરે પડે છે. મર્કાતારના પ્રતિમાસન પર મૂર્તિ મોજૂદ રહી નથી. આ દેવાલયનાં સિદ્ધ બરણકુરના સિદ્ધ સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે. ચંડી મેદંત ને ચંડી પવનની સીધી લીટીમાં આગળ જતાં આવતું બરણકુરનું વિખ્યાત ધર્મસ્થાન જાણે આ બે દેવાલયોનું વિકસિત સ્વરૂપ ન હોય એવું સામ્ય એની સિદ્ધપૃષ્ઠીમાં મૂર્તિ થાય છે.

બરણકુરનું દેવાલય સમસ્ત સુવર્ણદીપની સર્વોત્તમ સિદ્ધપ્રતિમની જ

નહિ, જગતની એક ઉત્તમ શિલ્પકૃતિની નામના ધરાવે છે. 'બર-બુદુર' નામના જે અનેક અર્થ સૂચવવામાં આવ્યા છે તેમાં 'બહુ-બુદ્ધ'નો અર્થ સહુથી વધુ સંભવિત લાગે છે, કેમકે એમાં એકંદરે સાતસો ઉપરાંત બુદ્ધપ્રતિમા સ્થાપેલી છે. આ દેવાલય વિશાળ રમણીય મેદાન વચ્ચે આવેલા એક ટેકરાની ટોચ પર આવેલું છે. એનું તત્તમાન એકંદરે સમચોરસ છે, પરંતુ એની દરેક બાજુના વચલા ભાગમાં બખ્ખે પ્રસંગ કાઢેલા છે. મૂળ દેવાલય નવ મજલાનું છે, પરંતુ એના ક્ષેત્ર-વિસ્તારની સરખામણીએ એની જગ્યાઈ ઘણી ઓછી છે. એનું ક્ષેત્ર ૩૬૦x૩૬૦ ફૂટ જેટલું વિસ્તૃત છે, જ્યારે એની એકંદર જગ્યાઈ ૧૧૬ ફૂટ જેટલી જ છે, આથી એ દ્વરથી કાચગા જેવું મોટા બેઠા ઘાટનું દેખાય છે.

એમાં હાલ જે બે નીચલા થર દેખાય છે તેની જગ્યાએ મૂળ યોજનામાં પીઠિકાનો એક જ જગ્યા થર હતો, એના નીચલા ભાગમાં સુંદર શિલ્પપંક્તિ કાતરેલી હતી, પરંતુ બાધકામ થર કર્યા પછી ઉપલા ગંગાવર દેવાલયની સરખામણીએ આ પીઠિકા પૂરતી મજબૂત ન જણાતાં એના નીચલા ભાગની આસપાસ ૧૨ ફૂટ જગ્યા ને ૨૧ ફૂટ પહોળો ટેકામંઘ ચણી લેવામાં આવ્યો. આને લીધે મૂળ પીઠિકાની પેલી શિલ્પ-પંક્તિ એની અંદર ઢંકાઈ ગઈ ને દેવાલયની મૂળ યોજનામાં મેખ વાગી. એ શિલ્પપંક્તિમાં 'કર્મવિભંગ'નાં સગંગ દર્શાવેલ આપવામાં આવ્યાં છે. પીઠિકાનો જે નીચલો ભાગ આવરણ બેઠીને દષ્ટિગોચર થયો છે તેમાં શિલ્પપંક્તિની ઉપર શિલ્પીની સમગ્ર માટે કાતરેલા (ને પાછળથી કાઢી નાખવા ધારેલા) જે જૂઝ શબ્દો નજરે પડે છે તેના અક્ષરોના મરોડ પરથીર એની રચના ઈ. સ. ૮૦૦ ના સુમારની જણાય છે.

૧. આ નામનાં ઘણાં રૂપાંતર છે, જેમકે બોરો-બુદુર, બુરુ-બુદુર, બોરો-બડો, ઇ.

૨. આવરણને કારણે આ અક્ષરો અદર એમ ને એમ સહેલા દીધા, તેથી આ એક આકસ્મિક લાભ થયો છે, નહિ તો આવડા ચોટા દેવસ્થાનમાં ક્યાંય નાનો સરખાવ લેખ નજરે પડતો નથી કે જેના થરથી એની રચનાનો કંઈ ગિતિનિર્ણય થઈ શકે.

ને એમાંથી વળી શિસ્તપશાલામાં એક બાજુ દેવાલયની દીવાલ ને બીજી બાજુ વેદિકાની પછીત ને એ ઉપરાંત પાછી જીએ ઉપલી વેદિકાનો આગસો ભાગ, આ બધું એવા જતાં એના ક્ષાત્રો ને ક્ષાત્રો કયાંય ચાલ્યા જશે. અરે, પરિક્રમા દર્શાવે પ્રવંજને લીધે બીજા ત્રીજા ને ચોથા મંજલામાં આમનેમ બધા મળી કુલ ૩૬-૩૬ ને પાંચમા ને છઠ્ઠા મંજલામાં^૧ કુલ ૨૦-૨૦ તો વળાંક લેવા પડશે. પાંચ વેદિકા ને ચાર શિસ્તપશાલા વટાવીને એ જ્યારે સાનમે મળશે ચડશે, ત્યારે એને આખા દેવરથાનનો આકાર (ફલકે ૩) એકદમ બદલાઈ ગયો જણાશે. ના મળે સીધી દીવાલો, ના મળે ખુલાદાર પ્રલંબો કે ના મળે શિસ્તપંખિઓ. બસ, પૃથ્વીના ગોળ પરિધના જેવો વર્તુલ માર્ગ ને એની આસપાસ એના ગોળ ઘાટના અનેક હારખંધ સ્તૂપો ! ઉપલા બીજા એ મંજલા ૫ બરાબર એ ઘાટના, માત્ર વિસ્તારમાં ઉત્તરેત્તર નાના, એટલું જ. આથી સાતમા મંજલામાં કુલ ૩૨ સ્તૂપ છે એને બદલે આઠમા મંજલામાં એવા ૨૪ ને નવમા મંજલામાં એવા ૧૬ સ્તૂપ સમાવો છે. આ સ્તૂપોમાં ગોળ ખેસણી, એના પર ગોળ પટ્ટો, એના પર બખ્ખે પાંખડીવાળા કથળના ઘાટનો પટ્ટો, એના પર સ્તૂપનું નાળાકાર ચાંક, એના પર નાની મંજુલા ઘાટની ખેસણી ને એના પર લાંબા અણીદાર અમ્રભાગ હોય છે. દરેક સ્તૂપના ચાંકની અંદર ધ્યાની બુદ્ધની^૨ મૂર્તિ મૂકેલી છે ને એ બધી બાજુથી દૃષ્ટિગોચર રહે એ માટે ચાંકની અંદર ચારે બાજુ માપસરનાં નાનાં બાકાં રાખેલાં છે.^૩ નવમા મંજલાની વચ્ચે ઉપરે એક ધણા મોટા કદનો સ્તૂપ આવે છે, જે સમગ્ર દેવાલયના અમ્રભાગ તરીકે દરથીયે નજરે પડતો હોય છે. પીદિકાથી અણીદાર અમ્રભાગના નીચલા છેડા સુધીની એની જાંચાઈ લગભગ ૨૩ ફૂટ છે. એના ચાંક પર બાકાં

અહીં બે પ્રલંબને બદલે એક પ્રલંબ દેવાથી ઓછા વળાંક આવે છે.

૧. આ છઠ્ઠા ધ્યાની બુદ્ધ વજ્રસત્ત્વ લેવા જોઈએ.

૩. આ બાકાં નીચલા બે મંજલામાં ત્રણ ચારસના ઘાટનો જ ને ઉપલા મંજલામાં સીધા ચારસના ઘાટનો છે.

પાડેલાં નથી તે એની અંદર કંઈ અમૂલ્ય વસ્તુ ગોઠવી હોય તો એ હજી ત્યાં જ સુરક્ષિત રહી છે. કદાચ આ સ્તૂપ બૌદ્ધ ધર્મના પરમપદ-રૂપ મહાચતુર્યનું પ્રતીક હોય. તો આ ધર્મસ્થાનમાં નીચે જીવનની વિટંબણાઓ અને એમાંથી મુક્ત કરનાર બોધિસત્ત્વો ને બુદ્ધો, એની ઉપર પરમ બુદ્ધ વજ્રસત્ત્વ, ને એનીય ઉપર છેક જાંચે અંતિમ નિરાકાર મહાચતુર્યનું ઉત્તરોત્તર દર્શન થતું જાય છે એમ કહી શકાય. સમગ્ર ધર્મ-સ્થાનની આ વિજ્ઞપ્તિ યોગના પાછળ શો સિદ્ધાંત રહ્યો હશે એ વિશે વિદ્વાનોમાં ઘણો મનભેદ છે. એનો ઉપલોભાગ સ્તૂપ જેવો છે ને નીચલો ભાગ પ્રાસાદ જેવો છે, આથી આ બે અંગ વચ્ચે શો સંબંધ હશે એ સમજવું મુશ્કેલ છે. કેટલાક એના નીચલા ભાગને ગોળ સ્તૂપની જાંચી ચોરસ પીઠિકા ધારે છે, કેટલાક એને માનવદેહના પ્રતીકરૂપ સ્તૂપ-પ્રાસાદના આકારનું વ્યષ્ટિપ્રતીક માને છે, તો કેટલાક એને દુસોકના દિવ્ય પ્રાસાદોના મંડલની આકૃતિ લેખે છે. આમાં સાદા સ્તૂપની અન્તર્ગત રહેલાં ચોરસ પીઠિકા ને ગોળ અંડનાં બે લિન્નાકાર અંગોને પિરામિડના ધાટનાં અનેક અલગ અલગ આવર્તન આપીને જાંચા લબ્ધ વિશાળ સ્તૂપનો જ એક અનુપમ ને સર્વોત્તમ નમૂનો ધડવાનો ઉદ્દેશ રહેલો હોય એ સહુથી વધુ સંભવિત લાગે છે.

મધ્ય જાવામાં આ ઉપરાંત બીજાં ચારેક સ્તૂપ મળી આવ્યા છે. પણ એનો ઘણો ભાગ દાલ ખંડિત હાલતમાં છે.

આમ મધ્ય જાવાનાં લારા-જોંગરંગ જેવાં શિવાલયોની ને બર-બુકુર જેવાં સ્તૂપધામોની લબ્ધ શિલ્પસૈદ્ધીમાં ભારતની સંસ્કૃતિની ઘણી અસર રહેલી જણાય છે.

૧૮. પૂર્વ જાવાનાં દેવાલય

રાજકીય સત્તાનું કેન્દ્ર મધ્ય જાવામાંથી પૂર્વ જાવામાં મથું ત્યારે જાવાની શિક્ષકજાનો સુવર્ણયુગ અસ્ત પામ્યો હતો. ઈ. સ. ૯૫૦ના અરસામાં શરૂ થતો રજતયુગ પૂર્વ જાવાના પ્રભાવ નીચે લગભગ પાંચ સદી સુધી ચાલુ રહ્યો. આ સમય દરમિયાન પૂર્વ જાવામાં અનેક દેવાલય બંધાયા, પરંતુ હાલ એના મૂળ નમૂના કાગ્યેજ જોવા મળે છે. મધ્ય જાવામાં જૂના દેવાલયોની જગ્યા વખત જતાં વેરાન થતાં એના ખંડેર ધણે અંશે મોજૂદ રહેવા પામ્યાં છે, જ્યારે પૂર્વ જાવામાં જૂના દેવાલયોની જગ્યાએ વસવાટ ચાલુ રહેતાં એની જગ્યાએ નવી નવી દાખનાં રચાનક બંધાતાં જતાં હોવાથી એમાં જૂના દેવાલયોના મૂળ નમૂના કાગ્યેજ જોવા મળે છે. આ રૂપાંતરની ક્રિયા માત્ર દસમી સદી પહેલાંના જૂના દેવાલયોમાં જ દેખા દેતી નથી, પરંતુ એટલાં જૂનાં દેવાલયોના જૂજ નમૂના ઉપલબ્ધ છે. ખંડેરાના ખોદકામમાં મળેલાં જૂનામાં જૂના નમૂના ચંડી વદન ને ચંડી વાસુકિના છે. આ જૂનાં દેવાલય, મતગમ રાજ્યના સંજ્ઞવંશી રાજાઓ લગભગ ઈ. સ. ૭૫૦ થી સોએક વર્ષ સુધી પૂર્વ જાવામાં રહી રાજ્ય કરતા હતા તે સમય દરમિયાન બંધાયાં લાગે છે.

ચંડી વદનનાં ખંડેર ખૂબ અસ્તવ્યસ્ત હાલતમાં છે, છતાં એના પરથી મદિરની રચનાનો દીક ખ્યાલ આવે એમ છે. પીડિકાં સમયોરસ ને સાદી છે ને એના પર મુખ્ય અંમની આસપાસ પાંચેક ફૂટ પહોળો પ્રદક્ષિણાપથ રાખવામાં આવ્યો છે. પશ્ચિમે એક પ્રવેશખંડ છે, જેના દાર પર દાક્ષ-મદરની કાત કોતરેલી છે. ગર્ભગૃહ એકંદરે મોટું છે. ખંડેરમાં મળેલાં લિંગ-ચોનિ મૂળ મદિરનાં જ લાગે છે. શિખરનો કોઈ ભાગ ખાસ મોજૂદ રહ્યો નથી, પરંતુ એના પરની છૂટક શિક્ષક-કૃતિઓ મધ્ય જાવાની સૈલીની છે. મુખ્ય દેવાલયની પશ્ચિમે ત્રણ નાનાં દેવાલય આવેલાં છે. ચંડી વાસુકિની

મંદિરની શૈલીની છે. એની પીઠિકા સમયોરસ છે ને મુખ્ય અંગમાં પશ્ચિમે પ્રવેશખંડ છે. મંદિરના ખંડેરમાં દુર્ગા, ગણેશ, બટારચુર ને લિંગની પ્રતિમા મળી છે.

શુનુમ ગંગશિસ્તુ ઇંટેરી મંદિર આ એ મંદિરો કરતાં કંઈક અનુકાલીન છે. એની પીઠિકા ઘણી જાંચી છે. મુખ્ય અંગની ખેસણી લાગ-જોગરંગની જેમ અ.માં પણ ખીજી પીઠિકા જેવી લાગે છે. એની આસપાસ ખાસ પ્રદક્ષિણાપથ રાખવામાં આવ્યો નથી. ત્રણ બાજુએ ત્રણ નાના પ્રલંબ છે ને એની અંદર નાનામોટા ગોખત્તા છે. દીવાલો પરનાં બધાં શિલ્પ મધ્ય જાવાની દખનાં છે શિખરનો પહેલો થર જ મોજૂદ રહ્યો છે. મંદિરના ખંડેરમાં મળેલી એક વિહંગાશૃદ્ધ દેવની મૂર્તિ વિષ્ણુની કે બ્રહ્માની લાગે છે આ મંદિર સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ લગભગ લારા-જોગરગતું સમકાલીન છે. સુવર્ણનું ઇંટેરી મંદિર પણ લગભગ એ જ સમયનું છે. એનાં સ્થાપત્ય ને શિલ્પની શૈલી પણ પશ્ચિમ જાવાની છે. એના ખંડેરમાં બટારચુર, બ્રહ્મા ને નંદીની મૂર્તિ મળી છે

પૂર્વ જાવાની શિલ્પશૈલી આમ તો મધ્ય જાવાની શિલ્પશૈલી માંથી જ ધડાઈ હતી, પરંતુ અહીંનાં સ્મારકોમાં હવે ઇન્ડોનેશિયાની સ્થાનિક સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વ ઉત્તરોત્તર ઉમેરાતાં ગયાં ને એથી પૂર્વ જાવાનાં સ્મારક જાણે જુદી તરેહનાં હોય એવો બાસ થાય છે. આ સ્મારકોમાં રાજવીઓની દૈવી ઉત્પત્તિની ગણના મહત્ત્વનું સ્થાન જમાવે છે. દેવસ્થાનોની જગ્યાએ હવે રાજાનાં સમાધિસ્થાન ચણાય છે ને દેવની પ્રતિમામાં હવે સ્વર્ગસ્થ રાજાની મુખાકૃતિ ધડાય છે. આ નવી તરેહનાં સ્મારકોનો પહેલવહેલો નમૂનો કડિરી રાજ્યના પ્રખ્યાત રાજા ચૈરલંગના સમયનો મળ્યો છે. એમાં એના પિતા ઉદયનનું નામ ને શક ૮૯૯ (ઈ. સ. ૬૭૭) ની મિતિ કાતરેલ છે. આ સમાધિસ્થાન એક ગિરિશૃંગની તળેટીએ આવેલું છે. શૃંગ તરફની પછીનમાં પાણીના ઝંડાની ત્રણ નીક રાખેલી છે, જેના મુખ પર નાગમુખ ને ગરુડમુખ:

જેવા આધાર ધડવામાં આવ્યા છે. આ ત્રણ નીકાનું પાણી ત્રણ કુંડમાં આવીને જમા થયું. કુંડનો વધારાનો પાણીના નિકાલ માટે એની દીવાલો પર પરનાળાં રાખેલાં છે. વચલા મોટા કુંડની દીવાલો પર અનેક સિંધપથર જોવામાં આવે છે. એ કુંડની પશ્ચિમે રાજની સમાધિ મળી હતી, તે હાલ જાકાર્તાના સંગ્રહસ્થાનમાં છે. એક સિંધા-માંથી ઘડેલી એ ચોરસ સમાધિમાં નવ ખાનાં પાડેલાં છે તે તે દરેકમાં રાજની અસ્થિસ્થના અવશેષ રહેલા છે. આ ઉપરાંત એમાં સોનાના ને ચાંદીના સિક્કા તેમજ સોનાના ને ચાંદીના પતરાં પણ છે. સોનાના પતરાં પર નાગ ને કૂર્મની આકૃતિઓ તથા જૂનપતિ શિવ ને દ્વિજપતિ અગ્નિની રત્નતિના લેખ કોતરેલા છે. આ ગિરિની સામી બાજુએ અવું એક બીજું સમાધિસ્થાન આવેલું છે; એમાંય આવા કુંડ ને આવી સમાધિ દેખા દે છે. આ ઉપરાંત એમાં અનેક મુંદર મૂર્તિઓ મળી આવે છે, જેમાંની ગરુડાશ્વ ચતુર્થજ વિષ્ણુ ભગવાનની મૂર્તિ(ફલક ૬)માં ભવ્ય સિંધપથરા નજરે પડે છે. આ મૂર્તિની મુખાકૃતિ અંરસંગ જેવા રાજની મુખાકૃતિ જેવી જણાય છે.

તેરમી સદીમાં સિંધસારી રાજ્યની સત્તા રથપાઈ ત્યારે પાછા દેવસ્થાન બંધાયા સામ્યા. અલગત, આ દેવસ્થાનો પણ સમાધિસ્થાન સાથે જ સંજગાયેલાં છે. સિંધસારી યુગના ત્રણ નમૂના નોંધપાત્ર છે. ચંદી કિડાલ એ રાજ અનુષ્ઠપતિનું સમાધિસ્થાન છે, એથી એ ઈ. સ. ૧૨૪૮ ના અરસામાં બંધાયું હોવું જોઈએ. એનો પીઠિકાના વચલા ભાગમાં સિંધપથરના ને સ્તંભાકૃતિનો સુશોભિત ધર છે ને એમાં સિંહ ને ગરુડનાં પેટમાં સિંધ કોતરેલાં છે. મુખ્ય અંગની દીવાલોમાં આગથી બાજુએ પર એકેક મોટા ગોખેલા છે. ગોખલાની બંને બાજુએ એકેક સિંધપથરના છે. જ્યારે પ્રવેશદ્વારની બે બાજુએ એકેક ગોખેલા છે, જેમાં સિવના દ્વારપાળની આકૃતિ કોતરેલી છે. મર્મગૃહમાં રહેલી સિવ-પ્રતિમા ત્યાં જળવાઈ રહી નથી સિખરના છ થર મેજૂદ રહ્યા છે, તે પરથી જણાય છે કે સમગ્ર સિખર પથ્થુ જાયું હોવું જોઈએ.

મુખ્ય પગધિયાની સામેના ભાગમાં એક નીચો ચોતરો છે, જેના પર કેટલીક મૂર્તિઓ સ્થાપવામાં આવેલી. આ જે મકાનોની આસપાસ બીજાં ત્રણ મકાનો ને એક કુંડના અવશેષ રહેલા છે.

ચંડી જગો એ રાજ વિધ્યુર્ધનનું બૌદ્ધ^૧ સમાધિસ્થાન છે. આ રાજના મૃત્યુની મિતિ ઈ. સ. ૧૨૬૮ છે, એથી આ સ્થાનક એની પહેલાં કે પછીનાં થોડાં વર્ષ દરમિયાન બધાં હોવાનું જોઈએ^૨. એની પીઠિકા ત્રણ મજલાની છે ને એમાં દરેક હિપનો મજલો એની નીચેના મજલા કરતાં ઘણો જ નાનો હોવાથી દેવાલયનો દેખાવ ટાવર જેવો લાગે છે. પહેલા મજલાનો આગલી બાજુએ અગ્રાએ ત્રણ પ્રસંગ છે. એમાં '૮' ધાટના થરની ને કારનીસની વચ્ચેના જોમા પ્રસંગિત ભાગમાં દારબંધ શિલ્પ કોતરેલાં છે. બીજા મજલામાં આ ભાગ પ્રસંગિત નહિ, પણ પરાસંગિત છે, ને એમાં પણ દારબંધ શિલ્પ કોતરેલાં છે. એવી રીતે એની બેસણી પાસે લાદીનો પટ્ટો છે તેમાં પણ શિલ્પની સળંગ દાર કોતરેલી છે. ત્રીજા મજલાનો વચ્ચેના ભાગ પણ પરાસંગિત છે ને એમાં આવા શિલ્પ કોતરેલાં છે. આ ત્રણ મજલાની હિપર મંદિરનું મુખ્ય અંગ આવેલું છે એમાં બધી બાજુએ નાના નાના પ્રસંગ છે. આગલી બાજુના પ્રસંગમાં દેવાલયનું પ્રવેશદ્વાર આવેલું છે. એની બારસાખ પર ફૂલવેલની સુંદર લાન પાડેલી છે ને એને નીચલે છેડે એક સિંહની આકૃતિ કોતરેલી છે. બાકીના પ્રસંગોમાં આવા સુશોભિત ગોખલા છે. આ ચારેય જગ્યાનાં ચાર કાલ-મુખ દેવાલયનાં ખંડેરોમાં મળી આવ્યાં છે. દેવાલયની દીવાલો પર વચ્ચે એક સુશોભિત પટ્ટો પાડેલો છે ને એની નીચેના ભાગમાં દારબંધ શિલ્પોની નિશાનીઓ રહેલી છે. પહેલા મજલાની શિલ્પદ્વારમાં તંત્રકથા ને જાતકકથાના અંગ જોવામાં આવે છે, પહેલા મજલામાં

૧. આ રાજનું એક શૈવ સમાધિસ્થાન પણ હતું.

૨. કેમકે સમાધિસ્થાન કેટલીક વાર મરનાર રાજા ચોતાની હયાતીમાં બધાવી જતા તો કેટલીક વાર એમના મૃત્યુ પછી એમના અનુગામી બધાવતા.

કુંજરદર્શના, બીજામાં પાર્થિવતાના ને ત્રીજામાં અનુનિવાદના પ્રસંગ નિરૂપવામાં આવ્યા છે. મુખ્ય અંગની દીવાલો પર કૃષ્ણ ને કાલયવનને લગતા પ્રસંગ પિછાની ચકાવે છે. ખડેરોમાં અમોઘપાસની મુખ્ય મૂર્તિ મળી આવી છે, જેની મુખાકૃતિ મદારાજ વિધ્યવર્ધનની મુખાકૃતિ જેવી જ જણાય છે. એની સાથે એમના પરમોપાસક મુદનકુમાર, શ્યામતારા, શૂક્રુદી, ને હવચીવનીય મૂર્તિઓ મળી છે. દરેક મૂર્તિની શ્રીમંત્રિકા પર તે તે દેવનું નામ કોતરેલું છે. આ ઉપરાંત લગભગ બીજા બધા ખાતની છુદો ને એમની શક્તિઓનીય મૂર્તિઓ મળી છે. આ મૂર્તિઓ ધડનાર શિષ્ટપીઓ કૃષ્ણવેદની ભાત ને દેવની વેશશ્રૂતિ આલેખવામાં ધણા નિપુણ હતા, પરંતુ એમની મૂર્તિના મુખ પર ચેનનભાવની છાપ હોઈતી નથી. કૃતનગરે આ તમામ મૂર્તિઓનાં નામરૂપ તામ્રપત્ર પર કોતરાવ્યાં હતાં.

ચંડી સિંધસારી એ ચંડી જગોની સાથે ધણું સામ્ય ધરાવે છે ને એ મહારાજા કૃતનગરનું સમાધિસ્થાન હોય એવો સંભવ છે. એની પીઠિકા સમચોરસ છે ને એની દરેક બાજુએ મોટો પ્રધંબ કાઢેલો છે. મુખ્ય અંગની દીવાલમાં દરેક બાજુએ જોખલો છે ને એની ટોચ પર કાલમુખનું શિષ્ટ કોતરેલું છે. એના શિખરના માત્ર બે મગજા મોજૂદ છે ને એમાં સિંહના હારખંધ શિલ્પનો એકેક પટો કાઢેલો છે. પીઠિકાના પ્રસંગોને ઉપર જતાં દેવકુલિકાનો આહાર આપવામાં આવ્યો છે. આ દેવાલયનું બીજું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે એમાં મર્જગૃહ તો નીચે પીઠિકાની અંદર આવેલું છે ને એના મુખ્ય અંગ જેવો ક્ષાત્રો ભાગ તો ખરી રીતે એના શિખર જેવો છે. આ દેવકુલ ને દેવકુલિકાઓમાં ભટારચુરુ, ગજેશ, દુર્ગા, નંદીશ્વર ને મદાકાલની મૂર્તિઓ હતી. આ ઉપરાંત સલાની ને ભેરવની મૂર્તિ પણ જોવા જેવી છે. શિખરની અંદરના એક પટામાં સિંહમુખ ને મકરની આકૃતિઓ જોવા મળે છે. સિંધસારીના પાટનગરમાં આવેલું આ સિવાલય એ આ રાજ્યની સર્વોચ્ચ શિલ્પકૃતિ જણાય છે.

મળપદ્ધિત રાજ્યના અમલ દરમિયાન પણ પૂર્વ જાવાની શિલ્પ-
શૈલી ચાલુ રહી, પરંતુ એમાં જાવાનીજ વિવિધસૂત્રાનું તત્ત્વ વધુ ને વધુ
ઉમેરાતું ગયું. ચંડી જાવી એ નાગરકૃતાગમમાં વર્ણવેલ ચંડી જાજવનો
અવશેષ છે, જ્યાં મહારાજા કૃતરાજસે કૃતનગરના દેહાવશેષ પધરાવીને
એ મંદિરનું બાંધકામ પૂરું કરાવ્યું હતું. એમાં કૃતનગરનો મુખાકૃતિવાળો
શિવની મૂર્તિ મુખ્ય ગર્ભાગારમાં હતી ને અસોબ્ય ભુદની મૂર્તિ ઉપલા
મળજાના મુખ્ય ખંડમાં હતી. અગાઉ આ મંદિર ટાવર જેવું જાંચું
હતું, પણ હાલ એની પીઠિકા જ મોજૂદ રહી છે. એના વચલા ભાગમાં
શિલ્પપદ્ધિકાનો લાંબો પટો કાતરેલો છે. ચંડી પાપોદમાં પૂર્વ જાવાનીજ
મંદિરનો આખો શિખરખંધો નમૂનો જેવા મળે છે. એની અંદર
શિવાદિ દેવોની મૂર્તિઓ હતી ને એક સ્થળે શક ૧૨૨૩ (ઈ. સ.
૧૩૦૧)ની મિતિ કાતરેલી છે. આ દેવકુલિકાનું તલમાન સમયોદસ
છે, એની ચારે બાજુએ પ્રલંબ છે ને એના શિખરને ઉત્તરોત્તર નાના
નાના એવા ચાર ચોરસ મળ્યા છે. શિખરની દૂક પગનો અંતિમ ભાગ
મોજૂદ રહ્યો નથી.

મળપદ્ધિત નગરમાં તો અનેક ભવ્ય મહાલય ને દેવાલય બંધાયા
હતાં, પરંતુ એમાંનું ધણુંખરું જાવાળામુખીના ખપ્પરમાં નષ્ટ થઈ ગયું
છે. એનાં ખડેરામાં હાલ તો એક ગોપુરનો અવશેષ જેવાલાયક રહ્યો
છે, જે દક્ષિણ ભારતના ગોપુરની શૈલીનો છે. એનું મુખ્ય અંગ દેવાલયની
રૂબરૂ છે. માત્ર એક પ્રલંબને બદલે બે સામસામા પ્રલંબોમાં પ્રવેશદ્વાર
રાખીને બાકીની બે બાજુએ એક જ ગોખલો મૂકવામાં આવ્યો છે.
શિખર ખાસું ચૌદ મળવાનું છે. એમાં એકાંતરે ચપટા ચિત્રિત પટા ને
પાંચ પાંચ વેદિકાઓનું ચિત્ર કાતરેલું છે. આ શિખરનીય દૂક પરનો
છેવટનો ભાગ હાલ મોજૂદ રહ્યો નથી. ગોપુર એકંદરે ૫૪ ફૂટ જાંચું
છે. ગોપુરનો આવો એક બીજો નમૂનો જોદાગમાં આવેલો છે. એ
ગોપુર શક ૧૩૦૭ (ઈ. સ. ૧૩૮૫) માં બંધાયું હતું.

અન્ય સ્થળોએ આવેલાં આ સમયનાં દેવાલયોમાં ચંડી જાંચું

નોખું તરી આવે છે. એમાં દેવાલયની પીઠિકા તેમજ મુખ્ય અંગની બેસથળી ચોરસ છે, જ્યારે મુખ્ય અંગ પોતે વૃત્તાકાર છે ને એની ચારે બાજુના પ્રલબ્ધો પાછા લંચચોરસ છે! પ્રલંબોના ગોખલાઓને પ્રલંબિત સુશોભિત પ્રવેશદ્વારો છે. ચિખરનો ધસોખરો લાગ નાખ્યું થઈ ગયો છે. આ દેવાલય બૌદ્ધ ધર્મનું હતું ને એનું નામ વજ્જિનાપરમિતાપુર હતું.

આ સમયનાં બીજાં શૈવ દેવાલયોમાં ચંડી ચળ્યાબુની પીઠિકા પરની ઉપલી શિલ્પપંક્તિમાં અર્જુનવિવાહના પ્રસંગ કાતરેલા છે, ચંડી તિગવંગીની પીઠિકા પર મુંદમાલાના પ્રસંગ કાતરવામાં આવ્યા છે ને ચંડી દેડતોનની પીઠિકા પર અર્જુનવિવાહના પ્રસંગ નિરૂપવામાં આવ્યા છે. પરંતુ આ દેવાલયોનો મુખ્ય ભાગ કાગળને નષ્ટ થઈ ગયો છે ને હાલ માત્ર એની પીઠિકા જ મોજૂદ રહી છે.

પૂર્વ જવાના દેવાલયોનો સર્વોત્તમ નમૂનો ચંડી પનતરન નામે દેવસ્થાનમાં આવેલો છે. ચંડી સેવુની જેમ ચંડી પનતરનમાં અનેક દેવાલય રહેલાં છે, પરંતુ પેલાની જેમ આમાં કોઈ પૂર્વવિહિન યોજના જણાતી નથી. લગભગ દરેક દેવાલય પહેલુમેકું છૂટીછવાઈ રીતે બંધાયું છે. હાલ એમાં ત્રણ વિભાગ છે ને એ આખા સ્થાનનું પ્રવેશદ્વાર પશ્ચિમ બાજુએ આવેલું છે. એની પીઠિકા ત્રણ મળલાની છે. પહેલા મળલામાં જે ભાગ પ્રલંબિત છે, તે ભાગ બીજા મળલામાં પરાલંબિત છે, ત્રીજી બીજા મળલાને ફરતી જગ્યામાં ત્યાં આગળ ખૂબ જગ્યા રહે છે ને તેથી ત્યાં ચાર દેવકૃતિકા બાંધવામાં આવી છે. પહેલા મળલાની દીવાલ પર જાતજાતનાં પ્રાણીઓનાં શિલ્પ કાતરેલાં છે ને વચ્ચે વચ્ચે રામાયણના પ્રસંગ નિરૂપવામાં આવ્યા છે. એવી રીતે બીજા મળલાની દીવાલ પર કૃષ્ણાયનના પ્રસંગ કાતરેલા છે. ત્રીજા મળલાની દીવાલ પર પાંખવાળા નાગ ને પાંખવાળા સિંહોનાં શિલ્પ જોવામાં આવે છે. એની પર મુખ્ય અંગની ઇમારત મોજૂદ રહી નથી, પરંતુ એના ખંડિત અવશેષો પરથી જણાય છે તેમ એના દરેક ગોખલામાં બહાર, વિષ્ણુ ને શિવની મૂર્તિ હતી. પહેલા મળલાની બે સીડીની બે બાજુએ એકેક દારપાળની મોટી

મૂર્તિ મૂકેલી હતી. એની પીઠિકા પર શક ૧૨૬૯ (ઈ. સ. ૧૩૪૭) ની મિતિ છે. એવી રીતે વચલી ઇમારતનાં શિલ્પ પર શક ૧૨૪૦ ને ૧૨૪૧ની મિતિ છે. આગલા ભાગમાં ત્રણ ઇમારતો છે; એમાં એકની મિતિ શક ૧૨૯૧, એકની મિતિ શક ૧૨૯૭ ને એકની મિતિ શક ૧૨૪૨ છે. શક ૧૨૯૧નું નાનું દેવાલય સર્વથા પૂર્વજીવાની પ્રચલિત શૈલીનું છે. આ સ્થાનકની નજીકમાં એક કુંડના અવશેષ રહેલા છે, જેની મિતિ શક ૧૩૩૭ (ઈ. સ. ૧૪૧૫) છે.

ચંડી સેલકેલીર એ મળપહિત યુગનું એક છેલ્લું ઉત્તમ સ્થાનક છે. આમાં શિલ્પની વિષયોમાં એવા સુધારાવધારા દાખલ થયેલા છે, જે ધીમે ધીમે આગળ ઉપર નવી શૈલી ધડવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ દેવાલયની શિલા પર શક ૧૩૫૬ (ઈ. સ. ૧૪૩૪) ને શક ૧૩૬૪ (ઈ. સ. ૧૪૪૨) ની મિતિ છે. આ ઉપરાંત બીજાં અનેક દેવાલય હતાં, જેમાંનાં થોડાં દેવાલયોના અવશેષ હજી મોજૂદ રહ્યા છે.

આ સમયનાં ગુફા—ગૃહોમાં એક ગૃહની દીવાલો પર અત્યુન-વિવાદના પ્રસંગ આપવામાં આવ્યા છે ને એક ગૃહની દીવાલો પર માણસ, પશુ, પંખી, વૃક્ષ, પર્વત ઇત્યાદિ અનેકવિધ આકૃતિઓ ક્રોડરવામાં આવી છે. આ બીજી ગુફામાં ચૈત્યગૃહ અને વિદારની સંયુક્ત રચના કરવામાં આવી છે, જેના નમૂના ભારતમાં ખૂબ મળી આવે છે.

મળપહિત રાજ્યની સત્તા અસ્ત પામી ત્યારથી જીવામાં ભારતીય શિલ્પકલા પણ અસ્ત પામવા લાગી. ઇસ્લામ સત્તાની સામે ટકી રહેવા આ શિલ્પકલાએ જે રચણે ચરણ શોધ્યું—પરંતોનાં શિખરો પર અને પૂર્વ છેડામાં કંઈ રાજસત્તા ટકાવી રાખના હિંદુ રાજ્યમાં. આમાં ગિરિશિખરો પર જે ઉપરાછાપરી મજલા બાંધવામાં આવના તેમાં તો ભારતની નદિ પણ ઇન્ડોનેસિયાની અસર શૈલીની અસર રહેલી જણાય છે, પરંતુ પૂર્વ છેડાના પ્રદેશમાં જે દેવાલય ગંધાનાં રહ્યાં તેમાં ભારતની અસરવાળી શૈલી ઓછીવત્તી ચાલુ રહી શકે છે. દુર્ભાગ્યે આમાંની

ધણીખરી ઇમારતો ઇંટોની હોવાથી કાળગલે નહિ થઈ ગઈ છે, ને હાલ તો એનાં ખડેરામાંથી ખંડિત સિંધ સોધવાનાં રહે છે, જેમાં અનેક શેવ ને ખૌદ મૂર્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. આ ખંડિત સિંધકૃતિઓના નમૂનાઓ પરથી તેમજ જૂના પ્રવાસીઓએ કરેલા આ મંદિરોના વર્ણનની વિગતો પરથી, 'પંદરમી સદી પછીનાં આ દેશાલયોમાં પણ પૂર્વ જાવાની ભારત-જાવાનીઝ સંલ્લેખ દેખા રહે છે.

પૂર્વ જાવાની સિંધપટ્ટણા મધ્ય જાવાની સિંધપટ્ટણા કરતાં ઊંચાની કોટિની છે. ચડી પ્રસંગનની અંદર દોતરેલા રામાયણના પ્રસંગો સરખાવી જોતાં આ તફાવત તરત જ નજરે તરી આવે છે. મનુષ્યનો આકૃતિઓમાં અંગપ્રમાણનો, ચેતન્યનો તેમજ લાવનિરૂપણનો ઉદ્ભવ હોતો નથી ને કૃત્તવેલની શોભા અદ્ભુત પ્રમાણમાં દેખા રહે છે, પરંતુ દેવોની પૂર્ણ પ્રતિમાઓમાં સિંધપટ્ટણાની લગ્નતા જળવાઈ રહી છે ચડી જગોમાં અમોઘપાશ ને સુધનકુમારની તેમજ લોચના ને મામળીની, ચડી સિંધસારીમાં મણેશ, ભૈરવ ને પ્રતાપારમિતાની (ફેલક ફ), ભેદનમાં મણેશી ગચ્છાદિ વિષ્ણુની (ફેલક હ) અને સિપિંગમાં મણેશી હરિદ્વર સ્વરૂપની પ્રતિમા દર્શનીય છે. આ સિંધકૃતિઓમાં દેખા દેતી પ્રભાચક્રની અંદરની કિરણમાલા, કાન પાસે લટકતા ગૂંચળાવાળી કેસખી, ત્રિસિદ્ધ પ્રકારની કેસખી ઇત્યાદિમાં પૂર્વ દિંદની પાલસેલીનો અસર રહેલી લાગે છે. ઇતર સિંધોમાં સિંધસારીના મહર્ષિ તૃણમિંદુ, મળપદિનમાં મણેશ મુંદર સોમુખ, સ્નાનામારના જલચત્ર તરીકે ધડેલા કુંજધારી મનુષ્ય, અને કાલમુખ ને દારપાલનાં સિંધ જેવા થોડા નમૂના મુંદર છે; બાકી આ સિંધોમાં પશુપંખીવાળા કૃત્તવેલની લાત પુષ્કળ જોવામાં આવે છે, જેમાં કોઈ વાર સિંધીનો હથોટી નજરે પડે છે. આમ એકંદરે પૂર્વ જાવાનાં સિંધોમાં સિંધપટ્ટણાની અસ્તદશા જેવું દેખાય છે, પરંતુ એમાં ઉદય-ઉત્કર્ષ-અસ્તના કુદરની ક્રમ કરતાં ઇન્ડોનેશિયાની રહેણાંકરણનો વધતો જતો પ્રભાવ વધારે કારણભૂત હોય એમ મનાય છે.

આ ઉપરાંત જાવામાં શૈવ, બૌદ્ધ અને છતર ધર્મોની અનેક પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમા મળે છે. એમાં સદાશિવ, હિમામહેશ, શ્રીદેવી, બુદ્ધ, મંજુશ્રી (ફ્લેક ૮), વૈવેચન ને ત્રૈલોક્યવિજયની કાંસાની મૂર્તિઓ ઘણી દર્શનીય છે. સોનાની ને ચાંદીનીય કેટલીક સુંદર પ્રતિમાઓ મળી છે. પૂર્વ જાવાની ધાતુપ્રતિમાઓ આમ તો મધ્યજાવાની ધાતુપ્રતિમાઓ સાથે અતુલ્યકલિત છે, પરંતુ એના બહિરંગમાં પૂર્વ ભારતની પાલશૈલીની સ્પષ્ટ અસર નજરે પડે છે.

જાવાનાં આ પ્રાચીન દેવસ્થાનોમાં શિવપદ્માના કેટલાક દર્શનીય નમૂના નજરે પડે છે; જેમકે સોરા-જેમરંગની વેદિકા પરની શિવપંક્તિઓ (ફ્લેક ૪), ચંડી જનોનમાંની અમત્સ્યની પ્રતિમા (ફ્લેક ૫), ચંડી જગોમાંની સુધનકુમારની પ્રતિમા, સિંધસારીમાં મળેલી પ્રતાપારમિનાની પ્રતિમા (ફ્લેક ૬), બેલહનની ગરુડારૂઢ વિષ્ણુની મૂર્તિ (ફ્લેક ૭), સિંપિંગની હરિદર-મૂર્તિ, જાવામાં મળેલી મંજુશ્રીની રૂપાની પ્રતિમા (ફ્લેક ૮).

૧૯. સુમાત્રા ને બોર્નિયોનાં દેવાલય

જાવાની સરખામણીએ સુમાત્રા ને બોર્નિયો જેવા મોટા ટાપુ એમાં પ્રાચીન સિંધપદ્ધતિના ધણા જોશા અવશેષ મળ્યા છે. જ્યાં મલયુ ને શ્રીવિજય જેવાં જ્વલંત રાજ્ય યદ્ય ત્યાં તેવા સુમાત્રામાં પણ પ્રાચીન સિંધપદ્ધતિની સળંગ રૂપરેખા આંધ્રી સદાતી નથી એ નવાઈની વાત છે. મલયુ રાજ્યના પાટનગરનાં ખડેરામાં હાલ જોમા છુદ્ધની એક સુંદર પ્રતિમા ને ચાર મહરનાં સુશોભિત સિંધ મળ્યાં છે, જે ત્યાંના કોઈ મોટા દેવાલયના અવશેષ હોવા જોઈએ. એમાંના એક મહર-સિંધ પર સંક ૯૮૬ (ઈ.સ. ૧૦૬૪) મી મિતિ છે. આ સમયે મલયુ પર જાવાનું આધિપત્ય જન્મું નહોતું, છતાં આ સિંધપદ્ધતિએમાં જાવાની સિંધપદ્ધતિ જેવી સૈધી જોવામાં આવે છે, પરંતુ એમાં સુમાત્રાની સિંધપદ્ધતિનાં કેટલાંય વિશિષ્ટ લક્ષણ દેખા દે છે; આથી એને હિંદ-જાવાનીકના જેવી હિંદ-સુમાત્રાન સૈધી મણવી જોઈએ.

શ્રીવિજય રાજ્યના પાટનગરની જગ્યાએ વસેલા મણુતા પેલ્-બંગમાં પ્રાચીન સ્થાપત્યના થોડા મુશ્કામાંકિયા જ અવશેષ મળી આવ્યા છે, પરંતુ એની આસપાસના પ્રદેશમાં કેટલાંક વિશિષ્ટ પ્રકારનાં સિંધ મળ્યાં છે. એમાં નગરની બાજુએ આવેલા સેયુંતંગ પર્વત પર મળેલી જોમા છુદ્ધની પ્રતિમા ઘણી પ્રાચીન જણાય છે, એની વેશભૂષામાં અફેલી નિયમિત ગડીની રેખાઓ ઇન્ડોનેસિયાનાં પ્રાચીન સિંધોમાં માત્ર આ એક જ સિંધમાં જોવા મળે છે. આમાં જાવનની સિંધપદ્ધતિની સૈધી અસર આવી હોવી જોઈએ. આ સૈધી શુદ્ધ માધારસૈધીને નહિ, પણ મયુરાસિધી જેવી મિશ્રિત સૈધીને મળતી આવે છે. પેલ્બંગ પાસેના એક મામમાં મળેલી અવશેષકિતેશ્વરની જોમા મૂર્તિમાંય ઉચ્ચ કાટિની મૌલિક સૈધી દેખા દે છે.

પેલ્બંગની દક્ષિણે આવેલા એ નદીના સંગમસ્થાન પાસેથી .

૧. કોઈ આને પ્રાચીન પાટનગરની જગ્યા મળે છે.

અવતોદિતેશ્વર, શુદ્ધ ને મૈત્રેયની કાંત્યપ્રતિમા મળી છે. આ શિલ્પોની શૈલી મધ્ય-જ્ઞવાનીક શૈલી કરતાં જુદી પડે છે. એ બારતની શિલ્પશૈલીની સીધી અસરવાળી બારત-સુમાત્રન શૈલી હોય એમ જણાય છે. શુદ્ધના મુખના ખીજા કાંત્યશિલ્પમાં જણાતા ગૂંચળાંગૂંચળાંવાળા કેશખંધની શૈલી પણ વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. કાંત્યશિલ્પોમાં શુદ્ધની એક ખીજા પ્રતિમા, વૈરાયનની પ્રતિમા, શિવની પ્રતિમા અને હંસારૂઢ જાતા, ગરુડારૂઢ વિખ્યુ ને સિંહારૂઢ શિવની પ્રતિમા હ્રદય શૈલીની છે. હાથીનું એક કાંત્યશિલ્પ તો ઘણું કલાત્મક લાગે છે. એમાં હાથીને એક સ્ત્રી હાંકતી હોય છે ને એની પાછળ એક પરિચારક બેઠેલો છે.

સુમાત્રામાં પ્રાચીન દેવાલયોના જે ગણ્યાગાંઠ્યા અવશેષ મોજૂદ રહ્યા છે તેમાં બિંદારો-ગદાલનાં જે દેવાલય મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. પહેલા દેવાલયમાં જે ચોરસ પીઠિકા ને ધુમટના ઘાટનું ગોળ શિખર છે, એની અંદર બોધિસત્ત્વની એક મૂર્તિ છે ને એની આસપાસનાં ખડેરોમાં સ્તૂપના અવશેષ મળ્યા છે. બીજા દેવાલયમાં પણ એવી જ રચના જણાય છે, પણ એના શિખરનો ઘણો ભાગ નાજૂદ થઈ ગયો છે. એમાં હેરુકની એક પ્રતિમા ને શુદ્ધના ત્રણ ઉત્તરાંગ હતાં. આ ખડેરોની નજીકમાં કેટલાક બીજાં બોદ ખડેરોના રડયાખડયા અવશેષ મળ્યા છે. એમાંના એક ખડેરમાં શક ૧૧૫૭ (ઈ. સ. ૧૨૩૫)નો સેખ ઠાતરેલો છે આ પરથી આ સમયનો કંઈ ખ્યાલ આવે છે. બિંદારો-ગદાલ-૧ માંની વજ્રસત્ત્વની પાષાણપ્રતિમા પાલશૈલીની જણાય છે, જ્યારે ત્યાંનું સ્ત્રીનું કાંત્યશિલ્પ લગભગ એ જ અરસાનું પણ દક્ષિણદેશીનું લાગે છે. બિંદારો-ગદાલ-૨ માંની હેરુકની પ્રતિમા પણ ગરામર બારતની શૈલીની છે.

સુમાત્રાનાં દેવાલયોમાં કેટલાંક લક્ષણ બારત-જ્ઞવાનીક જેવાં જણાય છે, પરંતુ આ પરથી એની સમય શૈલીને બારત-જ્ઞવાનીક ગણાય નહિ, કેમકે એમ તો એમાં કેટલાંય બિજાં લક્ષણ પણ છે. વસ્તુતઃ આ

દેવાલય તો ભારત-સુમાત્રન શૈલીનાં છે ને બને ટાપુની ગ્રેષ્ઠાતું મૂળ એક જ દેવાથી એમાં એને લીધે દેવતાકે લક્ષણ એકસરખાં લાગે છે. સુમાત્રામાં મળેલા દેવતા સેખો ભારતની શિવિમાં કાનગેલા છે તે એમાંના એક સેખમાં 'સુવર્ણમૂર્તિ' નામ આવે છે, જે ભારતના પ્રાચીન સાહિત્યમાં વારંવાર વપરાતું વર્ગી ભટાર લોકનાથની કાંચ પ્રતિમા પર સિંધી ચૂર્ચનું નામ તે શક ૯૪૬ (ઈ. સ ૧૦૨૪) વર્ષ આવેલું છે. આ જથા ઉલ્લેખો પરથી કહિત થાય છે તેમ ભારતના માણસો જવાની જેમ સુમાત્રામાં પણ સીધા આત્મા દેવા જોઈએ.

સુમાત્રાની જેમ બોર્નિયોમાં પણ પ્રાચીન સ્થાપત્યના ખાસ અવશેષ મળ્યા નથી, પરંતુ પ્રાચીન સિંધના ધણા નમૂનો મળ્યા છે. સૈવ પ્રતિમાઓમાં ચિવની એક કબી પ્રતિમા ઉચ્ચ કોટિની દયા ધરાવે છે. એમાં એમના એકાગ્ર ધ્યાન ને અનુમદના ભાવનું સંકલિત નિરૂપણ નમુનેદાર છે. એમના ત્રણ હાથમાં માળા, ત્રિશુળ ને ચામર છે અને એમનો ચોથો હાથ વરદમુદ્રામાં છે. આ પ્રતિમાની પાસે મહેસ, કાર્નિટ્રેય, લલા કપાદિ દેવોની પ્રતિમા મળી છે, પરંતુ એની સિંધ-શૈલી કોતરતી કોટિની છે. સિંધની નાની ચતુર્ભુજ સુવર્ણમૂર્તિ પણ પ્રારંભિક હતી છે.

બૌદ્ધ પ્રતિમાઓમાં મંજુશ્રીની પાષાણપ્રતિમા શુદ્ધ ભારતીય શૈલીની છે. પછીની ધણી બૌદ્ધ મૂર્તિઓમાં કોંચા સંકુષ્ઠાદનો મુકુટ જોવામાં આવે છે. એમાંની એક વજ્રવારી મૂર્તિ વજ્રપાણિની છે. એક ચતુર્ભુજ મૂર્તિ ખ્યાની શુદ્ધ અમિતાબમાંથી પ્રગટ થયેલા કાર્ષ બોધિસત્ત્વની છે. એમના ઉપલા જમણા હાથમાં ચામર ને ડાબા હાથમાં ચક્ર છે, જ્યારે નીચેનો જમણો હાથ વરદમુદ્રામાં છે ને કોંચા હાથ કમળની દાંડી પકડાવેને દીવણ પર દેખેલો છે. બીજી દેવલીક બૌદ્ધ મૂર્તિઓ જરાજર ઓળખી શકાતી નથી. આ મૂર્તિઓમાં કાર્ષ અન્ય દેવના મૂર્તિવિધાનના નિયમ પૂરા બંધબેસતા નથી એ લક્ષમાં લેવા જેવું છે.

ધાતુ-પ્રતિમાઓમાં જીભા શુદ્ધની એક કાંચપ્રતિમા સહુથી વધારે દર્શનીય છે. એમના શિર પર જીર્ણાની જગ્યાએ જીંધું ઉપ્સીય છે. એમના દેહ પર ગડીવાળું ચીવર ઉપવીત દબે પહેરેલું છે. એમના જમણા હાથ વિકર્ક મુદ્રામાં છે, જ્યારે ડાબા હાથમાં ત્રિશૂળાપાત્ર છે. હથેળીના પાછલા ભાગ પર ગંધાર દેશની પાષાણપ્રતિમાઓમાં હોય છે તેવું કંઈ આવરણ લગાવેલું હોય છે. આ મૂર્તિમાં દિવ્ય શક્તિ અને અનુગ્રહની દૃષ્ટિને તાદરસ ભાવ વ્યક્ત થયો છે.

જોનિયોની આ શિશ્પશૈલી જાવાનીઝ શૈલી પરથી જતરી આવેલી એવો એક મત છે, પરંતુ એનાં ધર્માલક્ષણો ભિન્ન પ્રકારનાં છે; આથી અહીંની શિશ્પશૈલી પણ આ પરણદ્રીપમાં વસેલા હિંદીઓને હાથે જાણી શકાય છે એમ માનવું જોઈએ.

સેલેજસના ટાપુમાં શુદ્ધની એક જીભા સુંદર કાંચપ્રતિમા મળી છે. જીભા ને લંબગોળ મો-કળામાં તેમજ એના જાડા ઓઠ ને ગડીવાળું ચીવરમાં પ્રારંભિક સુસૃષ્ટીની અસર રહેલી છે.

ફિલિપ્પાઈન ટાપુઓમાં મળેલી શિવની નાનકડી તામ્રપ્રતિમામાં તેમજ પદ્માસનસ્થ દેવની સુશોભિત મુવર્ણપ્રતિમામાં ભારતની શિશ્પશૈલીની થોડીકણી અસર નજરે પડે છે.

૨૦. બાલીનાં દેવાલય

પ્રચીન સ્થાપત્ય ને શિલ્પના ધણા અવશેષ તો બાલીના નાનકડાં ટાપુમાં મળી આવે છે. અહીં દસમી સદી પહેલાંનાં દેવાલયોના અવશેષ ખાસ મોજૂદ રહ્યા નથી, પરંતુ છટક શિલ્પોના નમૂના છેક આઠમી સદીથી દેખા દે છે. માટીની ગોળ પટ્ટિકાઓ પર કાતરેલા છુદો ને બોધિસત્ત્વોનાં શિલ્પ શુદ્ધ ભારતીય શૈલીનાં છે, ખાસ કરીને મુખ-કાલીન શૈલીનાં. એની સાથે મળેલાં માટીનાં મુદ્રકામાં ચે ચર્મા દેવપ્રમલાનાં જે શ્લોક મુદ્રિત કરેલો હોય છે તેના અક્ષર આઠમી સદીની ભારતીય લિપિના જણાય છે. આ શિલ્પોમાં દળ ઈ-ડોનેશિયાની તળપદી અસર બળી જણાતી નથી. તદ્દુ બીંધા મુખટવાળા એક મુખના શિલ્પમાં પણ શુદ્ધ ભારતીય શૈલી દેખા દે છે.

પરંતુ લલિતાસ્ત્રનાં એટલા ચતુર્બુજ પદ્મદેવની મૂર્તિમાં મધ્ય-જાવાનીઝ શૈલીની અસર જણાઈ આવે છે, જે બાલી પર જાવાના મતરામ રાજ્યે જમાવેલા રાજકીય પ્રભાવને કારણે સંકલિત છે.

દસમી સદીથી બાલીની શિલ્પશૈલીમાં તળપદી શૈલીનું તત્ત્વ ઉમેરાઈ ગયું ને એમાં વળી જાવાની શૈલીનું તત્ત્વ પણ બળતું ગયું. આ ભારત-બાલીનીઝના આદિમ કાળનાં સ્થાપત્યનાં એ અવશેષ ખાસ નોંધપાત્ર છે. ગોઆ-ગજ અર્થાત્ ગજ-ગુદાનું નામ ઉદયગિરિની 'દાથી-ગુદા' ને મળતું આવે છે. એના પ્રવેશદ્વાર પર કાલમુખનું શિલ્પ છે. એની જે બાજુએ વેલની ભાત અને માણસો ને પ્રાણીઓનાં શિલ્પ કાતરેલાં છે. અંદરના પાછલા ભાગમાં આડે લંબચોરસ ખંડ છે, જેની અંદર બધા મળીને અગિયાર ગેખલા છે, એમાં ગણેશ, શિવલિંગ દેવતાદિ દેવોની પ્રતિમા મૂકેલી છે ને બીજાં કેટલાંક શિલ્પ મોખરાના ભાગમાં મૂકેલાં છે. એમાં કળસધારી સ્ત્રીનું શિલ્પ બામી કાટિની શૈલીનું છે. મુખ પર કાતરેલા એક ચળદની લિપિના મરોડ પરથી એનો સમય અગિયારમી સદીનો લાગે છે.

ગુનુંગ-કાવીની ગુફાઓમાં રાજકુળના નવ માણસો ને એક મોટા અધિકારીનાં મળાને કુલ દસ સમાધિસ્થાન આવેલાં છે. એના પર એકેક દેવાલયની પ્રતિકૃતિ ઘડવામાં આવી છે, જેની અંદર પ્રવેશખંડનીય પ્રતિકૃતિ જોવામાં આવે છે. એનાં શિખરોમાં, મધ્ય જવાનાં શિખરોમાં હોય છે તેવાં, નાનાં નાનાં શૃંગ રાખવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ એને પૂર્વ જવાનાં શિખરોની જેમ શિખરના ઉત્તરોત્તર ચર તરીકે ઘટાવવામાં આવ્યાં છે. આ ગુફાઓ પરના એક લેખમાં સંક ૯૯૯ (ઈ. સ. ૧૦૭૭) ની મિતિ મળી છે, તે પરથી એ ઐરલંગના સમયમાં કૌતરાર્ધ લાગે છે. આ ગુફાઓ પરના લેખો ભારતની કુટિલલિપિના જેવી ગોળમટોળ મરોડવાળી 'કડિરી લિપિ'માં કૌતરેલા છે. આ પ્રકારની ગુફાઓના થોડા બીજા નમૂના પણ મળ્યા છે. ત્યાં એને ગેલા-ગર્લ અર્થાત્ ગર્લ-ગુલા કહે છે.

પુર-સુકવનમાં મળેલાં બે શિસ્પ આ કાળના આદિમ નમૂના છે. એકમાં એક દંપતીની જીભી પ્રતિમાઓ છે ને બીજામાં એ દંપતીની બેઠી પ્રતિમાઓ છે. એના પાછલા ભાગ પર કૌતરેલી સંક ૧૦૨૩ (ઈ. સ. ૧૧૦૧)ની મિતિ પરથી આ શિસ્પ ઐરલંગના સમયનાં લાગે છે ને એના આલેખનની વિચિત્ર દબ પરથી એ શિસ્પ કોઈ સદ્ગત દંપતીનાં જણાય છે. આથી એ આકૃતિઓ ઐરલંગનાં માતા-પિતાની હોવાનો સંભવ લાગે છે. આ ઉપરાંત સાત બાળકો સાથેની હારીતિની પ્રતિમા પણ ઐરલંગના સમયની ગણાય છે.

મદિયાસરમદિની દુર્ગની અદ્યુષ્ઠ મૂર્તિ ઉત્તમ કાટિની છે. બાલીના ઐરલંગને જવાની રાજસત્તા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારથી બાલી ને જવાની શિસ્પદળામાં દીક દીક સામ્ય જોવામાં આવે છે. પરંતુ આમાં બાલીની સૈદ્ધી પર જવાની સૈદ્ધીની અસર જામી દશે કે જવાની સૈદ્ધી પર બાલીની સૈદ્ધીની અસર પ્રસરી દશે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે; છતાં મધ્ય જવાની સરખામણીએ પૂર્વ જવાની સૈદ્ધીમાં જે ઓચિતો પલટો

જણાય છે તે દૃષ્ટિએ જોતાં આમાંનું બીજું અનુમાન વધારે સંભવિત લાગે છે.

તેરમી ને ચૌદમી સદીનાં કાંઈ મોટાં બાંધકામ મળ્યાં આખ્યાં નથી, પરંતુ આ સમયની દહેરીઓના ઘણા નમૂના મળે છે, એટલું જ નહિ, એમાં મોટાં દહેરાનાય થોડા છટક અવશેષ નીકળે છે. આ પરથી એ સમયનાં દેવાલયોની શૈલીનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણ જણાઈ આવે છે. પીઠિકામાં હવે જવાનીક દેવાલયોની પીઠિકાના જેવા તમામ થર દેખા દે છે ને સિખરનાં ચોરસ શૃંગોની જગ્યાએ ગોળ કળશ જોવામાં આવે છે. કાંઈ દેવાલયમાં બાજુની ત્રણ દેવકુલિકા પણ હોય છે.

આ સમયનાં શિલ્પોમાં ભારતની શૈલી ફક્ત ઇન્ડોનેશિયાની શૈલીનું પ્રમાણુ વિશેષ રહેલું છે, આથી એની શૈલી એકંદરે જનરલી કાટિની જણાય છે. કાંઈ રાણી જેવી સ્ત્રીની એક પ્રતિમા મળ્યા છે તે આ પ્રકારની છે. એના પરના લેખમાં શક ૧૨૬૪ (ઈ. સ. ૧૩૪૨)ની મિતિ મળે છે. કાંઈ શિલ્પમાં ચાર બાજુએ ચાર પ્રતિમા કાતરેલી હોય છે. આવા એક ચોમુખ શિલ્પની ફરેક બાજુએ સરખા ધાટની રાની ચતુર્ભુજ મુર્તિ કાતરેલી છે. એના નીચલા બે હાથ અંજલિ જોડેલા છે ને ઉપલા બે હાથમાં શંખ ને પુસ્તક ધારણ કરેલાં છે એના લલાટમાં ત્રીજું નેત્ર જોવામાં આવે છે. આ પરથી એમાં હરિ-હર-પિતામહની સમુક્ત ત્રિમૂર્તિનો ભાસ થાય છે; છતાં એમને અંજલિ જોડાવવામાં આવી છે, તો એ હાથ કાંઈ જોઈ દેવાલયમાં આ ત્રિમૂર્તિની મોણતા રજૂ કરવા માટે હોવી જોઈએ.

પૂર્વ, જવાનાં જેવાં કળશધારી ઓપુરોનાં શિલ્પોના કેટલાક નમૂના હવે કાટિના છે.

એક શિવલિંગની આસપાસ ઉપલી ફરોળમાં આઠ ઉતરાંગોનાં ને નીચલી ફરોળમાં આઠ એલેલી મુર્તિઓનાં શિલ્પ પડેલાં છે. નરસિંહાવતારની મુર્તિમાં અંધપ્રમાણુ ઘણું વિચિત્ર લાગે છે.

એક જલપાત્ર પર ઠાતરેલું અટપટું દસ્ય ઝીણી ઝીણી વિગતોથી ભર્યક કરી દીધેલું છે. એમાં ચાર બાજુએ ચાર નાગયુગલ છે ને દરેક યુગલના એક નાગની પૂંછડી બાજુના યુગલના નજીકના નાગની પૂંછડી સાથે વીંટળાયેલી છે. યુગલના શિર પર ચિત્રલિંગ ધારણ કરેલું છે. પૂંછડીના દરેક છેડા પર પચાસન ટેકવેલું છે, જેના પર ઠાઈ દેવ બિરાજે છે. આ આખા નાગમંડળને દેવો સમુદ્રની અંદર ક્યાંક કોંચકી નાખ્યા છે. આ દશ્યમાં ક્યો પૌરાણિક પ્રસંગ આલેખવામાં આવ્યો છે તે નક્કી થયું નથી.

જેઠ-પુણી ગ્રામાં ૮૦ ફૂટ જેટલી લાંબી શિષ્પપંક્તિ ઠાતરેલું છે. એ બાંસીની શિષ્પકળાનો અત્યુત્તમ નમૂનો છે. એમાં પશ્ચીમકુટીન ઘોડેનાં સુશોભિત ગૃહ, અરુણની પાર્શ્વભૂમિકા, મૃત્યુવાની પ્રવૃત્તિ ને સ્ત્રી-પુરુષોની દેહાકૃતિ તેમજ એમની વેશવસ્ત્રા અરેખર નોંધપાત્ર છે.

જાવામાં ઇસ્લામી સત્તા રથપાતાં ત્યાંના ધણી વતનીઓ બાલીમંડપે રહેવા આપ્યા, ત્યાર પછી પછુ ત્યાં નવાં નવાં દેવાલય બંધાતાં રહ્યાં. બાલીના અર્વાચીન દેવાલયમાં ત્રણ ચોક હોય છે. પહેલો ચોક ધણી વાર છેક બાલી હોય છે. ઠાઈ વાર એમાં બલિશાલા કે બલિસ્તંભ હોય છે. બલિશાલામાં લાકડાના સુશોભિત ચાંબલા ને પાટડા પર સાંઘીદાર છાપડું હોય છે. એની દીવાલો પર રામાયણ-મહાભારતના પ્રસંગ આલેખવામાં આવે છે. પહેલા ચોકમાંથી મુખ્ય દ્વારમાં ચક્ર ખીજ ચોકમાં જવાય છે. એમાં અનેક બલિશાલા ને બલિસ્તંભ હોય છે. સાર્વજનિક દેવાલયની અંદર લાંબી બલિ-શાલા રાખવામાં આવે છે, ત્યાં મામના લોકો પૂનમ ને અમાસને દિવસે એકઠા થઈ દેવની ઉપાસના કરે છે. એમાં એક છેડે દેવની પ્રતિમા મૂકેલી હોય છે. બીજા ચોકમાંથી એક સાદા દ્વારમાં ચર્ચ ત્રીજા ચોકમાં જવાય છે. ત્યાં મર્મગૃહ હોય છે. એમાં અનેક મૂર્તિઓ, દેવાલયો, બલિકુડો ને બલિસ્તંભો હોય છે. બહા, વિષ્ણુ ને શિવનાં દેવાલયોને મેરુ કહે છે. એમાં શિવનું દેવાલય વચ્ચે હોય છે ને એનું શિખર વધા

છેલું હોય છે. સામાન્ય રીતે મેરુની રચના પ્રાચીન ગૃહાલયની રચના જેવી હોય છે : ચોરસ પીઠિકા, એના પર ચોરસ ગર્ભગૃહ, ને એના પર ઉત્તરોત્તર ઝોળા કટના અનેક મજલાવાળું છેલું શિખર, જેની ટોચ પર લિંગ કે સ્તંભની આકૃતિ હોય છે. આ દેવાલયોની દીવાલોને તેમજ એના દરવાજાઓને સિંધ ને ચિત્રની મુદ્રા દૃષ્ટિઓથી મુશોશિન કરવામાં આવે છે. એમાં કાલમુખ, વેદ ને મળની આકૃતિઓ તેમજ આખ્યાનોના પ્રશ્નોનાં સિંધ પણ હોય છે. એકંદરે વિલક્ષણ ને વિભિષણ દેખાવનાં સિંધ વધારે રચાન ધરાવે છે, જેની પાછળ અનિષ્ટ-નિવારણનો હેતુ રહેલો જણાય છે. પૂર્ણમાન પ્રતિમાઓમાં સૌમ્ય તેમજ ગૌરવ સ્વરૂપનાં અનેક દેવદેવીઓ ઉપરાંત દ્વારપાળો, ગરુડ, મન્ધવો, કિમ્બરો, અસુરો ને નાક્ષસોની પ્રતિકૃતિઓ જોવામાં આવે છે. બાહીમાં તો ભારતીય શૈલીની અસરવાળાં દેવાલયો ને સિંધોની પ્રજ્ઞાથી હજારો થાય છે.

આમ ઇન્ડોનેશિયાના પ્રાચીન સિંધ-રચાપત્યમાં તેમજ બાહીના અર્વાચીન સિંધ-રચાપત્યમાં પણ ભારતના સિંધ-રચાપત્યની સ્પષ્ટ અસર રહેલી નજરે પડે છે.

ખાંડ ૬ : ભાષા

૨૧. સંસ્કૃત ભાષાની અસર

ઇન્ડોનેશિયામાં જે જુદીજુદી ભાષાઓ બોલાય છે તે ઑસ્ટ્રો-નેશિયન જૂથની ભાષાઓ છે. જાવાનીઝ ભાષામાં અ હ ડ ઇ ઈ ઓ એટલા સ્વર છે. (જેમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘના ભેદ નથી) ને ક ગ ઙ ચ જ ઝ ટ ઢ ટ દ ન પ વ મ ય ર લ વ સ હ એટલા વ્યંજન છે. ધણાખરા શબ્દ દ્વિશ્રુતિક (disyllabic) હોય છે ને અક્ષરોમાં મોટે ભાગે વ્યંજન ને સ્વરનું આગતન થતું હોય છે. ઇન્ડોનેશિયાની વહીવટી, સાંસ્કૃતિક ને શૈક્ષણિક ભાષા તરીકે હાલ ‘બહાસા (ભાષા) ઇન્ડોનેશિયા’ નામે મલયભાષા પ્રયોગ્ય છે, પરંતુ એ ભાષા કરતાં જ નવાનીઝ ભાષા બોલનાર જનોની સંખ્યા ધણી (લગભગ ૩ કરોડ જેટલી) છે. આ ભાષાઓ પર સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-તામિલ, ચીની, અરબી-ફારસી, પોર્ટુગીઝ, હિન્દી, અંગ્રેજી વગેરે અનેક ભાષાઓની ઓછીવત્તી અસર રહેલી છે.

શક સંવતના આરંભકાળથી ભારતીય જનો ઇન્ડોનેશિયામાં જતા ને વસતા હોઈને ત્યાં ભારતીય ભાષાઓની અસર ધણી વહેલી શરૂ થઈ ગણાય. આઠમી સદી સુધીના આરંભિક શિલાલેખો પદ્મવલિપિના મરોડની ભારતીય લિપિમાં લખેલા છે. પરંતુ ઇન્ડોનેશિયામાં ભારતીય લિપિનો ઉપયોગ પદ્મવ સત્તાના ઉદય પહેલાં શરૂ થયો લાગે છે. પદ્મવલિપિમાંથી પ્રાચીન જાવાનીઝ કે દાવી (કવિ) લિપિ વ્યુત્પન્ન થઈ ગણાય છે. સ્થાનિક લોકો એને અક્ષર વુદ્ધ (બૌદ્ધ લિપિ) કહેતા, કેમકે ઇસ્લામના પ્રસાર પહેલાંના સાંસ્કૃતિક કાળને તેઓ બૌદ્ધ કાલ તરીકે ઓળખતા. અર્વાચીન જાવાનીઝ લિપિ એ આ ‘દાવી લિપિ’નું જ ફરજદ છે. એની સાથે સામ્ય ધરાવતી બાલીનીઝ લિપિ તેમજ મધ્ય સુમાત્રાની ખાતાલિપિ પણ એ જ રીતે ભારતીય લિપિમાંથી ઉત્પન્ન

યર્ષ જણાય છે. છેવટમાં ત્યાં આ પ્રાચીન લિપિઓના રથાને અરબી પ્રચલિત થઈ ને હવે તો અરબીને રથાને રોમન લિપિ પ્રયોજવા લાગી છે.

બાલી હિપુરાત સુમાત્રા, જાવા, બોર્નિયો, સિલિંગિસ વગેરે ટાપુઓનાં અમુક પ્રદેશોમાં સંસ્કૃત ભાષાની સીધી અસર રહેલી છે. જાવાનીઝ ભાષા પર હાલ મલયભાષાનો ધબ્બો પ્રભાવ પડી રહેલો છે. ને મલયભાષામાં રહેલાં સંસ્કૃત તરવો જાવાનીઝ ભાષામાં હાખલ થઈ રહ્યાં છે. દા. ત. મલયભાષામાં પ્રજના અર્થમાં પ્રયોજાયેલો ‘ખંસ’ (વેશ) શબ્દ હવે જાવાનીઝ ભાષામાં યે પ્રચલિત થયો છે. એવી રીતે જાવાનીઝ ભાષાના સંસ્કૃત શબ્દ મલાયેસિયાની ભાષાઓમાં ય પ્રયોજના થયા છે. દા. ત. ‘જક્ષ’ (અખ્યસ) શબ્દ જાવાનીઝમાંથી આવેલ છે. મલયભાષાની અસર એટલી વ્યાપક છે કે ન્યૂ ગીની જેવા દુરના ટાપુમાં યે ‘રાજ’ અને ‘અર્ન’ (અર્ચ) જેવા કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દ એની મારફતે હાખલ થયેલા દેખાય છે. સિલિંગિસની ભાષાઓમાં ય ‘કાલ’, ‘કાવી’ (કુંવી), ‘કંડી’ (કુંડી), ‘ગોલ્લ’ (ગોળ), ‘ગરક્ષ’ (વંસ-કાંત્ર), ‘મણિ’, ‘ચંદન’, ‘રૂપિયા’, ‘લેપ’, ‘લાન’ (લામ) ‘સાધાન’ (સોપાન), ‘સુરુગ’ (સ્વર્ગ), ‘સેવા’, ‘ગુરુડ’ (ગરુડ), ‘પુનિરી’ (પુત્રી), ‘મક્રાત’ (મુગ્ધ), ‘નાગ’, ‘સમુદ’ (સમુદ્ર), ‘રાક્ષસ’ (રાક્ષસ), ‘ગુરુ’, ‘પતિ’, ‘પરેક્ષા’ (પરીક્ષા), ‘પુવાસા’ (ઉપવાસ), ‘ધન’ (વત્ત), ‘હુન’, ‘દેવ’, ‘દેવી’, ‘દેવતા’, ‘દાસ’ (દોષ), ‘રનક’, (નરક), ‘રાજ’, ‘કાલ’ ‘સપત’ (શપથ) વગેરે અનેક સંસ્કૃત શબ્દ દેખા દે છે. એમાંના ધણી શબ્દ ત્યાં મલયભાષા મારફતે પ્રવેશ પામ્યા જણાય છે. એવી રીતે બાલીની પૂર્વે આવેલા ટાપુઓમાં પણ મલયભાષા મારફતે સંસ્કૃત શબ્દોની રચટ અસર થયેલી થયેલી નજરે પડે છે. દા. ત. મીન, મદા, માંડીવ, ગિલિ (ગિરિ), ઇન્દ્ર, મન્ત્રી, પુસ્તક, પરબા (ગ્રન્થ), સેનાપતિ બોર્નિયોની ભાષામાં પણ દંડ, જાલ, ગુણ, ગુરુ, રાજ જેવા અનેક સંસ્કૃત શબ્દ મળી આવે છે. સુમાત્રાની ભાષાઓમાં પણ આગમ, આસા (ભાષા), દાસ (દાષ), ગજહ (ગજ), ગુરુ, નરક, રસ, રાજ, તપ, સુદિ (સુદ્ધિ-

શુદ્ધિ), ગિસ (રિપો), યુગિ (મૂમિ), ચરિતર (ચરિત્ર), ચિંતા, કતા (કથા), માસ, નામ, નગરી, પરનમા (પૂર્ણિમા), રાહુ, તકં છત્યાદિ અનેક સંસ્કૃત શબ્દ તાત્સમ કે તદ્ભવ રૂપે દેખા દે છે.

કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દ જુદાજુદા ભાષામાં જુદાજુદા અર્થમાં પ્રયોગવા છે; જેમકે 'બંસ' (વણ) કુલ, કુટુંબ, જનનિ, પ્રજા, પ્રકાર, જ્ઞાનિ, આશિન્નત્વ વગેરે જુદાજુદા અર્થ ધરાવે છે એવી રીતે કુલ, દેશ, ચામર, રાશિ, દેવંતા, દૂત, ગુરુ, પાંડિત, સિક્ષુ વગેરે ખીજા અનેક શબ્દોના પણ જુદાજુદા પ્રદેશમાં જુદાજુદા અર્થ ધરાવ્યા છે.

દક્ષિણ ભારતનો પૂર્વતટ પ્રદેશ આ દ્વીપો સાથે નિઃશ્વર સંબંધ ધરાવતો હોઈ, તામિલ તેલુગુ વગેરે દ્રાવિડ ભાષાઓએ ઇન્ડોનેશિયામાં ફીક્ટીક અસર જમાવી છે. મલાયા દ્વીપકલ્પમાં તો તામિલ ને તેલુગુમાં કેટલોક વ્યવહાર ચાલતો ! કેટલાક ભારતીય શબ્દ દ્રાવિડ ભાષાઓ મારફતે આપાત થવા લાગે છે, જેમકે 'પદમ' (વણ), પદમ (વદ્), પત્રમ (વદ્ર), ગિસી (વેદ્યા), નીલમ, રાગમ. આચીન-મવાનીઝ 'ચવલી' શબ્દ તામિલ ભાષાના 'ચવળી'-'ચવુળી' સાથે સામ્ય ધરાવે છે, જે શબ્દ ઠાંકણના દિનારા પર આગેલા ચૌલ નામે ખંદરના નામ પરથી વ્યુત્પન્ન થયેલો છે.

ઇન્ડોનેશિયામાં સંસ્કૃતનો સારો અભ્યાસ થતો એટલુંજ નહિ અગત્યનાં દસ્તાવેજ અને સાહિત્યિક લખાણ સંસ્કૃતમાં લખાતાં. બોર્નિયો, મલાયા ને જાવામાં મળેલા જૂનામાં જૂના લેખ સંસ્કૃતમાં લખાયેલા છે તે એનો સમય ૪ થી-૫મી સદીનો જણાય છે. જાવામાં સંસ્કૃત લેખ છેક ૧૪મી સદી સુધી લખાયા છે. ઇન્ડોનેશિયાની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાં અશ્વમેધનું 'બુદ્ધચરિત્ર' લોકપ્રિય હતું ને ત્યાં પ્રવર્તતો હિનયાન મૂલ્યસર્વાસ્તિવાદ નિકાલનો હતો, જેના ધર્મગ્રંથ સંસ્કૃતમાં હતા. આથી ત્યાં પાલિ સાહિત્યના ખાસ અવશેષ મળતા નથી. સ્વરબ્જનન, કારકસંગ્રહ, કૃતમાસા (સંસ્કૃતભાષા), અમરમાલા, વૃત્તસંયમ છત્યાદિ ગ્રંથો વ્યાકરણ, કોશ, છંદ દ્વારા થયેલા સંસ્કૃત ભાષાના સંગીન અભ્યાસનો ખ્યાલ આપે છે.

યઈ જણાય છે. ઉપરનાં ત્યાં આ પ્રાચીન લિપિઓનાં રથાને અરબી પ્રચલિત યઈ ને હવે તો અરબીને રથાને રામન લિપિ પ્રયોજવા લાગી છે.

ખાલી ઉપરાંત સુમાત્રા, ગાવા, બોર્નિયો, સિલિંગિસ વગેરે દાપુઓનાં અમુક પ્રદેશોમાં સંસ્કૃત ભાષાની સીધી અસર રહેલી છે. જાવાનીઝ ભાષા પર હાલ મલયભાષાનો ધણો પ્રભાવ પડી રહેલો છે ને મલયભાષામાં રહેલાં સંસ્કૃત તત્ત્વો જાવાનીઝ ભાષામાં દાખલ થઈ રહ્યાં છે. દા. ત. મલયભાષામાં પ્રજનના અર્થમાં પ્રયોજાયેલો 'ખંસ' (વજા) શબ્દ હવે જાવાનીઝ ભાષામાં યે પ્રચલિત થયો છે. એવી રીતે જાવાનીઝ ભાષાના સંસ્કૃત શબ્દ મલાયેશિયાની ભાષાઓમાં ય પ્રયોજતા થયા છે. દા. ત. 'જક્સ' (અવ્યક્ત) શબ્દ જાવાનીઝમાંથી આવેલ છે. મલયભાષાની અસર એટલી વ્યાપક છે કે ન્યૂ ગીની જેવા દૂરના દાપુમાં યે 'રાજા' અને 'અર્ધ' (અર્થ) જેવા કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દ એની મારફતે દાખલ થયેલા દેખાય છે. સિલિંગિસની ભાષાઓમાં ય 'કાવ', 'કામી' (કુંચી), કંડી (કુંડી), 'ગોદલ' (ગોળ), 'ગરસ' (કંસ-કંસું), 'મણિ', 'અંદન', 'રૂપિયા', 'લેપ', 'લામ' (લામ) 'સાપાન' (સોપાન), 'સુરુગ' (સ્વર્ગ), 'સેવા', 'થુરક' (ગરુડ), 'પુતિરી' (પુત્રી), 'મમોત' (મુકુટ), 'નામ', 'સમુદ' (સમુદ્ર), 'રાક્સસ' (રાક્ષસ), 'થુર', 'પતિ', 'પરેક્સા' (પરીક્ષા), 'પુવાસા' (વપવાસ), 'અન' (અત), 'ફત', 'દેવ', 'દેવી', 'દિવના', 'દોસ' (દોષ), 'રનક', (નરક), 'રાગ', 'કાલ' 'સપત' (હાપય) વગેરે અનેક સંસ્કૃત શબ્દ દેખા દે છે. એમાંના ઘણા શબ્દ ત્યાં મલયભાષા મારફતે પ્રવેશ પામ્યા જણાય છે. એવી રીતે ખાલીની પૂર્વે આવેલા દાપુઓમાં પણ મલયભાષા મારફતે સંસ્કૃત શબ્દોની રપટ અસર થયેલી થયેલી નજરે પડે છે, દા. ત. મીન, ગદા, ગાંડીવ, ગિલિ (ગિરિ), ઇન્દ્ર, મન્ત્રી, પુસ્તક, પરખા (પ્રમા), સેનાપતિ. બોર્નિયોની ભાષામાં પણ દંડ, જાત, ગુણ, ગુરુ, રાજા જેવા અનેક સંસ્કૃત શબ્દ મળી આવે છે. સુમાત્રાની ભાષાઓમાં પણ આગમ, ખાસા (ખાષા), દોષ (દોષ), ગજહ (ગજ), ગુરુ, નરક, રસ, રાગ, તપ, સુદિ (સુદિ-

પણ ત્યાંની ભાષામાં મોજૂદ છે.

મનુષ્ય નામોમાં સંસ્કૃત નામો અઘાપિ પ્રચલિત છે. પ્રાચીન રાજ્યો વગેરેનાં સંસ્કૃત નામોનાં અનેક દષ્ટાન્ત મળે છે. હાલ પણ સુદર્શ, સુમિત્ર, સુમન, સુમન્ત્રી જેવાં અનેક નામ પ્રચલિત છે. સુન્દર, સુન્દરી, દર્શન, નિપુણ જેવાં દ્વંદ્વાં નામ કરતાં ધર્મવિજય, સુપ્રસૂત, દિગ્ગમજ, સુશીલવતી જેવાં લાંબાં નામ વધુ પ્રચલિત છે. એવી રીતે ભૌગોલિક નામોમાં પણ અનેક સંસ્કૃત નામ દેખા દે છે. અર્વાચીન 'જ્યોત્સ્નાકર્તા'માં 'અયોધ્યા'ન'કૃત' હોવાનું જણાય છે, જેમાં 'કૃત'માં આ'પાદ-સપ્તામતનો અર્થ અભિપ્રેત છે. સુખભૂમિ, સુખધાન, ગોપુર, અશોકવન ઇત્યાદિ અનેક નામ અઘાપિ પ્રચલિત રહ્યાં છે. ઇન્ડોનેશિયાના પાટનગરના 'ભકાર્તા' નામમાં 'જયકૃત' અભિપ્રેત છે. મદુરા, લિંગ, મુંદ (મુંદ), સુમાત્રા,^૧ જવાર વગેરે નામોમાં સંસ્કૃત મૂળ રહેલું કે ઉપજાવેલું નજરે પડે છે.

૧. મૂળ નામ 'સમુદ્ર' હોવા વિશે અગ્રજ જણાવવામાં આવ્યું છે (પૃ. ૬). પરંતુ દ્વીપના નામ તરીકે એ વિચિત્ર લાગે છે. આથી કેટલાક એની ઉત્પત્તિ 'સુમાત્રા'માંથી ધરાવે છે ને એને 'સુવર્ણ'નો અર્થપણે લેખે છે, જેમાં 'સુવર્ણ'દ્વીપ'નો અર્થ અભિપ્રેત છે.

૨. 'યવ'-'જવ' મૂળ શબ્દ હોવા વિશેની અર્થા અગ્રજ કરવામાં આવી (પૃ. ૬). જવ એ જવાનો મૂળ પાક ન હોઈને, કેટલાક વિદ્વાન યવગ્રામરી અથવા ધાન્ય એવો અર્થ ધરાવીને યવદ્રોપ=ગ્રામરીનો ટાપુ અથવા ગ્રામરનો ટાપુ એવો અર્થ તારવે છે. કદાચ 'જવા', જે વજપદ જવાનીજમાં^૨ અસલ 'નો' અર્થ ધરાવે છે, તે મૂળમાં 'ઇન્ડોનેશિયન, મૂળ-વતની' એવો અર્થ ધરાવતો વજપદ શબ્દ દરે અને ભારતીય યાત્રિકો ને વસાહતીઓએ જ નો ય કરી 'યવ' એવું સંસ્કૃત રૂપાંતર ઉપજાવ્યું હશે એવો પણ એક મત છે, જે લઈએમાં લેવા જેવો છે. આરબ મુસાફરોએ 'જવા' નામ પહેલાં પારોના સુમાત્રા ટાપુને, પછી સુમાત્રા ને જવા બનેને. ને ઉપર ઇન્ડોનેશિયાના મુસ્લિમોને લાગુ પડ્યું, ત્યારે જવાના ભારતીય જનોએ 'યવ' નામ માત્ર જવાને જ લાગુ પાડ્યું હશે.

સંસ્કૃત શબ્દોના તદ્ભાવ રૂપોમાં વિવિધ રૂપાંતર નજરે પડે છે. 'સિલોક' (શ્લોક), 'સુવેદ' (સ્વેદ), 'પુત્રી' (પુત્રી), 'અગ્નિ' (અગ્નિ) ઇ.માં સ્વરભક્તિ રૂપાંતર થયેલાં છે. 'નલેન્દ્ર' (નરેન્દ્ર), 'હુદિર' (રુદિર), 'લાત્રિ' (રાત્રિ) ઉપરાંત 'ભૂમિ' (ભૂમિ), 'જલિત' (લલિત), 'દિગ્દય' (દિગ્દય) ઇ. માં વિષમપરિવર્ત થયેલ છે. 'પરિતોષ' (પરિતોષ), 'અંગસ્ત્ય' (અંગસ્ત્ય), 'મિંદુન' (મિથુન), 'અત્યંત' (અત્યંત) ઇ. માં અનુનાસિક-વૃદ્ધિ દેખા દે છે. 'સાકાલ' (ચાકકાલ), 'ગિન' (ઈગિત) ઇ. માં વર્ણલોપ જોવા મળે છે. 'પૂવ' (પૂર્વ), 'પ્રવન' (પર્વત), 'લસ્ક' (લક્ષ), 'પલ્લ' (પલ્લ), 'અનરવત' (અનવરત) ઇ. માં અક્ષર-વિપર્યાસ થયેલો છે. સંસ્કૃત 'ઐ'ને બદલે 'એ' ને 'આ'ને બદલે 'ઓ' લખાતો, જેમકે 'કૈવલ્ય' (કૈવલ્ય), 'કૌપીન' (કૌપીન). ઠેકલીક વાર 'ઐ'નો 'ઇ' ને 'ઓ'નો 'ઉ' થઈ જતો, જેમકે 'વિસ્મ' (વિશ્મ), 'ગુપુર' (ગોપુર). ઠેકત્રીય આથી જોલકું થ જોવા મળે છે, જેમકે 'ગડિવ' (ગાડીવ), 'દિવસ' (દિવસ), 'નોપુર' (નોપુર), 'મિયૂર' (મિયૂરી), 'પ્રિયોગ' (પ્રયોગ), 'સુપત' (સપથ), 'સિપાન' (સોપાન) ઇ. માં અન્યવિધ સ્વર-વિપર્યાસ નજરે પડે છે. 'દિગ્' (જ્વજ્જ), 'સોપ' (સ્વપ્ન), 'બાસા' (ભ.ષા), 'બૂમિ' (ભૂમિ), 'ધમ' (હિમ), 'અસ્ત' (હસ્ત), 'બર્મી' (બ્રહ્મા), ઇ. માં બીજી જાનના રૂપાંતર રહેલાં છે. 'મેષ' (મહિષ) 'વિવા' (વિવાહ) ઇ. માં હકારના લોપ દ્વારા સઠાય થયેલ છે. 'ગંપિત' (કંપિત), 'જંજલ' (ચંચલ), 'જોમી' (યોગી), 'વંધુ' (અન્ધુ), 'બાધુ' (વાધુ), ઇ. માં બાંજન-વિપર્યાસના વિવિધ પ્રકાર દેખા દે છે. 'પંતિ' (પંક્તિ), 'સાસાન' (સાક્ષાત્), 'સીકાર' (સ્તીકાર), ઇ. માં યુક્તાક્ષરનું સરસીકરણ નજરે પડે છે. 'દય' (હૃદય), 'સપ' (આશ્રય), 'પાય' (ઉપાય), 'રહી' (વિરહી), 'રિક્સા' (પરીક્ષા) ઇ. માં અક્ષરલોપ જોવા મળે છે. 'દિત' (આદિત્ય), 'નેક' (અનેક), 'સોક' (અશોક) ઇ. માં પશુ. 'ધપત્ન' (પત્ન), 'ધયુક્તિ' (યુક્તિ), 'અરમર' (રમર) ઇ. માં 'ઇજી' ને 'અસ્નાન'ને મળતાં આદિ-સ્વરવૃદ્ધિનાં દર્શન દેખા દે છે. 'બ્યાબ્ય' (વાયબ્ય), 'મ્રાજ' (મહારાજ) ઇ. માં અન્તરચ સ્વર દ્વારા થતો સઠાય

જેવામાં આવે છે.

‘ગન્ધ’ ને ‘ધનમ’ જેવા શબ્દોમાં પ્રથમા એકવચનનાં રૂપ અપનાવાયાં છે. ‘આત્મા’, ‘કામી’, ‘વ્રતી’, ‘પક્ષી’ ઇ. માં પણ. ‘પરિચારી’ (પરિચારિકા), ‘કુટુંબી’ (કુટુંબિની), ‘કૃપિણી’ (કૃપી), ‘વસુંધરી’ (વસુંધરા) જેવાં વિચિત્ર રૂપ નોંધપાત્ર છે. ‘દેવ’ > ‘દેવી’ની જેમ ‘સુમનસ’ > ‘સુમનસી’, ‘તપ’ > ‘તપી’ ને ‘દેવતી’ જેવાં રૂપ પ્રયોગ્યતાં! ‘માર્ગો’ ને ‘અપ્સરી’ પણ આ પ્રકારનાં રૂપ ગણાય.

‘શાપ’, ‘ઠાટ’, ‘અર્થ’, ‘ફલ’, ‘પૂર્વ’, ‘સેવા’ ઇ. સંસ્કૃત શબ્દોના કિત્તજિત અર્થ પ્રયોગ્યતા છે. ‘ઇયુક્તિ’ = ૧. સુક્તિ; ૨. વ્યક્તિ, ‘ઉન્તર’ = ૧. ઉત્તર; ૨. અંતર—એવી રીતે કેટલાક કિત્ત શબ્દો તદ્ભવ રૂપાંતરમાં સરખા થઈ ગયા છે.

એક દેશના શબ્દ બીજા દેશમાં પ્રયોગ્ય ત્યારે એના અર્થમાં ધણીવાર પરિવર્તન થતું હોય છે. દા. ત. ‘આગમ’ શબ્દ ઇન્ડોનેશિયામાં ધર્મના અર્થમાં વપરાય છે ને ઇસ્લામ તેમજ ખ્રિસ્તીધર્મને માટે ય. પ્રયોગ્ય છે! ‘પંડિત’ ખ્રિસ્તી પાદરી માટે ને ‘પુવાસ’ (ઉપવાસ) મુસ્લિમોના રોજ માટે વપરાય છે! ‘બોજન-શુચિ’ એ ખ્રિસ્તીઓના ‘પવિત્ર બોજન’ માટે પ્રયોગ્ય છે! ‘પુંગવ’ નેતાનો અર્થ ધરાવે છે. દુર્જન = ગુનેગાર ને ગુરુ = (સાળાના) શિક્ષક એવો અર્પાદિત અર્થ થાય છે. ‘લોક’ લોકાપવાદનો ને ‘ક્ષેત્ર’ રમવાનનો સંકુચિત અર્થ ધરાવે છે. એથી જોસદું, ‘ઠાકિલ’ = પક્ષી, ‘તક્ષક’ = સપ, ‘નમંદા’ = નદી, ‘મેરુ’ = પર્વત, એવી જાતનો અર્થવિસ્તાર પણ નગરે પડે છે. ‘ભારત યુદ્ધ’ ને ‘ત્રિવિક્રમ’ જેવા બીજા કેટલાક શબ્દ પણ વિસ્તૃત અર્થ ધરાવે છે. ‘ઉદય’ ઉદયગિરિ માટે ને ‘વનવસ’ વન માટે પ્રયોગ્ય છે! ને ‘ચંડી’ દેવાલય માટે!

કેટલાયે સંસ્કૃત શબ્દો (દા. ત. મૂલ, બેદ, પૂજ, વૃદ્ધિ) નાં મૂલ પરથી એવા ઇન્ડોનેશિયન શબ્દો પ્રયોગ્યતામાં આવ્યા છે કે જેનાં મૂલ

દાદા એકદમ જોળખાય પણ નહિ. ઇન્ડોનેશિયન લેખકો પોતાની ભાષામાં ટેટલીક વાર એવા નવા શબ્દ પ્રયોજતા, જે સંસ્કૃત પદો પરથી સાધિત થયેલા હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે, જેમકે ‘તિગ-મત’ એ ‘ત્રિ-નેત્ર’ના પર્યાયરૂપે છે. પ્રાચીન સાહિત્યના વપરાયેલા ટેટલાક શબ્દ અઘાપિ પ્રચલિત રહ્યા છે, જ્યારે ખીજા ટેટલાક શબ્દ લુપ્ત થયા છે. બોલાતી ભાષાઓમાં ટેટલાક શબ્દ તદ્દભવ રૂપે બોલાય છે, જ્યારે સાહિત્યિક ભાષામાં એનાં તત્સમ રૂપ પ્રયોજાય છે.

૧૬મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં મુદ્રણાલયો, વર્તમાનપત્રો ને સામયિકો શરૂ થયાં ને ૨૦મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ખૂબ પ્રચલિત થયાં. પશ્ચિમની પ્રાગતિક સંસ્કૃતિક ભાવનાઓને ઝીલવા માટે ઇન્ડોનેશિયાની ભાષાઓને ખાસ કરીને ‘મહાસા(ભાષા) ઇન્ડોનેશિયા’ તરીકે વિકસતી અર્વાચીન મલયભાષાને નવાનવા બાવેને વ્યક્ત કરવાની દામતા ખીલવવી પડે છે. એની આ ખીલવણીમાં અરબી ને યુરોપીય ભાષાઓ ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષા પણ મદદરતો ફાળો આપી રહી છે એ અહીં ખાસ નોંધપાત્ર છે. દા. ત. વંશ, રસ, આશ્રમ, આચાર, જગત, મૂલ્ય, વિચક્ષણ, વિવ્ય, મહારાજ, ઇન્દ્રિય, ઉત્તમ, સ્વયંવર, સુધંદાન્ત, જવાહર, એવી રીતે દાદા ‘બહુશબ્દ’ કાશ માટે ને ‘પરમશબ્દ’ વ્યાક્રંણ માટે પ્રયોજાય છે. એલચી માટે ‘હૂત’, સામયિક માટે ‘કાલ-વાર્તા’, દ્વાર્ધ જહાજ માટે ‘પેસ્(પેસર) ઉદાર’ છત્યાદિ. આમ ઇન્ડોનેશિયાની ભાષાઓ પર ભારતીય ભાષાઓની — ખાસ કરીને સંસ્કૃતની — અસર પ્રાચીન કાલથી પ્રસરવા લાગી હતી, મધ્યકાલ દરમ્યાન પ્રમળ ને વ્યાપક જતી હતી ને દાદા પણ અમુક પ્રમાણમાં પ્રચલિત રહેલી છે.

ઇન્ડોનેશિયામાં બાપેલી ભારતીય સંસ્કૃતિના આ વિદગાવશેષકન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અગ્નિ એશિયામાં આવેલા આ દ્વીપસમૂહ સાથે ભારતીય વેપારીઓ ને વસાહતીઓ પ્રાચીન તેમજ મધ્યકાલ

દરમ્યાન ધણે ગાઢ સંબંધ ધરાવતા હતા ને એ સંબંધને પરિણામે ત્યાંના રાજકારણમાં, રાજ્યશાસનમાં, ધર્મમાં, સાહિત્યમાં, સ્થાપત્યમાં, શિલ્પમાં, ભાષામાં, લિપિમાં ને કાલગણનામાં ભારતીય સંસ્કૃતિની અમળ અસર પ્રવર્તતી હતી, જેના અવશેષ અમુક પ્રમાણમાં અવધર્મિત મોજૂદ રહેલ છે. ભારત અને ઇન્ડોનેશિયા વચ્ચેના આ અતીત સાંસ્કૃતિક સંબંધ એ બે દેશો વચ્ચેના વર્તમાન તેમજ ભાવી સંપર્કને ગાઢે ધણે પ્રેરક ગણાય.

